

Қазақстан Республикасы
Мәдениет, ақпарат және
қоғамдық келісім
министрлігінде 2002 жылы
3-мамырда тіркеліп,
№2904-Ж куәлік берілген

ҚАЗАҚ ТАРИХЫ

Ай сайын шығатын
республикалық ғылыми-
әдістемелік журнал

Меншік иесі – “Қазақ тарихы” ЖШС

№10 (167),
ЖЕЛТОҚСАН
2018 ЖЫЛ

1993 жылдың шілде
айынан бастап шығады

БАС РЕДАКТОР –
Әбділдабек САЛЫҚБАЙ

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР –
Нұргүл ҚАСЫМҚЫЗЫ

АҚЫЛДАСТАР АЛҚАСЫ:

Х.Әбжанов, М.Қойгелдиев –
т.ғ.д. акад.; Б.Аяған, Т.Омарбе-
ков, Ә.Мұқтар – т.ғ.д., проф.;
Д.Сәтбай, С.Сымағұлова, Ұ.Ыс-
мағұлов – т.ғ.д. доц.; Н.Әлімбаев,
А.Жұмаділ, Ж.Әшірбекова,
М.Ноғайбаева, Д.Салқынбек,
Қ.Құнапина – т.ғ.к., доц.; С.Дүй-
сен – п.ғ.к., Қ.Қарамандаев –
тарихшы-зерттеуші.

С.Әбішқызы – тұңғыш
бас редактор. Б.Матекова –
ұстаз-әдіскер. Д.Игенбаева,
Г.Серікбаева, С.Ишебаева
– озат ұстаздар.

Басуға 17.12.2018 ж. жіберілді.

Пішімі 84 x 108^{1/16}.

Шартты б.т. – 4. Офсетті
басылым. Бағасы келісімді.

Таралымы – 1500.

Индексі – 75748.

Тапсырысы –

Редакцияда беттеліп-қатталып,
"Акимбаев" ЖК-де басылды.

Ғылыми теориялық
мақала авторлары орысша,
ағылшынша түйін және магис-
транттар тарихшы доктор-
лардан жазбаша пікір ұсынуға
міндетті. Мақаланың ғылы-
ми нақтылығына, тілінің жа-
тықтығына автор жауапты.

Ал ұстаздар журналға 1
жылға толық жазылған тү-
біртегінің көшірмесін салуы
қажет. Авторлардың бай-
лам-тұжырымдары редакция
көзқарасымен сәйкеспей де
мүмкін. Көшіріп басылса не
пайдаланылса, сілтеме жаса-
луы тиіс.

МАЗМҰНЫ

Ғылыми зерттеулер мен танымдық мақалалар

Динара Хамидуллина, Мөлдір Мақжанова. Атырау облысының көне ескерткіштері	2
Динара Қаратаева, Олжас Тұрсынбаев. Түркі-моңғол мәдениетіндегі сақ мұрасы	4
Айгүл Әбділдабекова. Ресей империясының қазақ даласына ішкерілей енуі	7
Абдуллах Оголиков. Сыр өңірінің элеуметтік-экономикалық дамуы	11
Ақбота Бексейітова. Ақмола облысының әкімшілік құрылымы	15
Назира Кукушева, Канат Базаров История Акмолы – Астаны в архивных документах	19
Мәншүк Дайырова. Хан билігін жою	21
Айнұр Шүкеева. Тың көтеру кезеңіндегі Солтүстік Қазақстан өңірі	23
Роза Буктугүтова, Қуандық Бекишев, Гульмира Ахметова. Деятельность органов городского общественного самоуправления в уездных городах степного края	25
Аққайың Балықова. Күштеп қоныстандыру хақында	28
Тілеген Садықов, Саят Нәбиев. Кеңестік билікке қарсылықты зерттеу	30
Мадина Серикова, Арайлым Мусағалиева. Положение немецкого народа	32
Қуандық Үсенбеков. Айтылған және күнделікті тарих бастаулары	34
Оразгүл Мұхатова. Өмірі өнегелі сардар	35
Болат Сайлан. Кеңес әскері Ауған соғысына қалай жұмылдырылды?	41
Жамиға Таңатарова, Айбар Ғаниұлы. Дәулескер күйші Қаршыға Ахмедияров	43
Болат Нығметов. Балықшыдан балық өнеркәсібі министріне дейін	44
Тұяқбай Рысбеков, Баян Шынтемірова. Тұлға қалай қалыптасады?	46
Галия Сармурзина. О третьей волне модернизации Казахстана	48
Yerbol ZHarmagambetov, Roman Aymagambetuly, Saina Kayirbek. Historical preconditions of introducing latin script in Kazakhstan	50
Оқыту. Әдістеме. Тәжірибе.	
Улмира Игенбаева. Білім сапасын жетілдіруде түрлі әдістерді қолдану	52
Шолпан Нұриева. Құғын-сүргін құрбандарын еске алу	53
Аззамжан Басанов. Исламның Қазақстанда таралуы	55

АТЫРАУ ОБЛЫСЫНЫҢ КӨНЕ ЕСКЕРТКІШТЕРІ

Динара ХАМИДУЛЛИНА,
PhD доктор,
Мөлдір МАҚЖАНОВА,
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау
мемлекеттік университетінің магистранты

Өткенді білмей болашақты болжау мүмкін емес. **Көне тарихымыздың ең негізгі куәсі – ескерткіштер.** Жер шарындағы түрлі халықтардың тарихи дәуірлерде қол жеткізген мәдениеті мен ұлы жетістіктері тарихи-мәдени ескерткіштерден көрініс тауып, бүгінде дүниежүзілік маңызы бар мұраға, мақтанышқа айналууда. Ескерткіш – көне заман тарихының тереңде жатқан тамыры. Қоршаған орта өмірінің, ландшафтысының құрамдас бөлігі, сондықтан оны қоғам өмірінен оқшау қарастыру мүмкін емес.

Тарихи және мәдени ескерткіштер жаңа дәуір мен өткен мыңжылдық тарихымыздың сабақтастығын көрсетсе, ұлттық-отаншылдық санамыз бен парасатымызды шыңдаса, ерекше өнеріміз бен мәдениетімізді өзге елге танытып, ұлттық рухымызды асқақтатары даусыз.

Атырау облысы тарих және мәдениет ескерткіштерінің сан алуандығымен ерекшеленеді. Олардың ішінде: мазарлар, сағанатамдар, саркофагтар, жер асты мешіттері, құлпытасар, бес тас, үш тас, керуен сарайлар, ортағасырлық қалалар, көне қоныстар мен тұрақтар, құм төбелі қабірлер, қорғандар бар.

Құм төбелі қабірлер – тек Батыс Қазақстан аймағында ғана кездесетін құмды аймақта жерленген сарматтардың обасы. Олар өзінің құрылысымен ерекшеленеді. Бұл қабірлердің ерекшелігі сонда, тек Тайсойған, Бүйрек, Сарықамыс, Нарын құмдарында б.з.д. VIII-I ғасырларда сарматтар мекендеп, осы құмдарға көптеген «Құм төбелі қабірлер» жасаған. Құм қабірлер – археология үшін құнды қазына. Құмда жерленгендіктен, оларды тонаушылар таба алмаған. Сарматтар өздерінің мәңгі жасайтынына сенген. Сондықтан мәйіттермен бірге тұрмыстық заттарды қоса жерлеген [1].

Көне қоныстар мен тұрақтар – тас ғасыры, ерте темір және қола дәуірлері кезінде өмір сүрген адамдардың ең үлкен мекендерінің орны. Мұндай көне мекендерде ыдыстар, тас моншақтар, қоладан жасалған жебе ұштары, темір дулыға сынықтары, керамикалар, т.б. кездеседі. Қоныстар мен тұрақтардың көп шоғырланған аймақтары – Қызылқоға, Жылыой ауданының оңтүстік бөлігі, Исатай мен Құрманғазы аудандарының құмды аумақтары.

Үңгірлер – көне адамдардың өмір сүрген мекені болып есептелетін ерекше археологиялық ескерткіштер. Бұлар көбіне тау баурайларында орналасады. Жұмсақ құмайты жынысты кеулеп қазылған дәліздер мен қосалқы қуыстардан тұрады. Қосалқы дәліздер жасалған. Үңгірлер табиғи және жасанды болып бөлінеді. Табиғи үңгірлер жер асты суларының нәтижесінде ерігіш жыныстардың еруінен, ақ тас, доломит, гипс таралған аудандарда түзілетін жер қыртысындағы қуыстар. Жасанды үңгірлердің жасалуының екі жолы бар. **Біріншісі:** пайдалы қазба байлықтарды іздеу нәтижесінде қазылған шахталар мен рудниктер. Мысалы: Жезқазған жерінде өте ерте кезде мыс кендерін қазып алған жерлерде жасанды

үңгірлер пайда болғаны анықталды [2,13-б.]. **Екіншісі:** үңгірлерді отқа табынушылар, буддалықтар жер асты храмдары ретінде үңгір қазып алғандары тарихта белгілі. Оңтүстік Қазақстанда олардың бірнешеуі бар.

Құрманғазы ауданында орналасқан **«Көненбай»** және **«Құдық»** үңгірлері табиғи үңгірге жатады. Көненбай үңгірі Бесшоқы қыратында, «Құмдық» үңгірі Қошалақ ауылының маңында орын тепкен.

Қорған – биіктігі 10-20 метрге дейін баратын көне адамдардың зират үстіне үйген жасанды төбесі. Кейбір елдерде оның биіктігі 40 метрге дейін барады. Қорған сөзі шумерше «КУР-АН» немесе «КУР-ГАЛЬ»: «аспан тауы» немесе «Ұлы тау» деген мағынаны білдіреді. Мұндай жерлеу дәстүрі алғаш рет б.з.д. IV-II мыңыншы жылдары Солтүстік Қаратеңіз маңында қалыптасқан. Атырау өлкесінде қорғандардың көп шоғырланған жері Қызылқоға ауданының аумағы, Жылыой ауданының солтүстік және оңтүстік шығыс территориялары, Құрманғазы ауданының солтүстік – батыс аймақтары. Олардың үйінді топырақтары құмды болса, облыстың оңтүстік шығысында тау тастарынан құралған.

2012 жылы Атырау облысы тарихи мәдени мұраны қорғау, қалпына келтіру және пайдалану жөніндегі мемлекеттік инспекция мен Атырау облыстық тарихи-өлкетану мұражайының зерттеу жұмыстары нәтижесінде 5 ескерткіш анықталып, есепке алу тізіміне енгізілді. Олар: Борқылдақты тұрағы, Жартөбе қонысы, Тұздыбұлақ үңгірі, Кететбай қорғандар тобы, Көптоғай обасы.

Атырау облысы, Жылыой ауданы, Құлсары қаласынан солтүстік-батысқа 42 км қашықтықта **«Борқылдақты»** деп аталатын жерді барлау кезінде биіктігі 1-3 м шамасында болатын төбелер үстінен қола, ерте темір дәуіріне жататын қола жебенің ұштары мен қола тоға, кремнийден жасалған еңбек құралдарының сынықтары, қыш ыдыстардың сынықтары табылды. Сондай-ақ, орта ғасырларға жататын қыш ыдыс сынықтары да кездеседі. Бұл аумақтағы ойысты жерлерге сор шығып ақтақырланып қалған. Жем өзенінің көктемгі тасуы кезінде осы ойыстарға су шығып тұрған [3].

Табылған жәдігерлерге қарап, бұл төбелердің басында маусымдық аз уақытқа көшпенділер шошала, киіз үй тігіп, мал бағып тұрақтаған, сондықтан төбелер басында мәдени қабаттың тұрақты қоныстарға қарағанда өте әлсіз болуы осыған байланысты.

Жартөбе қонысы Атырау облысы, Индер ауданы, Есбол ауылынан солтүстік-батысында 22 км қашықтықта орналасқан. Ашық құмды шағылдың ортасында, ескерткіштің көлемі шамамен 1000 x 1500 м.

Ескерткіштің оңтүстік-батысынан адамның сүйегі табылды. Айналасында қара және қызыл түсті қыш ыдыстар, темір сынықтары мен жебе ұшы шықты. Сонымен бірге, ұзындығы 24 см темір қанжар қаңқаның оң жақ жамбас тұсынан табылды. Мәйіттің басы солтүстікке қараған. Бұл Атырау өңіріне тән сарматтардың құмтөбелі қабірі болуы керек.

Адам сүйегі табылған жерден солтүстікке қарай 100-120 м жерде тереңдігі 10-15 м болатын, суы тұщы құдық орналасқан. Құдықтан оңтүстік шығысқа қарай 40 м-дей жерден диаметрі 35 см диірменнің тасы табылды. Диірмен тасының айналасында кремний қырғыш, қайрақ тас, қыш ыдыс сынықтары шашылған.

Тұздыбұлақ үңгірі Индер ауданы Индербор поселкесінен оңтүстік-батысына қарай 22 км шамасында Индер көлінің жағасында орналасқан [3].

Үңгірдің тереңдігі 5 м-дей болады. Түбінен жер асты суы бұлақ боп сарқырап ағып жатыр. Аққан бұлақ Индер көліне барып құяды. Суы тұзды. Үңгірдің Тұздыбұлақ болып аталуы осыған байланысты сияқты. Тау жынысынан түзілген жартастарда араб алфавитімен жазылған жазулар, адам аттары, цифрлар бар.

Кетебай қорғандар тобы Индер ауданы Индербор поселкесінен оңтүстік-батысында 30 км шамасында, Қарабала-Қантемір мазарынан шығысқа қарай 150 м жерде орналасқан.

6 қорғаннан тұратын қорғандар тобының ең үлкенінің диаметрі 30 м, биіктігі 1,80 м. Ерте темір дәуіріне жататын қорғанның жай күйі орташа. Кейбіреуі тоналған, оны қорған ортасында қазылған шұңқырлардан байқауға болады.

Археологиялық барлау кезінде қорған орнынан қола және ерте темір ғасырларына жататын керамикалық ыдыстардың сынықтары табылды.

Көптоғай обасы Құрманғазы ауданы Көптоғай ауылының оңтүстігінен 2,5 км-дей жерде карьер қазылған екен. Бұл жер Атырау облысының батысында, Қазақстан-Ресей шекарасы маңында, Қиғаш өзенінің оң жағында орналасқан [4].

Осы карьердің шығыс жағынан адамдар экскаватормен топырақ қазу кезінде ежелгі қабірдің үстінен түсіп, мәйіттің бас сүйегі мен кеудесін қозғап, бұзып кеткен. Қабірден адам сүйегімен бірге 2 қыш ыдыс шықты.

Мұражай қорына алынған осы қыш ыдыстар бұрын облыс территориясында кездеспеген, пішіні бойынша қыш ыдыстың сирек кездесетін түрі болғандықтан, жәдігер табылған жерді тереңірек зерттеп, қазба жүргізілді.

Қыш ыдыстардың сипаттамасына келсек, олар айналмалы станокта жасалған. Ыдыстарға ешқандай өрнектер салынбаған.

1. Орташа көлемді, ұзын мойынды қыш құмыра. Ыдыстың биіктігі 19,5 см. Түсі сұр. Сырты қара түспен жылтыратылған. Мойнының ұзындығы 9,5 см. Түбі тегіс келген, диаметрі 15 см, бүйірі дөңес, сыртына шығыңқы келген. Ернеуі сыртына қайырыла, шығыңқы етіп жасалған, суағары бар. Тұтқасы ернеуінен сәл төменнен басталып бүйірінен аяқталады. Бүйірінде ұзындығы 5 см болатын ойық бар. Ернеуінің екі жерінен аздап сынғаны байқалады. Сапалы қыштан күйдірілген, аздап шамот, қиыршық құм араласқан.

2. Кіші көлемді қыш құмыра. Қызыл түсті, жылтыратылған. Пішіні биконусты келген. Құмыраның сақталған биіктігі 12 см. Ернеуі сыртына қарай шығыңқы келген, шеттері сынған. Мойнынан бүйіріне дейін созылған лента тәріздес тұтқасы бар. Тұтқасының жалпақтығы 2 см. Ыдыс түбінің диаметрі 10,5 см, оның жарты бөлігі сынып қалған. Қыштың сапасы өте жақсы, шамот, қиыршық құм қосылған.

Топырақ алынған жер биік, төбелі келген. Ол жерде көптеген топырақ алынған карьерлер бар. Жәдігер шыққан қабірдегі адам мәйітінің қозғалмаған бөлігі топырақтан аршылып, тазаланды. Қабір шұңқыры оңтүстік-батыстан солтүстік-шығысқа созыла төрт бұрышты етіп қазылған. Қабірдің ені 40 см болады.

Ұзындығы 120 см-де сақталған. Қабірдің тереңдігі жер бетінен есептегенде 1,80 м. Қабырғасы тегіс емес.

Қабірден адам қаңқасының жарты бөлігі, яғни, жамбас сүйегі, аяқтарының сүйектері және алақан, саусақ сүйектері алынды. Мәйіттің басы оңтүстік-батысқа қаратылып жерленген. Қолдарын екі жағына, денесіне қапсыра қойылғаны байқалады. Сол қолының алақандары сол жамбасы мен сан сүйектері тұсында орналасқан. Осы алақан сүйектері астынан аздаған темір қалдығы анықталды. Оң қолының алақаны оң аяқтың санының үстіне міне жатқызылған. Мәйіттің аяқтары қабір бойымен тік созылған. Табандары солтүстік-шығыс бағытқа қараған. Қабір қабырғасында, мәйіт астында бор ұнтақтары кездесті.

Қабірге жүргізілген қазба жұмыстарына және осы қабірден табылған қыш ыдыстарға қарап, бұл жерде ортағасырлық Хазар қағанаты құрамындағы далалық халықтардың обасы болған деп ойлаймыз. Бұған қыш ыдыстардың Салтов мәдениетінің қыш ыдыстарымен ұқсастығы дәлел. Жерлеу ғұрпы осы болжамды нақтылайды. Хазар қағанаты – VII ғасырдың II-жартысынан X ғасырдың ортасына дейін 300 жылдай Еділ бойымен Азов теңізіне дейінгі кеңістікте өмір сүрген мемлекет.

Еліміздің өткенінен сыр шертетін тарихи мұрамыздың өз дәрежесінде сақталуын қамтамасыз ету – бізге басты парыз. Осындай ескерткіштерімізді анықтау мақсатында инспекция қызметкерлері жыл сайын іссапарларға шығады және тарихи мұраларымызды облыс көлемінде зерттеу жұмыстарын әлі де жалғастырады.

РЕЗЮМЕ

В статье рассказывается об исторических памятниках Атырауской области. Основное внимание уделено охране и защите исторических памятников, которые сохранились на территории нашей области. Археологические памятники историко-культурного наследия Атырауской области – это история наших предков. И наша главная задача сохранение их для будущего поколения.

Ключевые слова: памятник, курганы, стоянка, поселение.

This article contains information about ancient monuments of Atyrau region. Historical and cultural heritage is a witness of arciethistory, it shows our former way of life and preserving monuments should be protected and remained, propagandired by everyone to show their care for cultural heritage and for native land. Archaeological monuments of the Atyrau region are the important part of historical and cultural heritage and the source of knowledge of material culture, economics and public relations from the earliest days. Our mission is to preserve and spread the testimony of pure pages of this history.

Keykords: monument, fortress, place, settlement.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Атырау облысы тарих және мәдениет ескерткіштерінің жиынтығы: Исатай, Құрманғазы аудандары. – Алматы: 2012. – 204 б.

2. Атырау облысы тарих және мәдениет ескерткіштерінің жиынтығы: Жылыой, Мақат аудандары. – Алматы: 2013. – 272 б.

3. Қазақстанның өңірлік қасиетті нысандары. – Астана: Фолиант. 2017. – 504 б.

4. «Ескерткіштер паспорттары» Атырау облысы тарихи-мәдени мұраны қорғау, қалпына келтіру және пайдалану жөніндегі мемлекеттік инспекциясының архиві.

ТҮРКІ-МОҢҒОЛ МӘДЕНИЕТІНДЕГІ САҚ МҰРАСЫ

Динара ҚАРАТАЕВА,

І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті
Қазақстан тарихы кафедрасының аға оқытушысы, магистр
Олжас ТҰРСЫНБАЕВ,

І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті
Қазақстан тарихы кафедрасының аға оқытушысы, магистр

Ежелгі сақ мәдениетінің айқын белгілері түркі және моңғол халықтарының салт-дәстүрінен жиі көрініс береді. Оларды шағын бір мәлімет ішінде кең көлемде қарастырып шығу мүмкін емес. Сондықтан идентификациялаудың тарихи-салыстырмалы әдісін қолдана отырып, біз осы халықтардың жалпы мәдениетіндегі, дәстүріндегі, діни сеніміндегі, дүниетанымындағы образдық және психологиялық ұғымдарының сәйкестігі мен ұқсастығы анық байқалатын мысалдарына ғана тоқталамыз. Қарастырылатын параллельдерді фактілер бойынша іздестіру және айқындау барысында біздің басты дереккөзіміз антикалық авторлардың грек және латын тілдеріндегі еңбектері болып табылады. Сонымен қатар, ежелгі және орта ғасырлық парсы, қытай, араб, түркі, моңғол және тағы басқа дереккөздердің мәліметтері де пайдаланылады. Грек, араб және византиялық дереккөздерге сүйене отырып, аталмыш сәйкестіктер мен параллельдердің алғашқы мысалын келтіреміз. **Грек тарихшысы Геродот өзінің «Тарих» атты еңбегінің IV кітабында парсы патшасы Дарийдің Қара теңіздің солтүстік жағалауындағы скифтерге жасаған жорығын баяндайды.** Бұл жорық шамамен б.з.д. 515-512 жж. аралығында болғаны белгілі. Осы парсы-скиф соғысында скифтер шолақ соғыс тәсілін өте сәтті пайдалана отырып, саны жағынан өздерінен бірнеше есе көп қарсыластарын әлсіретіп, соғыста жеңу мүмкіндігінен айырады. Дарий бастаған парсы әскері скифтердің жылдам маневрлі атты әскерінің соңынан бірнеше күн ізіне түсіп, қуу кезінде жорық азабы мен азық-түліктің тапшылығына байланысты қиыншылықтарға ұшырай бастайды. Бұны байқаған скифтер Дарийге елші арқылы құс, тышқан, бақа және садақтың бес тал жебесін беріп жібереді. Дарий скифтердің бұл «тартуын» өзіне бағынатындығының белгісі деп түсінеді. Алайда парсы ақсүйектерінің бірі Гобрий бұған қарсы ой айтады. Ол бұны, егер парсылар құс сияқты көкке ұшып кетпесе, тышқан секілді жерге кірмесе немесе бақа сияқты батпаққа сүңгіп кетпесе оққа ұшады деген хабарламаның баламасы ретінде түсіндіреді [1, 78-79-бб.].

Тура осындай хабарламаны аталмыш оқиғадан шамамен мың сегіз жүз жылдан астам уақыт өткенде Алтын Орда ханы Тоқта өзінің қарсыласына жібереді. Бұл жайлы ортағасырлық араб энциклопедисті Нихаб ад-дин 'Абу-л-Аббас Ахмад ибн 'Абд-аль-Вахха ан-Нувайри өзінің «Нихайат аль-араб фи фунун аль-адаб» немесе «Мунтаха аль-араб фи илм аль-адаб» атты шығармасында баяндайды. Оның айтуынша, хижраның 697 жылы (1297 жыл) Тоқта хан мен Ноғай бектің арасында жаулық туындайды. Ан-Нувайри бұл жауластықтың бірнеше себептеріне тоқтала отырып, Тоқта ханның Ноғайға елші арқылы соқа, бір орам жебе және бір уыс жер топырағын беріп жібергенін айтады. Ноғай өз тайпасының ақсақалдарын жиып, бұл жұмбақ хабарламаның мәнін ортаға салып кеңеседі. Әркім әр түрлі пікір айтады. Ноғай сонда бұның жауабын өзі тауып шешеді. Оның жауабы бойынша соқамен Тоқтаның айтпағы, егер сендер, жердің ең терең түбіне тығылсаңдар мына соқамен қазып аламын, жебемен айтпағы, көкке көтеріліп ұшып кетсеңдер де мына жебемен атып түсірем дегені, ал жердің топырағымен айтқысы келгені, соғысатын жерлеріңді таңдаңдар

дегені деп түсіндіреді [2, 128-129-бб.]. Тоқта ханның осы жұмбақ хабарламасы өзінің мазмұнымен скиф патшасы Иданфирстің қарсыласына жіберген жолдама «тартуын» бірден еске салады.

Аталмыш грек және араб авторларында келтірілген мұндай образды бейнелеп ойлау ұғымы түркі халықтарының көпшілігіне ортақ болғандығын, Батыс Түрік қағандығының негізін қалаушы Естемі қағанның аварлар жайлы айтқан сөзінен де аңғарамыз. Естемі (византия деректерінде Силзивул немесе Дизавул деп аталады) түркілерден қашқан аварлардың ауаға ұшып кететін құстар еместігін, теңіз түбіне сүңгіп жоқ болып кететін балық та емес екенін, олардың түркілердің семсерінен құтылмайтыны туралы айтқандығын византиялық автор Менаандр Протектор өзінің «Агафий тарихының жалғасы» атты шығармасында баяндайды [3, 188-189-бб.]. Көріп отырғанымыздай, Естемі қағанның шамамен 558 жылы айтқан осы сөзі және Тоқта хан мен Иданфирс патшаның өздерінің қарсыластарына жіберген жолдамаларының жұмбақ мағынасы арасынан көп айырмашылықты байқамаймыз. Бұл мысалдардың салыстырмалы анализі бір-бірінен екі мың жылға жуық уақыт қашықтықта өмір сүрген осы этностардың образдық бейнелеп ойлау ұғымдарының бірдей екендігін айқындайды (скифтер б.з.д. VI ғ., түркілер б.з. VI ғ., Алтын Орданың түркі тілдес халықтары б.з. XIII ғ.).

Скифтер мен түркілердің образдық ойлау ұғымдары ұқсастығының келесі бір дәлелі – Геродот баяндаған скифтердің көтеріліс жасаған құлдарын қарусыз, тек қамшының көмегімен ғана жеңгені туралы баянынан байқаймыз. Скифтердің Кавказ тауының оңтүстігіндегі елдерге жасаған жорығы б.з.д. VII-VI ғғ. болғаны белгілі. Геродоттың хабарлауынша, скифтердің Таяу Шығыс территориясындағы әскери билігі 28 жылға созылған. Ұзақ жыл күйеулері соғыста болғандықтан, скиф әйелдері өз құлдарымен көңіл қосады. Скифияда құлдар мен скиф әйелдерінен туған жаңа ұрпақ өседі. Жорықтан қайта оралған скифтерге осы құлдардың жасөспірім ұлдары қарсы көтеріліп, оларды өз жеріне кіргізбеу мақсатымен Таур тауы (қазіргі Қырым түбегінің оңтүстігіндегі тау тізбегі) мен Меотида көлінің (қазіргі Азов теңізі) арасында ұзын және терең ор қазып қояды. Осы ордан үлпек болған скифтерді аталмыш құлдардың қаруланған ұлдары күтіп тұрады. Скифтер бірнеше рет соғысып, өз құлдарын жеңе алмай дал болғанда, олардың арасындағы біреуі сүңгі мен садақты тастап, құлдарды дырау қамшының көмегімен бағындыру керектігін айтады. Өйткені қарсыластарын қарумен көрген құлдар өздерін ерікті, яғни бостандықта туғандай сезінеді. Егер қару орнына қамшыны көрсе, олар өздерінің құл екенін есіне түсіріп, иелеріне қарсы шықпайтынын айтып түсіндіреді. Скифтер осы сөзді мақұлдап, құлдарға қарсы тек қамшымен ғана қарсы шабуылдайды. Дырау қамшыны көрген құлдар қорқып, қаша жөнеледі [1, 40-41-бб.]. Осылай тек қана қамшы көмегімен скифтер өздерінің құлдарын жеңіп, қайта бағындырыпты.

Грек философы, педагогы және биографы Херонейлік Плутарх (45-127 жж. шамасы) «Патшалар мен қолбасшылардың сөздері» атты еңбегінде б.з.д. II-I ғғ. өмір сүрген скиф патшасы Скилурдың өзінің

сексен ұлына көрсеткен өнегесі жайлы баяндайды. Скилур өлер алдында өзінің ұлдарының әрқайсысына сындырсын деп сүңгілердің орамын ұсынады. Бірақ бәрі бас тартқандықтан, өзі орамдағы сүңгілерді суырып алып, бір-бірден оларды оңай сындыра отырып, өзінің ұлдарына, егер олар бәрі бірге іс-қимылға кіріссе, олардың мықты болатындығын, ал егер бөлініп бір-бірімен жауласса, олардың әлсіз болатындығын осылай түсіндіріпті [1, 291-б.]. Мұндай өнегелі әңгімені «Моңғолдың құпия шежіресінде» Шыңғыс ханның арғы аталарының бірі Алан-Қоғай да өлер алдында өзінің ұлдарына түсіндіріп көрсетеді. Ол бес ұлын қатар отырғызып, бір-бір оқ беріп, оны сындыру керектігін айтады. Ұлдары оқтарды оңай сындырып тастаған соң, ол өзге бес оқ біріктіріліп байланған орамды ұсынады. Бірақ бес ұлының ешқайсысы бес оқтан құралған байламды сындыра алмайды. Сонда Алан-Қоғай ұлдарына егер олар бастапқы бес оқтай жеке-жеке болса, кімнен болса да оңай жеңілетінін, ал егер буылған бес оқтай бірлікте болса, ешкімнен жеңілмейтіні жайлы сөзін айтып көз жұмады [4, 62-64-бб.]. Кейін Алан-Қоғайдың осы бес ұлынан моңғол халқының көптеген ру-тайпалары тарайды. Екі өсиеттің мазмұнының сәйкес келуі кездейсоқтық емес екендігі анық байқалады. Екі мысалда да жебе, сүңгі (кішірек найза) тәрізді қару түрлері ұрпақты дұрыс жолға салып, тәрбиелеу жолында пайдаланылады. Садақтың оғын өз ұлдарына өсиет айтуда оғыздардың арғы атасы Оғыз қаған да пайдаланғандығын «Оғыз-намеден» байқаймыз. Онда Оғыз қағанның алты ұлының аң аулауға шыққан кезінде даладан үлкен үш ұлы алтын садақ, ал үш кіші ұлы үш алтын оқ тауып алғаны айтылады. Олар өздерінің тауып алған заттарын әкесі Оғыз қағанға әкеледі, ол алтын садақты үшке бөліп үлкен үш ұлына береді. Ал үш алтын оқты кіші үш ұлына үлестіріп береді де, үлкен үш ұлынан тарайтын тайпалардың «бозоқ», ал кіші ұлдарынан тарайтындар «үшоқ» аталсын деп бұйырады [5, 61-62-бб.].

Расында да садақ пен оқ түркі халықтарында ру-тайпа билігін мұралық жолмен билеушінің мұрагерлер арасында бөліп беру салтымен тығыз байланысты. Садақ биліктің атадан балаға заңды түрде берілгенін, ал оқ белгілі бір ру-тайпаның өзін бейнелеген. Түркі халықтарында оқ сөзінің «жебе, оқ» мағынасымен қатар «ру, тайпа, бөліс, үлес, енші» мағынасын да білдіргені туралы Махмұт Қашқаридың «Түркі сөздігінен» байқауға болады [6, 64-б.]. Бұл фактілерден түйетін ойымыз Скилур патшаның, Алан-Қоғайдың және Оғыз қағанның оқты (жебе, сүңгіні) пайдалана отырып, ұлдарына өсиет айтуы тәрбиелік мазмұнымен қатар, скифтер мен түркі халықтарындағы ру-тайпалық жүйе билігін мұрагерлер арасында бөлісу салт-дәстүрінен көрініс береді. Аталмыш салт-дәстүр мысалдарынан скиф, сақ тайпалары мен түркі, моңғол халықтары арасында терең де күрделі сабақтастықтың болғаны айқын көрінеді.

Скифтер мен түркі халықтарының арасындағы ұқсастық пен сабақтастық грек риторы және жазушысы Полиэн (б.з. II ғ.) жазып қалдырған сақ бақташысы Шырақтың (Сирақтың) ерлігі мен орыс деректерінде кездесетін аты белгісіз бір қазақтың ерлігінен де байқалады. Полиэн өзінің 8 кітаптан тұратын «Стратегемдар» немесе «Әскери айлалар» атты шығармасын 162 ж. Рим императоры Марк Аурелиус пен оның немересі Луциус Верге арнаған. Осы шығарманың VII кітабында парсы патшасы Дарийдың сақтарға жасаған жорығы баяндалады. Осыған байланысты сақтардың үш бөлігінің Омарг, Тамир және Сакесфар деген үш патшасы бас қосып кеңеседі. Сақ патшаларының кеңесіне Шырақ атты бір бақташы келіп, егер сақ патшалары оның балашағасын, ұрпағын жоқшылық көрсетпей асырайтынына ант етсе, өзі жалғыз барып жаудың бетін қайтаратынын айтады. Патшалардың антын алған соң Шырақ өзінің

бүкіл денесін жаралап, парсыларға қашып келген сатқын кейпіне еніп, Дарийге келеді. Ол өзін қинап, азаптаған сақ патшалары екенін айтады. Сақ малшысының мүшкіл халін көрген Дарий оның сөзіне сенеді. Шырақ оған парсылардың көмегімен сақ патшаларына кек қайтарғысы келетінін айтып, от және сумен ант етеді. Келесі түні сақтардың басқа жерге көшетінін, ол жерге қысқа жолмен парсы әскері олардан бұрын жетсе, сақтарға тұтқиылдан шабуыл жасауға болатынын айтып, ол парсыларға жолбасшы болып, оларды бастап жүреді. Сусыз тақыр далада жеті күн тоқтамай жорықта жүрген парсы әскерінің азық-түлігі таусылып, судан тапшылық көре бастайды. Сонда ғана өздерінің алданғанын кеш түсінген парсы қолбасшылары Шырақтың басын алады. Парсыларға аштық пен шөлден қырылу қаупі төне бастағанда Дарий жаңбыр жібере көр деп Аполлонға жалбарыныпты. Оның жалбарынышын естіген Аполлон шөл далаға жауын-шашын жіберіпті делінеді. Торсықтар мен ыдыстарға су толтырып алған парсылар Бактрос өзеніне (қазіргі Өмудария өзенінің жоғарғы ағысы) өзер жетіпті [7, 13-14-б.]. Бұнда бізге бақташы Шырақтың шын тарихи адам екендігі белгісіз, бірақ оның есімі б.з.д. IV ғ. бастап антикалық авторлардың деректерінде атала бастаған. Бұл есім Маргиананың оңтүстігіндегі Сирака қаласымен (қазіргі Иранның солтүстік-шығысындағы Серахс қаласы) үндес келеді. Біздің ойымызша осындағы Шырақтың есімімен ұқсас «скифтік» этноним мен топоним және оның есімінің өзі түркі тілдеріндегі қасқырдың есейген бөлтірігін білдіретін «серек» (көк серек) сөзінен туындайды. Қасқырдың бейнесі көптеген скиф тектес тайпалар мен түркі, моңғол халықтарының тотемі болғаны белгілі.

Аталмыш оқиғадағы Шырақтың ерлігі XVIII ғ. орыс деректерінде баяндалған есімі белгісіз бір қазақтың жоңғарларға қарсы қолданған тактикасында кайталанатын. Жоңғарлардың Орта жүз қазақтарымен соғысы туралы, Ямышев комендатурасының 1741 ж. 1 маусымда Сібір губерниясының кеңсесіне жеткізген хабарламасында былайша баяндалады: «...*Бірнеше қазақ рулары бас сауғалап Тобыл бойына кеткен болатын, оларды қуып жету үшін қалмақтарды қолға түскен қазақтардың бірі бастап жүрді. Бірақ ол қасқана адастырып, оппа қарға ұрындырып, сақылдаған сары аязда қансыратты. Бір қатары суықтан үсіп, өрең жол тапқан қалмақтар қазақ ауылдарына шабуыл жасамас бұрын, бәлкім ондағылардың саны көп болғандықтан ба, оған жеткізбей жол бастап айдалаға адастырған тұтқынды азалқа салып, өртеп өлтірді. Әйтсе де, олар аяз азабынан әбден тұтқиылдан оңтүстікке қарай, шабуылдауға батылдары бармай, кері қайтты. Қазақтар да қалмақтарға тиіскен жоқ... Сыптанмен бірге кері қайтқан қалмақ әскерлері 15 мыңдай еді. Ал қалмақ әскерлерінің қазақ руларын өз беттерінше іздеп шыққан бөліктерінің қайтып оралған, оралмағаны белгісіз» [8, 145-б.]. Осы деректегі аталмыш қазақ ері туралы мәлімет Шырақ жайлы логостың шынайылығын растай түседі. Жаудың ішіне тұтқын, не сатқын болып кіріп, оларға дезинформациялы мәлімет беру арқылы жауды адастыру тәсілі, түркі халықтарының соғыс өнерінде кеңінен қолданылған секілді. Сонымен қатар, аты беймәлім қазақ ерінің осы жанкештілігінің Шырақтың ерлігімен ұқсастығы түркі халықтарын, соның ішінде қазақ халқын өзінің салт-санасымен скиф, сақ мәдениетінің мұрагерлері ретінде танытады.*

Скиф, сақ тайпалары мен түркілердің ұқсастықтары олардың рухани құндылықтарынан да анық байқалады. Ежелгі грек ақындары мен құнды еңбек авторларының көбі сақ, скиф тайпаларының бұзылмаған, пәк мораліне жоғары баға береді. Орта ғасырлық араб авторларының да түркілердің рухани құндылықтары жайлы тура осындай көзқараста болғанын байқаймыз. Араб жазушысы, тарихшысы және риторы Джахиз Әбу

Усман Амр ибн Бахр (775-868 жж.) «*Халифаттың барлық әскерлерінің және түркілердің қасиеттері туралы Фатх ибн Хақанға жолдама*» атты шығармасында түркілерде кек сақтау, өтірік алдау, екіжүзділік, достарына жоғарыдан қарау және көршілеріне өркіректік көрсетудің жоқ екендігін тамсана отырып баяндайды. Басқа бір араб авторы, көбіне ибн Араб-шах атымен белгілі Шихаб ад-дин Ахмед ибн Мұхаммед та (1388 ж. Дамаск – 1450 ж. Каир) Дешті-Қыпшақта өмір сүретін түркілердің «тіршілікте ең әділетті» екендігін хабарлайды. Келесі бір жерде ол түркілерде өтіріктің, алдаудың, араларында қулық-сұмдықтың жоқтығын айтады [3, 290-б.]. Сақ, скиф тайпаларының рухани құндылықтарының, моралдік мінездемесінің түркілердікімен бірдейлігі тағы да аталмыш этностардың туыстығын дәлелдей түседі.

Сақ, скиф тайпалары мен түркі, моңғол халықтарының этникалық және мәдени сабақтас-тығы олардың жауынгерлік салт-дәстүрлерінен де байқалады. Сондай жауынгерлік салттардың бірі ерлік салыстыра отырып, соғыста жауды көбірек өлтірген ерге жиындарда құрмет көрсету болып табылады. Геродоттың баяндауынша, скифтерде жыл сайын әр билеуші өз аймағында шарап араластыратын ыдыс даярлайды екен. Бұл ыдыстан тек жауды өлтіргендер ғана ішімдік ішеді. Ал жау өлтіріп көрмегендер аталмыш ыдыстан ішімдік іше алмайды, ондайлар масқаралары шыққан кісідей шетте отыратын болған. Скифтер үшін бұл бәрінен де ең ұят жағдай. Керісінше, көптеген жауды өлтіргендерге, екі тостаған шараптан ұсынған [1, 59-б.]. Осы салт жайлы Аристотель де өзінің «Саясат» атты шығармасының VII кітабында, скифтердің бірде-бір жауды өлтірмегенге, бір мейрам кезінде алқалық айналма тостағаннан ішуіне рұқсат етілмегендігін айтады [9, 112-б.]. Жаудың басын алумен және шарап тостағанымен байланысты салт оғыздарда да болған секілді. Оны біз оғыздардың «Қорқыт ата кітабының» бір жырынан байқаймыз. Оғыз бектерінің бірі Улаш ұлы Газан бек оғыз бектеріне арнап үлкен той жасайды. Осы тойда тоғыз кәпірдің сұлу қызы оғыз бектеріне алтын аяққа (ыдыс-аяққа) құйылған алқызыл шарап ұсынады. Барлық тоғыз алтын аяқтан Газан бек дәм татады. Сосын ол оң жағында отырған бауыры Гарагүнеге қарап күледі, сол жағында отырған ағасы Урузға қарап сүйсінеді. Тек қарсы алдындағы өз ұлы Орузға қарап жылайды. Газан бек қуаныш себебін өзінің бауыры, ағасы және айналасындағы бектердің бәрі жаудың басын кесіп, қан төгіп, ерлік көрсетуімен, ал келілінің босаңсуын өз ұлы Оруздың он алтыға келсе де өлі де садақ тартып, оқ атпағанымен, бас кесіп, қан төкпегенімен түсіндіреді [10, 68-69-бб.].

Алтай халықтары мен сақ, скиф тайпаларының арасындағы күрделі де терең сабақтастық болғандығын олардың басқа да салт-дәстүрлерінен байқаймыз. Сондай салт-дәстүрлердің бірі – жеңілген жаудың бас сүйегінен сусын ішетін тостаған жасау салты. Бұл қатігез салт жайлы ең алғаш рет Геродот баяндайды. Оның хабарлауынша, скифтер өздерінің ең жек көретін жауларының бас сүйегін қасының тұсынан кесіп, тазалап, сыртын өгіздің терісімен қаптап ыдыс қылып қолданады. Ал бай скифтер бас сүйектің сыртын өгіз терісімен, ал ішкі жағын алтынмен қаптаған [1, 58 б.]. Жеңілген жаудың бас сүйегін ыдыс орнына пайдалану – ертеден келе жатқан салт. Бұл салттың тас дәуірінен бері түрлі кезең мәдениеттерінде болғаны археологиялық олжалармен дәлелденіп отыр. Деректерде түркі және моңғол халықтарының тарихында осы скифтік салттың көптеген мысалдары көрініс табады. Мысалы, хуннулардың (хунндардың) шаньюйі Лаошань (б.з.д. 174-161 жж. аралығында) юечжилерді толығымен талқандап, олардың билеушісінің бас сүйегінен ішімдік ішетін сырланған ыдыс жасатады [11, 54-б.]. «*Повести временных лет*» атты орыс жылнамалар жинағында түркі

халықтарының бірі печенегтердің князі Куряның Киев князі Святославты өлтірген соң, оның бас сүйегінен ішімдік ішетін ыдыс жасағандығы айтылады [12, 16-б.]. Өзбектің ханы Мұхаммед Шайбанидың бас сүйегі де осындай ыдысқа айналғаны белгілі. Түркі тілдес халық қызылбастардың көмегіне сүйеніп Иранда билік құрған сефевид Исмаил шах I (1501-1524 жж. билеген) 1510 ж. қараша айында Меру қаласының маңында өзбек әскерін толығымен талқандап, Шайбани ханды өлтіреді. Қызылбастардың шахы өзбек ханының бас сүйегін алтынмен қаптатып, өзіне тойларда шарап ішетін ыдыс жасатады [13, 150-б.]. Бұндай салттың ерте темір дәуірінен бастап бергі түрлі кезең мәдениеттерінде болғаны жайлы біз жоғарыда айтқанбыз. Бірақ осы қатал салттың алтай халықтарында ғана сақталуы және басқа халықтардың тарихында байқалмауы скиф, сақ мәдениетінің тікелей мұрагерлері түркі және моңғол халықтары екенін байқатады.

Келесі мысалымыз скиф, сақ тайпалары мен түркі халықтарының достасып, ант беру дәстүріне байланысты. Геродоттың хабарлауынша скифтердің ант беріп, достық келісім жасауы былай болған. Келісім жасайтындардың бәрі өз қандарын қыш ыдысқа құйылған шараппен араластырады. Сонымен бірге, сол қыш ыдысқа семсер, оқ, айбалта және найзаны малады. Осыдан кейін, ұзақ дұғаларды айтып, келісім жасап жатқандар және араларындағы ең сыйлы кісілер осы ыдыстан ішеді [1, 60-б.]. Француз ғалымы К. д'Оссонның түсіндіруінше осы келісімді нығайту ойымен Шыңғыс ханның сусынға араластырып ішуі үшін Оң хан өз қанын бұқаның мүйізіне құйып беріп жіберген [14, 58-б.]. Ш. Құдайбердіұлы ертеде әр түрлі рудан шыққан түркілердің бауырлас болғысы келсе денелерінен шыққан қанды сүтпен, не қымызбен араластырып ішкендігін айтады. Осыдан кейін олар қандас туысқан бауырлар болып есептелген. Ш. Құдайбердіұлының баяндауынша осылай анттасқандар «анда» деп аталған [15, 31-б.].

Қорыта айтсақ, б.з.д. VII-II ғғ. аралығында Қазақстан, Орта Азия, Оңтүстік Ресей және Украина территориясында өмір сүрген сақтардың бай мұрасы түркі және моңғол халықтарының мәдениетінде айқын көрініс береді. Жоғарыда түрлі деректерден келтірілген мысалдардан байқағанымыздай сақ, скиф тайпалары өздерінің салт-дәстүрімен, мәдениетімен, рухани құндылықтарымен қазіргі таңда өмір сүріп жатқан алтай халықтарының, соның ішінде қазақтардың ұлт болып қалыптасуына зор үлес қосқандығын көрсетеді.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассмотрены и выявлены образцы скифского наследия в культуре тюркских и монгольских народов, которые позднее определили своеобразие казахской культуры.

In this article examples of Scythian heritage in culture of the Turkic and Mongolian people which defined later originality and the Kazakh culture are considered and reverted.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. История Казахстана в произведениях античных авторов. В двух томах. Том I. Древнегреческие авторы о Великой Степи. Составление и редакция Гаркавца А.Н. – Астана: Фолиант, 2005. – 364 стр.
2. История Казахстана в арабских источниках. Т.1. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из арабских сочинений, собранные В.Г.Тизенгаузен. Подготовка к новому изданию, введение, дополнения и комментарии Б.Е.Кумекова, А.М.Муминова. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 711 стр.
3. Ирмуханов Б.Б. Прошлое Казахстана в письменных

источниках. V век до н.э. – XVв. до н.э. (Извлечения из источников). – Алматы: Өлке, 2006. – 552 стр.

4. Қазақстан тарихы туралы моңғол деректемелері. I том. Моңғолдың құпия шежіресі. Көне моңғол тіліндегі түпнұсқалық транскрипциясын, ғылыми-мағыналық аудармасы мен түсіндірмелерін, көрсеткіштерін жасаған Н.Базылхан. – Алматы: Дайк-Пресс, 2006. – 400 б.

5. **Фазлаллах Рашид ад-Дин.** Огуз-наме. – Москва: Дом Бируни, 1991. – 128 стр.

6. Әдеби жәдігерлер. Жиырма томдық. 2 том: Махмұт Қашқари. Түрік сөздігі. Көне түркі тілінен аударып, алғы сөзі мен түсініктерін жазған А.Қ.Егеубай, – Алматы: «Таймс» баспа үйі, 2007. – 592 бет.

7. **Григорьев В.В.** О скифском народе саках. – Алматы: ТОО «Хант», 1998. – 256 стр.

8. **Аманжолов К., Тасболатов А.** Қазақстанның әскери тарихы. – Алматы-Білім, 1999. – 312 бет, суретті.

9. Великая Степь в античных и византийских источниках.

10. Қорқыт ата кітабы. С.Әлияров. 1988. – 265 б.

11. **Бичурин Н.Я.** (Иакинф). Средняя Азия и Восточный Туркестан. (Составитель Н. Е. Акбаев). – Алматы: Санат, 2001. – 352 стр.

12. Хрестоматия по древней русской литературе XI – XVII веков./Составил Н.К.Гудзий. Издание пятое, исправление и дополненное/. – М.: Государственное учебно-педагогическое издательство министерства просвещения РСФСР. 1952. – 552 стр.

13. **Султанов Т.И.** Поднятые на белой кошме. Ханы казахских степей. – ТОО «Астана Даму-21», Астана: 2006. – 256 стр.

14. **Д'Оссон К.** От Чингисхана до Тамерлана (Перевод и предисловие проф. Н. Козьмина) 2-е издание. – Алматы: Санат, 2001. – 256 стр.

15. **Шакарим Кудайбердыұлы.** Родословная тюрков, казахов, киргизов. Династии ханов. Пер. Б.Каирбекова. – Алма-Ата, СП Дастан, 1990. – 120 стр.

ОТАРЛАУ САЯСАТЫНЫҢ СЫР-СИПАТЫ

УДК 94(574)

РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНА ІШКЕРІЛЕЙ ЕНУІ

(XIX ғ. – XX ғасыр басындағы орыс тарихнамасы бойынша)

Айгүл ӘБДІЛДАБЕКОВА,
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің
доценті, тарих ғылымдарының кандидаты

XVIII ғасырдың 30-жылдары Ресей империясының құрамына енген қазақ даласының тарихи дамуы орыс зерттеулерінде түрлі бағытта қарастырылды. Орыс тарихнамасындағы басты пікірлерде Ресейдің империялық саясатын заңдылық тұрғыдан көрсетті. Еңбектерді географиялық, өркениеттік, қорғаныс факторларын тарихи үдеріс ретінде сипаттайды. Кіші жүз бен Орта жүзді бағындырғаннан кейін Ресей қазақ даласына ішкерілей ене бастады. XIX ғасыр мен XX ғасырдың басындағы, яғни хронологиялық жағынан осы кезеңге жататын зерттеушілердің пайымдаулары тарихи шынайылықты айқындауға мүмкіндік береді.

Мәселен, А.И.Левшин Ішкі істер министрлігі мен Орынбор шекаралық комиссияның мұрағаты, сондай-ақ П.И.Рычковтың «История Оренбургская» деген еңбегіне сүйене отырып, Ұлы жүздің XIX басына дейінгі, яғни өзінің үш томдық зерттеуі жазылған уақытқа дейінгі жағдайы туралы деректер береді. А.И.Левшиннің Ұлы жүзді сипаттауы өз кезегіне жақын уақытта өткен тарихи оқиғаларды баяндайтындығымен қызықты. Автор 1732-1734 жылдардағы Кіші жүз бен Орта жүздің Ресейге өз еркімен бодандыққа кіру шараларына Ұлы жүздің қатыспағанын, оның аумағының күшпен бағындырылғанын дұрыс көрсетеді.

Ал елшілік құрамында Ұлы жүздің қауым басылары Оралбай мен Оразгелді батырдың болуын А.И.Левшин Әбілқайыр ханның өз билігін Ұлы жүзге де жүретіндей зор екеніне сендіру үшін жасаған шарасы деп түсіндіреді. Бірақ императрица Анна Иоанновнаның сарайына бұл фактілер белгісіз болғандықтан, 1734 жылы Ұлы жүзге де Ресей бодандығына алынғаны туралы грамота тапсырылды. Автордың пікірінше, **біріншіден**, грамотаның Ұлы жүздің ханы Жолбарысқа емес, бір топ билер мен қауым басыларының атына берілгендігі Әбілқайыр хан ойлап тапқан айланы әшкерелейді. **Екіншіден**, грамотада

былай делінген: «Подданный наш Абульхайыр-хан, всеподданейше нам доносил, что он Вас в подданство наше и принял, и с тем прислал ко двору посланцев ваших Аралбая и Арасельды-батыра» [1; 170]. Бұл сөздерге кейіннен жалған екені белгілі болған Әбілқайыр ханның хаттары мен оның ұлының ауызша мәліметтері негіз болды. Бір жағынан Кіші жүз ханы Ұлы жүзден алыста тұрды, оған ешқандай ықпалы болған жоқ, екінші жағынан, Ұлы жүз Ресейдің бодандығына кіруге ант берген емес. А.И.Левшин Орынбор экспедициясының басшысы И.К.Кирилловқа берілген бодандыққа алу туралы грамотаның тиісті жерге жеткізілмегенін айтады. Шекараға келіп, нақтылы жағдайды білген И.К.Кирилловтың грамотаны ары қарай жеткізуден бас тартуына тура келген.

Сонымен қатар А.И.Левшин Ұлы жүз ханы Жолбарыстың бодандыққа алу туралы өтінішті кейін жасағандығын айтады. Автор мұның себебін ханның Орынбор қаласында сауда-саттық жүргізуге қорғаушы мен көмекке ие болғысы келгенімен түсіндіреді, осы тілегін орындату үшін хан бодандыққа тек өз халқын ғана емес, көршілес халықтарды да алып баратындығына уәде берді. Автор орыс өкіметіне жіберілген басқа да өтініштер туралы деректер келтіреді, бірақ олардың тұтастай жүздерге билігі жүрмейтін сұлтандар мен рубасылар тарапынан жазылғанын айтады. Зерттеушінің ойынша бұл өтініштердің негізінде қорғаушы табу емес, сыйлықтар алу жатыр. Сонымен бірге автор Ұлы жүз 1732 немесе 1738 жылы шынайы тілек білдіргеннің өзінде де Ресей бодандығына кіре алмас еді деген болжам жасайды. Мұның себебі не? Себебі – бұл жүздің орыс шекараларынан алыс, жоңғарларға жақын жерде орналасуында, өйткені «**Жоңғарлардың билеушісі қазақтардың ата жауы болғандықтан, кез келген ыңғайлы жағдайда оларды ығыстырып, өш алуға дайын болды, Кіші жүз бен Орта жүздің Ресейге қосылуынан кей жоңғар билеушісі Ұлы жүзге өз руластарына ере алмайтындай**

ойсырата соққы беруді көздеді: ол мақсатына жетіп Ұлы жүзге шабуыл жасап, күйретіп, өзіне бағындырды» [1;172]. А.И.Левшин Түркістан мен Ташкент арасындағы шағын қалалар XIX ғ. басына дейін жоңғарлар басқыншылығы кезінде де өз дербестігін сақтап қалғанын айтады. Жоңғар хандығы күйрегеннен кейін Қытай шекарасына жақын көшіп жүрген Ұлы жүздің бір бөлігі Қытайға бағынып, Ташкентке жақын үшінші бөлігі Қоқан хандығына қарады. Бұл жағдай автордың аталған еңбегі жазылған кезеңде де осы күйінде сақталды. Зерттеуші 1819 жылы өздерін ешкімге тәуелді санамайтын Абылай ханның ұлы Сүйік сұлтан бастаған бірнеше мың үй Ресей билігін мойындағанын көрсетеді. Сонымен бірге автор бұның алдында Ресей шекарасына көшіп келген Шөрегей (Чурыгей) (1789 ж.) мен Түгүму (Тугуму) (1793 ж.) сұлтандарға қарасты қазақтардың Ресей бодандығына алынғанына назар аудартады.

А.И.Левшин Ұлы жүз туралы баяндауларын осы фактілермен аяқтайды. Автор патшалық Ресейдің жаулап алу саясаты туралы мәселені қарастырмағаны байқалады, бұл саясат біршама кейінгі хронологиялық кезеңде жүзеге асқаны белгілі. Ұлы жүздің кейбір сұлтандарының Ресей бодандығына кіруін өз еркімен қауіпсіздік мақсатында жасалған қадам ретінде сипатталады. Бұдан кейінгі оқиғалар желісі ешқандай еріктілік болмағанын көрсетті; Ұлы жүз аумағы әскери күш көрсету нәтижесінде қосылды. А.И.Левшин Кіші жүз бен Орта жүздерге қатысты қолданған концептуалдық әдісті сақтайды, бірақ сол кездегі тарихи жағдай айтарлықтай өзгеріске ұшырап, Ресей өзінің басқыншылық саясатын ашық жүргізуге кіріскен еді.

Бұл мәселе Н.И.Крафттың еңбектерінде де осы қырынан ашылды. Автор Ұлы жүз Әбілқайыр бастамасына қосылмай, кейін оны жоңғарлар жаулап алды, соңында Қытайға бағынып, «үстіміздегі ғасырдың басында Қытай билігінің әлсіреуінің салдарынан қоқандықтар тарапынан үлкен қысымға ұшырады; ал Орта жүз қырғыздарының орыстардың қол астындағы тыныш өмірі туралы естіп, Үлкен орданың қырғыздары орыстарға бодан болудың жолдарын іздей бастады» [2;54],— деп көрсетті.

Сонымен, И.И.Крафт Ресей мемлекеттік тәртібін енгізудің пайдасын көргеннен кейін Ұлы жүз сұлтандары бодандықты өз еркімен қабылдады деген қате пікір білдіреді. А.И.Левшиннің зерттеулерімен салыстырғанда автор еңбегінің кейіннен патша өкіметі күш көрсету арқылы қазақ даласын басып алуға кіріскен кезде жазылғанына қарамастан, бұл мәселе үстірт зерттеледі. Ұлы жүз бен Ресей арасындағы қарым-қатынас Ш.Уәлиханов еңбектерінде де қарастырылды. Ұлы жүздің XIX ғасыр басындағы жағдайын сипаттай келе, ол қытайлықтар мен қоқандықтар тарапынан қауіп болғанымен, «1853 жылы орыстардың Іле өңірін алуы бұл жерлердегі тәртіпсіздіктерді біржолата тыйғанын, соған байланысты бұл елдің ... жақын арада өз саудасы мен байлығы арқылы гүлденіп кете алатынын» [3;183] айтады. Патшалық Ресейдің қазақ даласына ішкерілей енуі өз шекарасын көшпелі халықтардан қорғау, біртіндеп бодандық қабылдап жатқан қазақ руларына қолдау көрсету мақсаттарымен байланысты түсіндіріледі, сондай-ақ автор осылай жылжуға Ресей мәжбүрліктен барды деп санайды. Егер Ресей бастапқы кезде қоныстар салмай-ақ, кең ауқымды шекаралық линияны ғана ұстап тұрса, «осы ғасырда орыстардың әрекеті басқа сипат алды: 1810 жылы Іле өңірі атымен белгілі Орал өзеніне жақын жатқан кеңістік даладан бөлініп алынды... 1824 –1834 жылдар аралығында сібір ведомствосының қырғыз даласындағы алғашқы қоныстарының негізі салынды» [4;201]. Материалды баяндауынан Ш.Уәлихановтың патша өкіметінің мұндай саясатына айыптаусыз әрі түсіністікпен қарайтыны байқалады: «1845 – 1847 жылдар аралығында Үлкен орда Ресей бодандығын қабылдады, ал Жетісу Алатауының етегінде Ресей билігін бекіту үшін

Қапал қаласы салынды» [4;202]. И.Казанцев 1819 жылы Сүйік сұлтанның өз еркімен Ресей бодандығына өтуін айта келе, қадам басқан сайын көрген қиыншылықтары мен шығындарына қарамастан, елдің ауқаттылығы, қауіпсіздігі, өркениетін қамтамасыз ету үшін Ресей «жабайы елдердің» ішіне ілгерілеп енуге мәжбүр болды дейді. Орыс тарихнамасы Ұлы жүз Ресейден пайда көрген басқа жүздердің тәжірибесіне қызығып, ерікті түрде қосылды деп бағалайды. Тек соңғы зерттеулер ғана патша өкіметінің жаулап алу саясатын ашып көрсетеді, бұл зерттеулерді осы оқиғалардың тікелей куәлары әскери адамдардың жазуы – аса маңызды фактор.

Сонымен, көрсетілген еңбектерден кейін жазылған жұмыстарды талдауға көшпес бұрын оларда патша өкіметінің ортаазиялық хандықтарды жаулап алу акцияларының соғыс аспектісі алдыңғы межеге шығатынын ескерту керек. Ұлы жүзді бағындыру міндетінің жүзеге асуы орыс әскерінің оңтүстікке қарай жылжуы мен орнығу кезеңдерімен байланысты қаралады. Авторлар негізінен соғыс әрекеті мен соғыс операцияларын жүргізу тактикасына көңіл бөледі. Жұмыстардың аттарынан-ақ мәселесі белгілі болып, сипаттама түрінде жазылды. Мысалы, А.И.Макшеевтің «Исторический обзор Туркестана и наступательного движения в него русских» атты жұмысы көлемі жағынан үлкен болса да, онда Ұлы жүзге бірнеше абзацтар ғана арналған. Бұл абзацтарда Ұлы жүз жерінің бір бөлігі жоңғарлардың, кейін қытайдың, екінші бөлігі қоқандықтардың ықпалында болып, Жетісу өңірінде көшіп жүргені, үшінші бөлігі өз тәуелсіздігін сақтап келіп, 1847 ж. Ресей бодандығына кіргені, осының нәтижесі ретінде Қапал бекінісінің салынуы туралы ғана айтылады. «Түркістанға ішкерілей жылжу 1847 ж. Қырғыз даласының оңтүстік бөлігінде алғашқы бекіністерді салудан басталды» [5;49]. Автор орыстардың қазақ жеріне ішкерілей жылжуының бір себебі «қырғыздарды оңтүстіктен толықтай қоршап қою» мақсатынан туындағандығын сөз арасында айтып кетеді. Сонымен, А.И.Макшеевтің жұмысында патша өкіметінің Орта Азияның оңтүстігіндегі соғыс әрекетінің барысы жан-жақты баяндалған, ал Ресейдің Ұлы жүзді қосып алуы өз еркімен бағыну актісі ретінде көрсетіледі. Бірқатар әкімшілік-саяси реформалар жүргізіп, өз билігін күшейтіп алған Ресей қазақ жерін ортаазиялық хандықтарды жаулап алу алдындағы дайындық алаңы ретінде пайдаланды, ал патша әскерінің Ұлы жүз аумағындағы соғыс әрекеттерінің бояуы солғындатып беріледі.

А.Беляевскийдің «Материалы по Туркестану» атты зерттеуі де осы сарында баяндалған. «1824 жыл мен 1838 жылдар аралығында алғы әскери топтар қазақ жеріне қандай да бір қарсылықсыз, тіпті қырғыздардың басым көпшілігінің қолдауымен ішкерілей түсті» [6;3],— деп жаза келіп ары қарай орыс ықпал ете алатын аумақтарды нақтылай көрсетеді. Патша өкіметінің оңтүстікке қарай қозғалуы, Ұлы жүздің қытай билігінің әлсірегеннен кейінгі қоқандықтардың ығыстыруы салдарынан өз еркімен Ресей бодандығына кіру процесі, Беляевскийдің пікірінше, Қытайды ашуландырып алмас үшін біраз уақытқа тоқтап қалды. Бірақ 1845 жылы «Ұлы жүздің де бодандығы қабылданып, онда Орта жүздегідей орыс өкіметінің қолдауымен орыс әскерін астықпен қамтамасыз етіп отыратын казактардың қоныстары салынды» [6; 3]. Бұдан кейінгі қазақ жерлеріне ішкерілей ену себептері «өз бодандарын адамгершілік тұрғыдан қорғау» ниетімен түсіндіріледі. Автор орыс билігін күшейтуге бағытталған Түркістан өлкесін құруға арналған шараларды өте жоғары бағалайды, патша әкімшілігінің шенеунігі үшін бұл таң-қаларлық жайт емес. М.А.Терентьева, Ф.Щербина, М.Юдин, М.В.Лавров, П.П.Румянцевтің жұмыстары да осы сарынмен жазылған, ондағы баяндалған материалдың схемасы қарапайым:

- Ресейдің Орта Азияға қарай жылжуының негіздемесі;
- тарихқа қысқаша шолу;
- материалдың қысқаша фактологиясы;
- Ресей билігін күшейту шараларын баяндау.

Сонымен, қазақтардың Ресейге қосылуға мүдделі болғаны және Ресейдің өз шекарасының қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін Орта Азияны жаулап алғаны туралы пікір барлық авторларда сол кезеңде үстемдік етіп тұрған концептуалдық тәсілге сай берілді. Орыс зерттеушілерінің жұмысында патша әкімшілігі тарапына айтылған сын пікірлердің табылмауы – заңды, жазалаушы әскер әрекеттері туралы фактілер жасырылып, олар айтылған күннің өзінде мәжбүрліктен туындаған әрекет ретінде түсіндіріледі. Аталған жұмыстарда тарихи оқиғаларды Ресейдің мүдделеріне қарай патша өкіметінің саясатын ақтау үшін бұрмаланып баяндалғанына баса айту керек, баяндаудың мұндай тәсілі кейін жазылған зерттеулерге де тән болды.

К.К.Абаза өзінің «Завоевание Туркестана» атты еңбегінің алғы сөзінде жоғарыда аталған зерттеулерді пайдаланғаны туралы айта келіп: «Орта Азия аумағындағы алғашқы соғыс қимылдары азиялықтардың әлсіз жерін (батырлық пен төзімділіктің жоқтығын) көрсетті, сондықтан да оларды жеңу оңай болды, жеңістің құны да арзанға түсті: азиялықтар қалай тарап кетсе, солай тез біріге салады. Ал жеңістерді баянды ету үшін олардың қалалары мен бекіністерін басып алып, тұрғылықты халқын бағындыру керек» [7; 64], – деген қорытындыға келеді. Патша әскерінің саны мен соғыс өнерінің айқын басымдылығы дәлелденеді. «Соғыстың мұндай түрі орыс әскерін басқыншылық жорықтарына елте түсті. Біздің әскербасыларымыз қақтығыстардан қашып, істі бейбіт жолмен шешуге тырысқанымен, олар «тауларға» тіреліп қалғанша еріксіз алға жылжып отыруға мәжбүр болды» [7; 65]. К.К.Абазаның ойынша, бұдан кейінгі әскери жорықтар сонау І Петр кезінде көтерілген Орта Азия жартылай құлдық пен қараңғылық күйде қала ма, әлде орыс өкіметі әкелген игілікті қабылдай ма деген үшғасырлық дауды шешіп беруі керек болды.

В.В.Григорьев, Г.Потанин, М.И.Венюков, Ю.В.Кологривова, Н.А.Дин-гельштедт және тағы да басқа авторлардың жұмыстарында өз билігін бекіту үшін патша өкіметі жүзеге асырған шаралар (басқаша айтқанда – отарлау саясаты) баяндалып, сипатталады. Мәселен, Г.Потанин «Заметки о сибирском казачьем войске» атты еңбегінде Ресейге қазақ даласынан аса үлкен қауіп төне қоймайтындықтан ол жерлерде күш қолданудың қажеті жоқ деп көрсетеді: «Әрине, толықтай ерікті жолмен өтетін отарлау болмайды: орыс қоныстары көшпелі қырғыздарды ығыстырмауы үшін оны белгілі жерлермен ғана шектеу керек» [8;31]. И.И.Венюков «Поступательное движение России в Среднюю Азию» [9] деген еңбегінде патшалық Ресейдің кейбір әрекеттерін талдай келе, казак және шаруа деревнялары орыс отырықшылығының бір түрі ретінде Ресей үстемдігін бекітіп, жергілікті халықты бейбіт, өркениетті өмірге үйрету үшін пайдалы деп көрсетеді. Отаршылдық саясатты жүзеге асыру туралы ой-пікір білдіргенде зерттеушілер көшпелілер арасындағы аграрлық қатынас түрлерінің ерекшеліктерін ескерген жоқ. Авторлар өлкені «халық сирек қоныстанған әрі бақылаусыз жатқан өлке» деген қателікке ұрынған, ал Т. Потаниннің жасаған қорытындылары мұндай көзқарасқа жатпайтын ерекше пайым деуге болады.

Сонымен, жоғарыда айтылған жайттардан мынадай қорытындылар жасауға болады. XIX ғасыр мен XX ғасырдың басындағы орыс тарихнамасы Ұлы жүзді жаулап алуды қазақтар тарапынан өз еркімен болған акт ретінде, ал патша өкіметінің соғыс акциялары ортаазия хандықтарына қарай жылжудан туындаған мәжбүрлік ретінде көрсетіледі. Ұлы жүздегі тарихи оқиғалар кезеңі авторлар өмір сүрген

уақытқа жақын болғанына қарамастан, бұл оқиғалар Кіші жүз бен Орта жүздің бодандықты қабылдау оқиғаларын баяндауға қарағанда үстірт берілгенін ескеру керек.

Ұлы жүзді қосып алу патша өкіметінің Орта Азияға қатысты саясатын жүзеге асырудың бастапқы кезеңі ретінде сипатталғандықтан, біз тақырыбы Орта Азияға қатысты, әрі зерттеушілері мәселенің әскери аспектісін қарастыратын және патша өкіметінің отарлау саясатын ашуды өзегі еткен жұмыстарды ғана пайдаланамыз. **Бұл жұмыстарда патша әскерінің қазақ даласына ішкерілей енуінің мынадай себептері көрсетіледі:**

- көшпелілер тарапынан жасалатын шабуылдардан қорғану;

- соғыс бекіністерін бұдан әрі қарай да салынуының себебі қол астындағыларды қорғау болды, билікті күшейтіп, бекіністегі өмірді жақсартуға жағдай жасаса, Ұлы жүздің Ресей бодандығына кіруге деген қызығушылығы артады.

- қазақ даласына ішкеілей ену Орта Азия рыногына баратын жолды жеңілдетеді;

- жергілікті халық тарапынан күшті қарсылықтың болмауы.

Сонымен, И.Львовтың «Завоевание Туркестана» атты мақаласында Ресейдің Орта Азияға ішкерілей енуіне «мәжбүр еткен» себептерді былайша сипаттайды: «смуты, производимые кочевниками, стеснение, чинимые русскими купцами на азиатских рынках, и в особенности набеги нашу территорию со стороны Коканда, не могли быть оставлены нами без внимания» [10;153]. Өзге елдің аумақтарын қорғану мақсатында шарасыздықтан басып алуға тура келді деген пікір теориялық тұрғыдан кеңінен негізделді.

Төңкеріске дейінгі (Л.Ф.Костенко, М.И.Венюков, С.В.Жуковский) авторлардың жұмыстарынан патша өкіметінің саясатын сыртқы саясаттың басқа бағыттарымен, сонымен қатар Ресей мен Англия арасындағы бәсекелестікпен байланыстырудың алғашқы әрекеттерін байқаймыз. Жалпы алғанда Ұлы жүзді жаулап алу мәселесі төңкеріске дейінгі тарихнамада Ресей империясының құрамына Қазақстан мен Орта Азияның қосылуы заңға сәйкес жүзеге асқанын дәлелдеу мақсатымен беріліп, жете зерттелмегенін айту керек.

Алдағы сөз төңкеріске дейінгі тарихнамада дамытылған бағыттар мен теориялар бойынша жұмыстарды таптастыру мәселесіне арналмақ. М.И.Венюковтың жұмыстарында Ресейдің қорғаныс саясаты, көшпелілерді шапқыншылықтардан қорғау, оларды еуропалық мәдениетке тарту, секілді, т.б. элементтерден құралған «табиғи шекаралар» теориясы негізделеді. Ресейдің Орта Азияға ішкерілей енуіне зор мән бере отырып, автор «бұл қозғалысты адамның табиғи даму тұрғысынан алғанда ұзақ уақыт бойы түп-тамыры түрік және моңғол халықтарының үстемдігінде болған елдерде арий нәсілінің қалпына келуі мен таралуы» [9;1], – деп көрсетеді. М.И.Венюков ішкерілей енуді әр түрлі көзқарас тұрғысынан қарастырады: экономикалық тұрғыда жалпыадамзаттық (еуропалық) тұрмыс қажеттіліктерінің жүйелі түрде енуі; рухани тұрғыда – христиан дінінің кең таралуы; білім беру және ғылым тұрғысында – жалпыадамзаттық білімнің дамуы мен өлкенің зерттелуі; азаматтылық тұрғыда – озық ұлттарға жақындау. «Сонымен, біздің Азиядағы жеңістеріміз саяси жағынан мынадай маңызға ие болып отыр: Ресей үшін – ең тиімді болып келетін табиғи шекаралас жерлерге жақындауы; Азия үшін –жартысынан үлкен бөлігінің бір ұлтқа бағынуының аяқталуы; ал жалпы адамзат үшін – еуропадағы бір қуатты елдің шығыстың бай жерлерін жаулап алып, ондағы өз билігінің әлсіреуінен қауіптенген екінші елге қарай жылжуы»[9;4]. Бұл жерде екінші қуатты ел ретінде Англия аталады. **Автор Ресейдің Орта Азияны**

жаулап алуын сөзсіз болуға тиіс оқиға деп бағалайды: «бұдан басқа жол жоқ еді. Қытай жаулап алмаған бүкіл ортаазиялық даланың әр тұтамын бірте-бірте басып алу – бұл Ресейдің бақытсыз тағдыры, даланы оңтүстіктен немесе шығыстан басқа бір өркениетті ел жаулап алған жағдайда бұл оның (Ресейдің) басына түспес еді. Ал мұндай басқа ел болмаған соң, бізге, тек бізге ғана тарихтың ауыр жүгін арқалауға тура келіп тұр» [11;135].

Ресейдің жаулап алуларын географиялық және этнографиялық факторлармен негіздейтін бағыт «табиғи шекаралар» теориясына жақындайды. Бұл теория **А.И.Макшеевтің жұмыстарында дамытылды, оның негізгі ұстанымдары мынадай:** Ресейдің қазақ даласы арқылы оңтүстікке қарай Орта Азияға жылжуы орыс мемлекетінің географиялық және этнографиялық жағдайларынан туындады. Әр халықтың тағдыры ең алдымен оның қоныстанған аумағымен байланысты: мысалы, тауда қоныстанған халықтар қатынастың қиындығына қарай шағын мемлекет құрады, ал жазық жерде орналасқан халықтар шекаралары біршама айқындалған үлкен мемлекет құруға ұмтылады. А.И.Макшеевтің жұмысында Шығыстағы тарихи халықтың рөлін орыстар атқарғанын, бір кездері мұндай мәртебеге татарлардың таласқандығын, мұның – христиан мен мұсылман өркениетінің күресі болғанын, XVI ғасырдан бастап бұл күресте орыстар жеңіп, өз қозғалысын жалғастырып келетінін көрсетеді. «Орыстар жат жұрттықтардың арасына біртіндеп ене келе көнбістік пен шыдамдылық сияқты ұлттық мінезінің арқасында берік үстемдікке ие болды. Орыстардың Шығысты отарлау тарихында, сөз жоқ, мұндай істе болмай тұрмайтын әділетсіздік пен зорлық фактілері кездеседі, дегенмен олар бөгде халықтарға деген өшпенділік пен жеккөрушілік танытпайды»[5;4]. Автор орыс халқының бейбітшілігіне ерекше назар аударып, Ресейдің Еуропа мен Азиядағы үстемдігі қарудың емес, халықтың рухани күшінің арқасында нығайды деп көрсетеді. Қорыта айтқанда, А.И.Макшеев орыс отаршылдығының басты себептері географиялық және этнографиялық факторлар болды деп санайды, бірақ еуропа мемлекеттерінің жаулап алуларының басты себебі болып табылатын факт – экономикалық және саяси мақсаттардың солғын көрсетілуі – жаңсақ көзқарасты білдіреді.

1858 жылдан бері жарық көретін үкімет пен әскери ведомствоның ресми хабарларын жариялаушы «Военный сборник» журналында шыққан «Водворение русской власти в Средней Азии» атты мақалада былай делінген: «Ресейдің Орта Азияға ішкерілей енуі сол жерді мекендейтін халықтардың өз ықыласынан туындады десек, асыра айтқан болмаймыз: өкіметке оның соңынан еріп, ешқандай шығын шығармай әрі күштеусіз басып алған жерлердегі Ресейдің билігін нығайтып отырудан басқа жол қалған жоқ» [12; 248]. Біздің ойымызша, әрине, мұндай пікірлер ешбір сын көтермейді, тарихи шындыққа мүлде жанаспайды. Автор географиялық және этнографиялық жағдайлар себепші болған қозғалыстар таза саяси және экономикалық нәтижелерге әкелді деп жазады, жалпы алғанда бұл мақала «табиғи шекаралар» теориясының этнографиялық бағытын негіздейді.

Сонымен, орыс тарихнамасындағы жоғарыда аталған бағыт өкілдері Қазақстан мен Орта Азияны жаулап алудың әдістері мен себептерін айқындау жолдары арқылы бір-бірінен ерекшеленетініне назар аударамыз. Орыс халқының артықшылығын дәлелдеу мен Ресей басқыншылығын, отарлау саясатын ақтап шығуды көздеу – бұл жұмыстардың барлығына да ортақ белгі.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында либералдық бағыт өкілдерінің жұмыстары жарияланды. Қазақ халқының орыс басқыншылығына қатысты көзқарасына байланысты проблемаларды көтерген шығыстанушы Н.И.Веселовский – осы бағыттың көрнек-

ті өкілі. Археологиялық экспедициямен Түркістан өңірінде болған ол орыс әскерінің жаулап алу қозғалысы мен осыған байланысты өмірінде болған өзгерістеріне қатысты жергілікті халықтың пікірін жинады. «Бұл жағдайда жәбір көрген екінші жақты да тыңдаған жөн, бұлай болмаса іске қатысушы өз адамдарымыздың ғана ресми хабарлары мен әңгімелерінен жергілікті халық туралы біржақты әрі жаңсақ көзқарас қалыптасады» [13;11].– деп жазды Н.И.Веселовский. Оның ойынша мұндай ақпарат «жат жұрттықтарға» ықпал етуді күшейту үшін қажет, автор мысал ретінде келтірген Қалыбайдың әңгімесінен жаулап алушыларға деген өшпенділіктің жоқтығын, сонымен бірге орыс билігінің жоғары бағаланатынына көңіл бөледі. А.И.Добросмыслов жергілікті халықтың тарихын, тұрмысы мен шаруашылығын зерттеудің қажеттілігі жайында мәселе көтеріп: «Біз олардың тарихи өткенінен өзімізге пайдалы жақтарын үйрене аламыз» [14;493].– деп жазды. Зерттеуші мұндай шараларды мүмкіндігінше тезірек өткізу керектігін баса айтады, өйткені «баса-көктеп еніп келе жатқан Батыс мәдениеті бұл халықтың өмірін түбегейлі өзгерте қоймаса да, қысқа уақыт аралығында оның өзіндік ерекше мәдениетіне жат жаңа құбылыстар пайда болуы мүмкін» [14;493]. Автор патша өкіметі бұл халықтарды отырықшылыққа үйрету арқылы өз бодандығын нығайта түскісі келгенін айтады. Осы бағыттың тағы бір өкілі А.Е.Алекторов «өзіндік ерекше таңбасы, уақыт пен кеңістіктің айқын белгілері сақталған қырғыз қолжазбаларын» [15] зерттеу аса қажет деп көрсетті. «Қарапайым шала сауатты қырғыз қашан, нені, қалай жазам деп ойланбастан, жаза берген» [15].– дейді ол. Бұндай қолжазбаларды ол жоғары сауатты орыс адамдарынан тәлім-тәрбие алған Ы.Алтынсарин мен Ш.Уәлихановтың еңбектерінен де жоғары бағалады, себебі аталған ағартушылардың еңбектерінен «орыс рухы аңқып тұр» дейді. Расында да Ш.Уәлихановтың дүниетанымына оның орыс зиялыларымен қарым-қатынас жасауы мен Бас штабтың әскери-ғылыми комитетіндегі қызметі әсер етті.

Сонымен, жарияланған материалдардың басым көбі арнайы тарихи зерттеулер болып шықпады. Авторлар өз заманынан алшақ кете қоймаған тарихи оқиғаларды сипаттады. Орыс тарихнамасы үшін қазіргі заманға қатысты қандай да бір жағдайларды дәлелдеу әдістерінің бірі тарихқа жүгіну болды. Қазақ тарихына деген қызығушылық жаңа отарларды зерттеу мен игеру қажеттілігінен туындады. Бірақ аталған жұмыстардың авторлары өз заманының адамы болғандықтан, сол уақытқа тән империялық идеологияның ықпалы мен міндеттеріне тәуелді болды. Сол кездегі жұмыстардың көбіне сипаттамалық қасиет, деректер қорының әлсіздігі, бірқатар жағдайларда фактілердің тарихи маңызын түсінбеу, қорытындылар мен жалпылаулардың негізсіздігі тән болды. Ресей бодандығын қабылдау проблемасы «өркениеттік миссия» тұрғысынан қарастырылды. Дворяндық-буржуазиялық ресми бағыттың өкілдері проблеманы «Ресей игілік әкелетін үстем держава» болғандықтан, болмай қоймайтын тарихи акт ретінде көрсетті; Ресейдің Қазақстан мен Орта Азияға енуінің себептері мен уәждерін анықтауда ғана әр түрлі пікірлер орын алды. Бұл бағыт Қазақстандағы патша өкіметінің әрекеттеріне сыни талдауды мүлде нысанға алмайды. Либералдың және демократиялық бағыттың өкілдері қазақ халқының тарихына қызығушылық танытып, патша өкіметінің отарлау саясатына сыни баға беру арқылы бодандықтың Ресей мен Қазақстан үшін пайдасы туралы мәселе көтереді. Төңкеріске дейінгі тарихнамадағы қосылу мәселесін зерттеу мен талдау – аталған тарихи оқиғаны толық сипаттай отырып, түсіну үшін аса қажет.

РЕЗЮМЕ

Проникновение Российской империи в казахские земли: русская историография XIX – начала XX века.

Абдилдабекова А.М.

Казахский Национальный Университет имени аль-Фараби, город Алматы.

История изучения завоевательной политики России насчитывает более двух столетий. В XIX-начале XX века развитие российского востоковедения было подчинено оформлению геополитической доктрины, согласно которой идеализировались политические цели и мотивы политики России в Средней Азии. Постепенно складываются несколько историографических направлений: теория «естественных границ», теория этнографических и географических факторов, шовинистическое направление, направление «цивилизаторской миссии». В большинстве исследований подчеркивается, что расширение территории для России было связано не столько с поиском колоний как сырьевых придатков, сколько со стремлением выхода на естественные пограничные рубежи, а затем обеспечением геополитических интересов государства. Захват новых территорий происходил не на значительных расстояниях от метрополий, а на своих границах.

Ключевые слова: историография, завоевание, колонизация, присоединение, царизм.

Penetration of the Russian Empire in the Kazakh lands: Russian historiography of the XIX - early XX century

Abdildabekova A.M.

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty

The history of the study of the aggressive policy of Russia has more than two centuries. In the 19th – early 20th centuries, the development of Russian oriental studies was subordinated to the formulation of a geopolitical doctrine, according to which the political goals and motives of Russian policy in Central Asia were idealized. Several historiographic trends are gradually taking shape: the theory of “natural borders”, the theory of ethnographic and geographical factors, the chauvinistic direction, the direction of the “civilizing mission”. Most studies emphasize that the expansion of the territory for Russia was

associated not so much with the search for colonies as raw material appendages, but with the desire to reach natural frontier boundaries and then ensuring the geopolitical interests of the state. The seizure of new territories did not take place at considerable distances from the metropolis, but at its borders.

Keywords: historiography, conquest, colonization, accession, tsarism.

ӘДЕБИЕТТЕР МЕН ДЕРЕКТЕР

1. **Левшин А.И.** Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. (СПб, 1832) – А., “Санат”, 1996.- 656 с.
2. **Крафт И.И.** Сборник узаконений о киргизах степных областей.- Оренбург, 1898.
3. **Валиханов Ч.Ч.** О киргизско-кайсацкой Большой орде. Собрание сочинений в 5-ти томах. –Алма-Ата: Каз.Сов.энциклопедия, 1984.-Т.1 -432с.
4. **Валиханов Ч.Ч.** Сношение России с Хивой. Собрание сочинений в 5-ти томах. – Алма-Ата: Каз.Сов.энциклопедия, 1984.-Т.4. –442с.
5. **Макшеев А.И.** Исторический обзор Туркестана и наступательного движения в него русских. - СПб., 1890.-376с.
6. **Белявский Н.** Материалы по Туркестану.- СПб., 1885.
7. **Абаза К.К.** Завоевание Туркестана. – СПб., 1902.- 310с.;
8. **Потанин Г.** Заметки о Сибирском казачьем войске // Военный сборник. 1861. 5-6.Т.19.31-6
9. **Венюков М.И.** Поступательное движение в Среднюю Азию.-СПб., 1878. - С.164.
10. **Львов И.** Завоевание Туркестана // Русский вестник, 1868. №7.153-6.
11. **Венюков М.И.** Поземельные приобретения и уступки России за последние тридцать лет // Русс. мысль. 1880. №4. 135-6.
12. **Водворение русской власти в Среднюю Азию //** Военный сборник. 1898. №8. 248-б.
13. **Веселовский Н.** Киргизский рассказ о русских завоеваниях в Туркестанском крае. СПб., 1894. 11-б.
14. **Добросмыслов А.И.** Тургайская область. Исторический очерк. Тверь, 1902. 493-б.
15. **Алекторов А.Е.** Киргизские рукописи // Астраханский вестник. 1894. №1383.

СЫР ӨҢІРІНІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУЫ

(1853-1917 жылдар)

Абдуллах ОГОЛИКОВ,

Қорқыт ата атындағы ҚМУ-дың магистранты

Отандық тарих ғылымында XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басындағы Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық тарихына деген қызығушылық артып отыр. XIX ғасырда еліміздің оңтүстігі патшалық Ресей билігінің қол астына өтіп, жер-жерде өкімшілік-саяси басқару жүйесі, халықтың тұрмыс-тіршілігі өзгерді. Сыр бойының төменгі ағысында, яғни Перовск уезінің әлеуметтік-экономикалық өмірінде де бірқатар өзгерістер орын алды.

Мал шаруашылығы. Қазақтардың күнделікті тұрмыс-тіршілігі төрт түлік малдың қамына байланысты қалыптасты. Малына қор іздеген қазақтар жыл бойына бір жайылымнан, екінші жайылымға көшті. Орыс зерттеушілері: «егер қазақтар қолынан келсе, бүкіл әлемді жайылымға айналдырар еді»,– деген екен [1,351-6.]. Сыр бойындағы көшпелілер XIX ғасырдың аяғына қарай отырықшылана бастауына, әрі жұттың жиі болып, мал санының азаюына байланысты егіншілікпен, шөп шабумен кеңінен айналыса бастады. Дегенмен, малы көп азынаулақ бай шаруашылықтар ата кәсібінен қол үзбей көшпелі мал шаруашылығымен айналысып, алыс қашықтықтағы жайылымдарды пайдаланып отырды. Малдың басым

көпшілігі қой мен жылқы болғанымен Арал, Қазалы өңірінде түйе өсіруге деген ерекше ықылас байқалды [2,113-6.]. Түркістан әскери округінде 20 жылдан астам әскери қызметте болып, өз қызметін зерттеушілікпен ұштастырған әскери шенеуніктің бірі, генерал-майор Л.Ф.Костенко: «бұл өңірде кедейге бірнеше мал бітсе болды, көшпелі өмірге ауысады», – деген теңеу айтқан.

1897 және 1899 жылдары болған жұт әсерінен Сыр бойы қазақтарының жарты малы қырылып қалды. Қазақтар арасында «малша қырылды» деген теңеу де осы жұт кезінен қалған. Жұттан кейін мал басының көбеюі өте баяу қарқынмен жүрді. 1902 жылдары ғана мал басының саны едеуір өсіп, 1882 жылдардағы мал басының санына теңелуге таяған. Жұт – мал үшін қатты қауіп болып, көшпелі мал шаруашылығын әлсіретті. Оның үстіне қазақтардың жайылымдық жерлерінің «қоныстанушылар» есебіне берілуі, дәстүрлі көш жолдарының бұзылуы да мал басы санының баяу өсуіне әсер етті. Осындай тығырыққа тірелген тұйықтан шығудың бір жолы – отырықшы шаруашылыққа өту еді. Зерттеуші Ә.Ахантаеваның мәлімдеуінше 1910 жылы Перовск уезіндегі халықтың – 61,2 пайызы отырықшы

болған. Осылайша Сыр бойы тұрғындарының арасында отырықшылық үрдіс байқала бастады [3,135-б.]. Осы орайда Перовск уезіндегі мал шаруашылығының статистикасын төмендегідей көрсетуге болады.

Салыстырмалы түрде 1885 жылғы Сырдария облысындағы мал саны төмендегі кестеде топастырылып көрсетілген [4,162-б.].

	1885 жылғы мал саны						Барлығы	Бағасы (соммасы)
	Жылқы	Түйе	Ірі қара	Есек	Қойлар	Ешкілер		
Ташкент	10,000	1,500	10,600	500	10,600	1,500	34,700	558,800
Уездер:								
Нурама	47,600	1,500	49,600	5,300	180,600	65,900	371,800	3.860,600
Ходжент	22,900	22,800	43,700	14,300	170,400	30,800	286,800	2.225,200
Шымкент	34,000	4,700	42,000	1,600	312,000	22,000	466,100	4.843,200
Әулиеата	71,000	54,500	22,800	300	411,000	28,700	556,800	4.713,200
Түркістан	15,400	23,000	15,800	4,800	100,000	13,000	165,500	1.731,600
Перовск	40,000	74,000	18,300	1,400	580,000	30,000	743,700	6.274,300
Назаль	51,100	16,500	11,600	500	252,300	28,200	412,800	5120,000
Барлығы	292,000	264,100	214,400	28,700	2.016,900	220,100	3.036,200	29.326,900

Ескерту: малдардың орташа бағасы төмендегідей: жылқы – 30 сом, түйе 40 сом, ірі қара – 15 сом, есек – 7 сом, қой мен ешкі – 3 сом. Бұл жылы қыста азықтың болмауынан Перовск уезінде 4000 мал басы қырылып қалды.

Перовск уезіндегі 1886-1913 жж. аралығындағы мал басының есебі.

Жылдар	Жылқы	Түйе	Ірі қара	Қой	Ешкі	Есек	Барлығы
1886 ж.	34800	71800	18050	772500	19900	1600	918650
1889 ж.	36500	77000	14600	867300	–	–	995400
1892 ж.	40100	95000	26000	980000	36000	2100	1179200
1893 ж.	40015	92798	25175	857334	36324	2107	1053753
1894 ж.	40300	92900	25500	858300	36600	2130	1055730
1904 ж.	40263	54717	38256	406520	42391	1254	583401
1906 ж.	42512	46549	40700	403255	49794	1113	583923
1908 ж.	43628	54257	51841	380235	63938	1178	595077
1912 ж.	57612	52567	45295	333566	52989	3902	545931
1913 ж.	62620	53767	46610	384570	54100	3940	605607

Кестеден көріп отырғанымыздай, мал басынан жылқы, түйе, қой саны басым болған, бұл мәліметтер де өңірде көшпелі мал шаруашылығының басым болғанын көрсетеді [5,62-б.; 6,33-б.; 7,18-б.; 13,52-б.; 14,177-б.]. Әрине, кестеде көрсетілген мал саны, нақты мал санынан әлдеқайда аз деп қабылдау керек, себебі Перовск уезінен бай шаруашылықтар Қостанай, Ақтөбе уездері аймағындағы жайлауға қарай көшкен, санақ кезінде бір орында болмағандықтан нақты санын көрсету мүмкін емес.

1886 жылғы қыстан Перовск уезінде ірі мал басынан – 2210, майда мал басынан – 8000. Барлығы Перовск уезінен – 10210 мал басы шығын болған [5,62-б.].

1891 жылы қыстың қатты суығы жұтқа ұласып, Перовск уезі қазақтарының тек малдан болған шығыны 202000 рубльды құрады. Салыстырмалы түрде бұл жылда басқа көршілес уездерде қыс жайлырақ өткен [7,14-б.].

1893 жылы Перовск уезінде 4736 түйе, 5420 жылқы, 4872 сиыр, 89310 қой, 10227 ешкі, 112 есек саудаға түскен, олардың жалпы бағасы 796115 сомға бағаланды [8,22-23-б.].

1894 жылы Перовск уезінде 4810 түйе, 5450 жылқы, 4910 сиыр, 99970 қой және ешкі, 100 есек саудаға түскен, олардың жалпы бағасы 811120 сомға бағаланды [9,21-б.].

Мал басының әр жылдары бірде көбейіп, бірде азайғанын байқауға болады. Әсіресе, 1894 жылдан 1904 жылға дейін, яғни, он жылдың ішінде қой санының екі есеге азайғанын көреміз. Бұған егіннің аз болуы, қара аяздың, жел, ызғырық және халықтың азық үшін малды көп сатқаны әсер етті. Әсіресе, қой малы көп сатылды. Қыс ұзақ болып, мал төлдейтін уақытта қозы көп қырылды.

Көкшетау өңіріне қоныс аударған Сібір қазағының отбасынан шыққан Қазалы уезінің басқарма бастығының көмекшісі болған Е.А.Александров 1879 дан 1880 жылға өтер қыстағы қоян жылының жұты Сыр қазақтары үшін өте ауыр болғанын айтады және де осы қоян жылғы жұттан кейін Сыр қазақтары қысқа шөп қорын дайындауға кіріскен, сөйтіп малы азайған қазақтар отырықшылыққа көше бастаған. 1880 жылы Перовск уезінен 102437 бас түйенің 60140-ы (58,7%), 62464 бас жылқының 22289-ы (35,6%), 28421 бас ірі қараның 10050-і (35%), 595070 бас қойдың 350000-ы (59,8%) жұттан қырылып, мал басының шығыны 5790514 рубльді құраған[15,206-207-бб.].

1879 жылдың күзінен бастап Перовскіге жақын жерге қыстауға келгендердің көп болуына байланысты, Перовск қаласында нан тапшылығы байқалды. 1880 жылдың ақпан айында мал санының күрт азаюы нан бағасының он есеге артуына әкеп соқты. Сол кезде Перовск қаласында бір пұт ұн 3 сом 50 тиынға бағаланды. Сондай-ақ астық сатушы, егін егуші сарттар астықтарын жасырып барынша бағаның көтерілуін күтті. Бұл көптеген жерлерде наразылықтар туғызып отырды. Сол жылдың наурыз айында аштық өзінің шырқау шегіне жетті, тіптен ашыққан халық далада арам өлген малдарды жеуге дейін барды. Және де орталыққа барсам, аштан өлмеспін деген үмітпен жолға шыққан көптеген қазақтар жолда суықтан, аштықтан және күйзелістен қырылып қалды. Жол бойында, сай мен ойда өлген адамдардың денелері теңкііп-теңкііп қала берді. Перовск уезі жағдайында қазақтардың шаруашылық жүргізуі оңай болған жоқ. Жұт – бұрынғысынша қазақ қоғамының ауыр дерті болып қала берді. Уезд шенеуніктері қазақтардың шаруашылығын жігерлендіруге ешқандай жәрдем көрсеткен жоқ. Соған қарамастан Сыр қазақтарының арасында отырықшылық үрдіс орнықты.

Өндіріс орындары. 1855 жылы Перовск қаласында 4 шайхана болса, 1868 жылы олардың саны 30-ға жетті. Перовск қаласында 1910 жылы астық және ұн саудасымен 38 адам, ет саудасымен 28, шұжықпен 2, нан өнімдерімен 21, киіз үй жасаумен 10, тігін машинасы саудасымен 1, алтын және күмістен жасалған заттармен 1, балықпен 5, тері және жүнмен 13, мануфактурмен 107 адам, басқада ұсақ-түйектер саудасымен айналысатын адамдар болды. 1880 жылы Н.И.Иванов шарап зауытын ашып, жылына 16000 шелек шарап шығарып отырды [3,34-б.].

1892 жыл Перовск уезінде 4 сабын дайындау орындарында барлығы 9 адам жұмыс істеді. 4 кірпіш шығару орындары болып онда 14 адам тұрақты жұмыс жасады. Сонымен қатар уездегі 42 диірменде 42 адам жұмыс жасады. Ал 2 май шығаратын орында 4 адам жұмыспен айналысты [7,174-175-б.].

1893 жылы Перовскіде енді дамып келе жатқан сыра қайнататын кәсіпорында 2 адам жұмыс жасады, кәсіпорынның жылдық табысы 2640 рубль болды [8,152-153-б.].

1894 жылы Перовск уезінде күмістен жасалған заттар саудасымен 4 адам айналысты, 26 адам тігіншілікпен айналысып, олардың қарамағында 19 адам жұмыс істеді. 178 жеке темір ұсталарының қарамағында жалпы саны 103

адам нәпақа тапты. Сондай-ақ 21 ағаш ұстасы тұрақты жұмыс істеді. Май өндіретін 2 орында 3 адам жұмыс істеді. Ал диірмендердің саны 32 болып онда 35 адам жұмыспен қамтылды [9,38-39-б.].

Бір айта кететін жайт, 1897 жылғы санақ бойынша Перовск қаласының тұрғындары саны 5058 адам болса, бүкіл уезд халқының саны 133663 адамды құрады. Айтайын дегеніміз, жоғарыда көрсетілген өндіріс орындары тек қана Перовск қаласы тұрғындарына ғана қызмет көрсеткен жоқ, уездің шет-шетінен келген адамдарға, сондай-ақ көрші уездерден, алыс ауылдардан келген адамдарға да қызмет көрсетті. Әсіресе, қалаға малдарын айдап келіп, түрлі тұрмыстық заттарға айырбастайтын адамдар көп болды.

1904 жылы Перовск уезіндегі сыра қайнататын кәсіпорын кеңейіп онда 15 адам жұмыс жасады. Минералды су шығаратын 1 орын болып онда 3 адам күнделікті жұмыс жасады. Сабын және шам шығаратын орында 3 адам жұмыспен айналысты, бірақ бұл үлкен қала үшін аздық ететін. Кірпіш шығаратын орындардың саны 3-ке кіміседе ондағы жұмысшылар саны 25 адамға көбейді. Май шығаратын орында 4 адам жұмыс жасаса, 12 ұн тартатын жерлерде 71 адам жұмыспен айналысты [10,156-157-б.]. Көріп отырғанымыздай Перовск уезіндегі өнеркәсіптің әлі мануфактуралық сатыда болғанын байқаймыз. Кәсіпорын иелері өздерінің тауарларын шетке шығара алмады, мұны теміржолдың жоқтығымен түсіндіреміз.

Сыр өңіріндегі білім беру жүйесі. Дәстүрлі қазақ қоғамында ескіше оқу қабылданған болса Ресейдің құрамына кіруіменен, орыс-түземдік мектептер ашыла бастады. Орта Азия халықтарында білім беру саласы барлық мұсылман елдеріндегідей діни білім берумен тығыз байланысты болды, сондықтан көптеген жергілікті мектептер діни білім беру мекемелері іспетті болған. **Олар екі деңгейге бөлінеді:** «мектеп» деп аталатын төменгі деңгейі және «медресе» деп аталатын жоғарғы деңгейі болды.

1874 жылы 20 қарашада Халық Ағарту министрлігі барлық мұсылман оқу орындарын өзіне бағындыру туралы қаулы қабылдап, түрлі іс-шаралар жүргізді. Мектеп, медреселердегі оқу баяу түрде жүрді, оған басты себеп: дәріс ана тілінде жүргізілмеді, шәкірттердің сабақ үлгерімін қадағалау төмен дәрежеде болды, дәріс көбінесе ауызша түрде болды. 1889 жылғы мәлімет бойынша Перовск уезінде ата-аналар молдаға жылына бір түйе және әр оқушыға 30 тиыннан төлеп отырған. Мұсылманша, дін туралы сабақтар көбінесе байлардың көшпелі киіз үйлерінде жүргізілді.

1892 жылы Перовск уезінде 201 мектепте 1488 ер және 259 қыз бала оқыса, 6 медреседе 68 ер бала оқыған [7, 194б].

1893 жылы түземдік 33 мектепте 1851 ер мен 154 қыз бала оқыған [8,138-б.]. 1893 жылы Перовск қаласындағы 3 сыныптық ерлер училищесінде 79 ер бала білім алса, қыз балалардың училищесінде 23 қыз бала оқыды. Қаладағы жалпы білім алушылардың 77,45%-ы ер балалар болды. Пайыз есебімен алғанда білім алушылар қала халқының 3,8% құрады. Бұл көрсеткіш облыстың басқа уездерімен салыстырғанда едәуір жақсы деңгейде болды.

1904 жылы Перовск уезіндегі 97 мектепте 1117 ер және 33 қыз бала білім алған. Ал ауыл мектептерінде оқыған ер балалардың саны 3018 болса, қыздардың саны 286-ға жеткен. Сонымен қатар Перовскідегі 3 сыныптық училищеде 153 ер бала оқыған. Қыз балалардың училищесінде 61 қыз білім алған. Татар түземдік мектебінде 32 ер, татар қыздар мектебінде 25 қыз бала, еврей мектебінде 40 оқушы оқыған. Теміржол училищесінде 87 ер және 61 қыз бала оқыған [10,244-248-б.]. Уезд көлеміндегі халықтың 7,15%-ы білім алушылар қатарында болды. Халық санына келетін болсақ, 1904 жылы Перовск қаласы тұрғындарының саны 7201 адамға жетті. Жалпы уезд халқының саны 133550 адамды құрады, бұл 1897 жылмен салыстырғанда 113 адамға аз.

1906 жылы Перовск қаласында 3 сыныптық училищеде 141 ер, бір сыныптық қыздар мектебінде 56 қыз бала, ал ерлер мектебінде 49 оқушы оқыған. Сондай-ақ Перовск қаласында 2 татар мектебінде 28 ер бала және 25 қыз бала, еврей мектебінде 25 ер, сарттардың (бұрынғы соғдылықтар – А.О.) 3 мектебінде 59 ер, орыс-түземдік училищесінде 54 ер білім алған. Ал сол жылы Перовск уезінде ауылдық 2 училищеде 38 ер және 32 қыз бала оқыған. Ауылдардағы 120 қазақ мектебінде 1650 ер бала мен 28 қыз бала, орыс-түземдік 5 мектепте 71 ер білім алған [11,280-281б.]. 1906 жылы Перовск уезінде, қаладағы оқу орындарын қосып есептегенде жалпы 137 оқу нысаны болып, онда 2226 білім алушы оқыды. Қала халқының 6,1%-ы, уезд халқының 1,28%-ы тұрақты білім алды. 1906 жылы Перовск қаласында 7150 адам өмір сүрсе, уезд халқының саны 142570-ке жеткен болатын. Жоғарыда көрсетілгендей уезд халқының 1,28%-ы ғана оқу оқыды, бұл әрине төмен көрсеткіш. Облыстың басқа уездерінде де жағдай осыған ұқсас болды.

1908 жылы Перовск уезінде 144 ауылдық мектептегі оқушылар саны 1617 ер және 419 қызды құраған, орыс-түземдік 6 училищеде 131 ер, сарттардың 3 мектебінде 60 ер білім алды, бұлардың барлығы түземдік оқу орындар [12,68-б.]. Ал орыс мектептері туралы айтар болсақ, қалада 3 орыс мектебі жұмыс істеді, онда 213 ер бала және 90 қыз бала оқыды. Бүкіл уезд бойынша орыс балалары үшін 3 мектеп тұрақты білім берді, бұл мектептерде 127 оқушы сабаққа барды. Өткен жылдардағы көрсеткіштермен салыстырғанда білім алушылардың көбейгенін көруге болады.

1909 жылы Перовск уезінде 131 ауылдық мектепте 2178 ер мен 191 қыз бала болған. 3 мектепте 131 ер бала, 2 татар қарыханада (құран жаттатқызатын арнайы орын) 34 ер мен 19 қыз бала сауат ашқан. Орыс-түземдік 6 училищеде 146 ер бала оқыған. Ал қаладағы орыс балаларына арналған 3 мектепте 300 оқушы оқыса, уезд бойынша 3 мектепте 113 оқушы сауат ашты. Өткен 1908 жылмен салыстырғанда білім алушылар саны 458-ге көбейген.

1913 жылғы мәлімет бойынша Перовск қаласының өзінде 9 оқу орын болып онда 861 оқушы білім алды. Ал қаладан тыс елді мекендерде 15 мектепте 425 білім алушы болды, бұл кезде қалада 14528 адам өмір сүрді, бүкіл уезд халқы саны 170304 адамға жетті [14,156-б.].

Жалпы уездегі көптеген оқу орындар білім алу үшін ыңғайсыз болды, олардың тазалығы да талапқа жауап берген жоқ. Көп оқу орындар ашылған соң ары барса екі-үш аптадан соң түрлі себептерге байланысты жабылып жатты. Өкінішке орай шәкірттердің этникалық құрамын анықтау нақты деректердің жоқтығынан қиынға соғып отыр. Бір анығы олардың ішінде жергілікті қазақтардың болғаны күмән тудырмайды.

Өңірдегі денсаулық сақтау жүйесі. Перовск уезі тұрғындарының әлеуметтік өмірінің маңызды құрамдасы – денсаулық сақтау ісі болып табылады. Орыс медицинасының келуі үлкен-үлкен жаңалық болғаны сөзсіз. Перовскіде емдеу-дәрігерлік сала өте баяу дамыды. Әскери лазарет 1868 жылы қалыптасты. Яғни арнайы маман облыстың басқа өңірінен келіп жұмыс жасады.

1872 жылы тырысқақ ауруы Сырдария облысында аяқ астынан пайда болды. Кейін жүргізілген зерттеулер нәтижесінде бұл ауру 1871 жылы Иран мен Ауғанстанда болған эпидемияның жалғасы екені анықталды [4,174-б.].

	Тырысқақтың басталуы	Аурудың аяқталуы	Ауырғандар саны	Өлгендер саны	Өлгендер пайызы
Ташкент (қала)	17 маусым	20 тамыз	4,9230	2,730	55,5
Уездер:					
Нурата	14 маусым	11 тамыз	3,360	2,470	73,5
Ходжент	5 мамыр	10 тамыз	9,040	5,920	65,5

Шымкент	29 маусым	1 тамыз	1,550	820	53
Әулиеата	21 шілде	15 тамыз	170	95	56
Түркістан	29 маусым	15 тамыз	530	380	72
Перовск	17 шілде	16 қыркүйек	790	290	37
Қазалы	19 шілде	25 қыркүйек	460	240	52
Барлығы			20,920	12,945	58%

1893 жылы Перовск уезінде 1 дәрігер, 3 фельдшер, 1 акушер жұмыс жасады [8,121-б.].

Алғашқы участкелік емхана 1906 жылы 15 маусымда ашылды. Ол жалдамалы үйде орналасты, тар әрі сыз тепкен ғимарат өте қолайсыз болды. Онда 1 дәрігер, 1 фельдшер, 1 акушер және көмекші 4 әйел жұмыс жасады. 1907 жылы – 13 науқас, 1908 жылы – 57, 1909 жылы – 78, 1910 жылы – 59 науқасты емдеп, 9127 адамға амбулаториялық көмек көрсетеді. 1907 жылы емханаға шешек ауруын емдейтін маман алынды.

Қалалық медицинаны ұстау үшін 1907 жылы 5172 сом 48 тиын бөлінген. Жыл бойына амбулаторлық ем қабылдағандардың қатары былайша көрсетілген: 1908 жылы – 5201, 1909 жылы – 6864, 1910 жылы – 6646. Қотырдан сақтану бағытындағы егу жұмыстарының саны жылына 300 бен 500 аралығында ауытқып отырған [3,198-б.].

1907 жылы 19 тамызда Перовскіде жүйке ауруларына арналған аурухана ашылды. 1905 жылы жоғарыдан берілген нұсқау бойынша 49 кереуетке арналған штаттық кесте бекітілген болатын. Негізінен бұл ауруханаға Сырдария, Самарқан, Ферғана облыстарынан аурулар қабылдады. Бас дәрігер – М.В.Игнатъев, штаты – 16 адамнан тұрды.

Перовск қаласында жүйке аурулары емханасын орналастыруға әскери министрлік ықпал еткен. 1904 жылы Перовск әскери лазаретін Түркістан өлкесінің қарамағына беруженіндегі әскери министрліктің нұсқауы оның ашылуына негіз болған. 1905-1907 жылдары Перовск әскери лазареті және қосымша салынған құрылыстар оның жаңа бағытына орай қайта жөндеуден өткізілген. 1907 жылдан бастап емдеу орны аурулар қабылдай бастады. Ал, 1909 жылдың соңына қарай ондағы кереует саны аурулармен толықты. Аурухана жұмыс істеген күннен бастап-ақ оның құрылысындағы кемшіліктер байқала бастады. Аурухананың бас ғимараты 1890 жылдары күйдірілген қыштан салынғандықтан төзімді болып келгенімен, ішкі көрінісі ауруханадан гөрі казарманы анық білдіретін. 5 кереуетке есептелген әйелдерге арналған корпус өте тар болды. Ауруханаға жылына 19 мың 892 сом 76 тиын бөлінген. Оның ішінде 7154 сомы ғана аурулар үшін жұмсалған.

Ташкент теміржолының ашылуына байланысты Перовск стансасында 1903 жылы амбулатория ашылды. Ол 1911 жылы аурухана болып ұлғайды және теміржолшыларды емдеді.

Мал дәрігері қалада 1890 жылы қасапхананың ашылуына байланысты пайда болды. Бірінші мал дәрігері – Василий Иванович Ястребов болды. 1907 жылы жұмыстан ішкілікке жақын болғаны үшін қуылды. 1894 жылы қасапхана қала меншігіне айналды. Онда жылына 4 мың ірі қара, 6-7 мың қой, 200-дей жылқы, 30-40 түйе сойылған. Мал емдеу жұмысы 1903 жылы басталды. Қалада 1 ветеринарлық дәрігер жұмыс жасады. Ол жылына 600-ге жуық малды емдеп отырған. Осы жылы ветаптека ашылған.

Ветеринарлық дәрігер бекітілген 1901 жылдан бастап базарға әкелінетін және Перовск арқылы өтетін малға бақылау орнатылған. Дәрігердің қарамағында фельдшер және күзетші болды. Жылына пунктте 4 мың басқа дейін ірі қара, 50-60 мың қой бақылаудан өткізілген [3,185-б.]. Орыс денсаулық сақтау мекемелерінің көмегіне көбінесе шамасы келетін ауқатты қазақтар ғана жүгінді, ал халықтың көп бөлігі оның игілігін көруге мүмкіндігі болмады.

Түйіндей келгенде Перовск уезінің құрылуымен Сыр

өңірінің әлеуметтік-экономикалық және саяси өмірінде өзгерістер жүрді. Уезд орталығы болғандықтан әкімшілік басқару ісінде, шаруашылық өмірде, тұрғындардың этникалық құрамында жергілікті халық үшін елеулі өзгерістер болды. Ресей отаршылдық басқару құрылымдарымен бірге, оларға қызмет көрсететін әлеуметтік және мәдени Еуропалық нысандар көптеп ашылды. Баяу да болса мәдениеттердің араласуы жүрді. Сыр тұрғындары отарлық бағынышты жағдайда болғанына қарамастан жаңа мәдени-саяси үрдістер жағдайында өмір сүруге бейімделді.

РЕЗЮМЕ

В этой статье рассматривается социально-экономическое развитие Перовского уезда в низовьях Сырдарьи в 1853-1917 гг. Особое внимание было уделено образованию и здравоохранению в регионе.

This article discusses the socio-economic development of Perovsky county in the lower reaches of the Syr Darya in 1853-1917. Special attention was paid to education and health care in the region.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей. Под. ред. П.П.Семенова и академика В.И.Ламанского. Т.ХІХ. Туркестанский край. Составил князь В.И.Масальский. – СПб.: Издание А.Ф.Девриена, 1913. – 861 с
2. Костенко Л.Ф. Туркестанский край. Опыт военно-статистического обозрения Туркестанско-военного округа. Материалы для географии и статистики России. – СПб.: Типография и хронолитогрфия А.Траншеля, 1880. – Том I. – 452 с.+ 3 карта; Т II. – 200 с.; Т. III. – 307 с.
3. Добросмыслов А.И. Города Сыр-Дарьинской области. Казалинск, Перовск, Туркестан, Аулиеата, Чимкент. – СПб., 1912, – 320 с.
4. Смирнов Е. Сырдарьинская область // Описание составленное по официальным источникам. – С-Пб., 1887. – 350 с.
5. Обзор Сыр-Дарьинской области. Приложение к всеподданнейшему отчету военного губернатора области за 1886 г. – Ташкент: Типо-литогрфия С.И.Лахтина, 1888. – 385 с.
6. Обзор Сыр-Дарьинской области за 1889 г. Приложение к Всепод-данейшему отчету военного губернатора. – Ташкент: Типография братьев О и Г.Перцевых, 1890. – 82 с.
7. Обзор Сыр-Дарьинской области за 1892 г. Приложение к Всепод-данейшему отчету Военного губернатора. – Ташкент: Типо-Литография С.П.Петухова, 1894 – 194 с.
8. Обзор Сыр-Дарьинской области за 1893 г. Приложение к Всепод-данейшему отчету Военного губернатора. – Ташкент: Типо-Литография С.П.Петухова, 1894 – 187 с.
9. Обзор Сыр-Дарьинской области за 1894 г. Приложение к Всепод-данейшему отчету Военного губернатора. – Ташкент: Типо-Литография С.П.Петухова, 1895 – 191 с.
10. Обзор Сыр-Дарьинской области за 1904 год. – Ташкент: Типо-литография ВАС. Меф.Ильина, 1906. – 280 с.
11. Обзор Сыр-Дарьинской области за 1906 год. – Ташкент: Типо-литография ВАС. Меф.Ильина, 1907. – 287 с
12. Обзор Сыр-Дарьинской области за 1908 г. Издание Сыр-Дарьинского Областного Статистического Комитета. – Ташкент: Типо-литография В.М.Ильина, 1909. – 69 с. + приложение I-XXX.
13. Обзор Сыр-Дарьинской Области за 1912 год. Издание Сыр-Дарьинского Областного Статистического Комитета. – Ташкент: Типо-литография В.М.Ильина, 1914. – 195 с.+ приложение I+XXXV.
14. Обзор Сыр-Дарьинской области за 1913 год. Издание Сыр-Дарьинского областного Статистического комитета. – Ташкент: Типо-литография В.М.Ильина, 1916. – 162 с.+ приложение I-XXXV.
15. Картаева Т. Сыр өңірі қазақтары: тарихи-этнографиялық зерттеу (ХІХ ғасыр-дың екінші жартысы – ХХ ғасырдың басы). Екі томдық. 1-том. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 294 б.

АҚМОЛА ОБЛЫСЫНЫҢ ӘКІМШІЛІК ҚҰРЫЛЫМЫ және басқару жүйесі туралы тарихи-статистикалық мәліметтер

Ақбота БЕКСЕЙІТОВА (Бексеитова),
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік
университетінің доценті, тарих ғылымдарының кандидаты

Қазақстандағы 1867-1868 жылдардағы реформа – патшалық Ресейдің отаршылдық саясатының маңызды бөлігі. Реформа әкімшілік-аумақтық құрылыс, жер қатынастары, сот құрылымы, халыққа білім беру, денсаулық сақтау, дін мәселесі сияқты қазақ қоғамының шешуші салаларының бәрін қамтыған болатын. Реформаның ең басты және негізгі міндеті – «қазақ даласын Ресейдің басқа бөліктерімен бірте-бірте қосып жіберу» үшін Ресейге бағынышты халықтарды орталық басқару жүйесінің құрамына біріктіру. Сөйтіп, жергілікті ақсүйектерді биліктен ығыстырып, ру басшыларын әлсіретіп, ойға алған іс-шараларды оңтайлы жолмен оңай әрі тез жүзеге асырып отыру. Жалпы алғанда, бұл реформалар патшалық үкіметтің қазақ даласының жергілікті халқы мен табиғи-қазба байлықтарын еркін пайдалану үшін Ресей капиталына неғұрлым тиімді жағдай қалыптастыру әрекетінен туған еді.

1867-1868 жылдардағы «Уақытша ережеге» сәйкес жүргізілген әкімшілік реформалар бойынша Қазақстанның негізгі аумағы үш генерал-губернаторлыққа бөлінді: Түркістан, Орынбор және Батыс Сібір генерал-губернаторлықтары. Оларды азаматтық және әскери билікті толығымен өз қолдарына алған, Ресейдің Әскери министрлігінің қарамағындағы генерал-губернаторлар басқарды [1, 448].

Генерал-губернаторлықтар мынадай облыстарға бөлінді: Орынборгенерал-губернаторлығының құрамына Орал және Торғай облыстары, Батыс Сібір генерал-губернаторлығының құрамына Ақмола және Семей облыстары, Түркістан генерал-губернаторлығының құрамына Сырдария және Жетісу облыстары кірді. Әрбір облыс бірнеше уездерге бөлінді, уездер – болыстарға, ал болыстар – 120-200 үйден тұратын әкімшілік ауылдарға бөлінді.

1868 жылғы реформа бойынша қазақтардың барлық жері мемлекеттік меншік болып жарияланып, ол қазақ қауымдарына тек пайдалану үшін ғана берілді. Жер мәселесінің осындай түрде шешілуі кейін қазақ жерін жаппай экспроприациялаудың заңнамалық негізін жасап берді [2, 313].

Жарлыққа сәйкес Ақмола облысының құрамына Сібір қазақтары облысына қарасты Көкшетау, Атбасар және Ақмола округтері, Сібір казак әскерінің 1, 2, 3, 4, 5 және ішінара 6-шы полктік округтерінің жерлері және Омбы мен Петропавл қалалары енгізілді. **1869 жылы 1 қаңтарда құрамына мынадай бес уезд енгізілген Ақмола облысы ресми түрде ашылды:** Омбы, Петропавл, Көкшетау, Ақмола және Сарысу уездері. Кейін, 1878 жылы 13 қыркүйекте Министрлер Комитетінің ережесіне сәйкес, Сарысу уезінің атауы Атбасар уезі болып өзгертілді. Облыстың орталығы ретінде Ақмола қаласы бекітілді, бірақ онда Облыстық Басқармаға арналған ғимаратты тұрғызғанға дейін басқару

орталығы уақытша Омбыда қалдырылды.

45° және 55° солтүстік ендік пен 84° және 91° шығыс бойлық аралығында орналасқан Ақмола облысы солтүстігі мен солтүстік-шығысында – Тобыл губерниясымен, шығысында – Семей облысымен, оңтүстігінде – Сырдария облысымен, батысында – Торғай облысымен шекаралас жатты. Тобыл губерниясынан Ақмола облысын солтүстігінде Орынбор казак әскерлерінің жерінен бастап Омбы қаласына дейін ұзындығы 548 верста созылған Есіл немесе Пресногорьковск (Горькая) казак әскери бекіністерінің шебі, ал солтүстік-шығысында Ертіс шебінің Омбы қаласынан бастап Крутоярск биіктігіне дейін ұзындығы 170 верстті құрайтын бөлігі бөліп жатты. Ақмола облысын Семей облысынан бөліп жатқан шекаралық сызық шығыста Крутоярск биіктігінен бастап оңтүстікке қарай Өлеңті, Баймырза, Нұра өзендерінің бойымен, Қойлыбай және Болат тауларының арасымен Түркістаннан Семейге баратын керуен жолын кесіп өтіп, Көктал өзенінің Шу өзеніне құятын жеріне дейін созылып жатты. Ақмола және Сырдария облыстары аралығындағы шекара Көксу өзенінің сағасынан бастап Шу өзені бойымен Сарысу өзенінің Телікөлге құятын жеріне дейінгі аралықты қамтыды. Торғай облысымен шекара Сарысу өзенінің сағасынан бастап солтүстік бағытта Майтөбе, Байқоңыр, Қайыңтөбе және Сарытау шатқалдары арқылы, Ұлытау және Жақсы-Арғанаты тауларының батыс беткейлері бойымен, Обаған өзенінің Құсмұрын көліне құяр сағасына дейін және одан әрі солтүстікке қарай ұзындығы 121 верста қашықтықта Сібір поселкесіне дейін созылды [3, 2].

XIX ғ. 70-80 жж. мәліметтер бойынша сол кездегі Ақмола облысының аумағы 479 200,2 в (верст)² немесе 545 329 км² жерді қамтыды. Халық саны – 467 401 адам, тығыздығы жағынан орта есеппен 1 в² жерге бір адамнан аз қоныстанған. Бұл есептен халық мекендеуге мүлде жарамсыз Бетпақдаланың 70 000 в² аумағын алып тастаса, онда 1 в² жерге 1,1 адамнан келді [3, 19].

1882 жылы наурызда Ішкі істер министрлігінің басышы жоғары өкіметке жіберген баянхатында орыс-қытай қатынастарының барлық мәселелерін бір лауазымды тұлғаның – Дала генерал-губернаторының қоластына жинақтау үшін Дала генерал-губернаторлығын құруды ұсынды. Соған сәйкес, **1882 жылы 18 мамырда** Батыс Сібір генерал-губернаторлығы таратылып, құрамына Ақмола, Семей және Жетісу облыстары кірген Дала генерал-губернаторлығы (Дала өлкесі) құрылды [4, 177].

Ал 1891 жылы 25 наурызда «Ақмола, Семей, Жетісу, Орал және Торғай облыстарын басқару туралы ереже» қабылданды. Аталған ереженің 1-тарауында берілген 13-бапқа сәйкес, Ақмола, Семей және Жетісу облыстарын басқару ісі Дала

генерал-губернаторының құзырына берілді. Генерал-губернатор Ресей императорының атынан тікелей Үкіметтік Сенатқа берілген жарғылар мен жалпы бекітілген бұйрықтар бойынша қызметке тағайындалды немесе босатылды. Генерал-губернаторға берілген ерекше құқықтардың бірі – саяси сенімсіз, қауіпті деп танылған орыс емес ұлт өкілдерін империяның Ішкі істер министрлігімен келісілген басқа аймақтарына 5 жылға дейін мерзімге жер аудару өкілеттігі. Әрбір осындай бұйрық жөнінде генерал-губернатор мұндай шараны қабылдауының себебін толық түсіндіре отырып, Ішкі істер министрлігіне мәлімдеуге тиіс болды [5, 5].

Дала генерал-губернаторлығы құрылған 1882 жылдан бастап, 1917 жылы Ресейде патша билігі құлатылғанға дейін Дала өлкесінің генерал-губернаторы қызметін атқарғандар: Г.А.Колпаковский (1882-1889), М.А.Таубе (1889-1900), Н.И.Сухотин (1901-1906), И.П.Надаров (1906-1908), Е.О.Шмидт (1908-1915), Н.А.Сухомлинов (1915-1917) [2, 338].

Ереженің жергілікті әкімшілік басқару туралы қарастырылған 2-тарауының 19-бабына сәйкес, облысты басқару ісі әскери губернатор мен облыстық басқарманың қолына шоғырланды. Уақытша ережелердің негізінде, Дала өлкесі облыстарындағы жергілікті басқару органдары азаматтық билікпен қатар әскери және әскери-әкімшілік билікті қоса атқарған болатын. Құрамына казак әскерлерінің қоныстары кірген облыстарда, соның ішінде Ақмола облысында, әскери және одан басқа халықты басқарудың бірыңғай билігін орнату қажет деп шешілді. Осыған сәйкес, барлық далалық облыстарда орналасқан әскерлер облыс басшысына – генерал-майор шенін иеленген әскери губернаторға бағындырылды. Ақмола және Семей облыстары әскери губернаторларының құзырына осы облыстардың құрамына енген Сібір казак әскері бөлімдерінің наказной атамандарының құқықтары мен міндеттері берілді [2, 38].

Әскери губернатор Ішкі істер министрлігінің Әскери министрмен алдын-ала келісімінің негізінде жасалған ұсынысымен және Үкіметтік Сенатқа берілген жарлық бойынша тағайындалды немесе қызметтен босатылды. Әскери губернатордың жанында вице-губернаторлар, облыстық басқарма мүшелері және ерекше тапсырмалар жөніндегі екі шенеунік қызмет етті. Облыстық басқарма жалпы мекемеден және кеңседен тұрды. Жалпы мекеменің құрамын және оның мүшелерінің құқықтары мен міндеттерін Губерниялық басқарманың ережесі анықтады. Облыстық басқарманың кеңсесі жалпы губерниялық кеңсенің негізінде іс қағаздарын жүргізумен айналысты. Облыстық басқарма жанында баспахана жұмыс істеді [5, 4-5].

Облыс орталығы болған Омбы қаласында Дала генерал-губернаторлығының басқармасы, облыстық басқарма, әскери округ штабы, Сібір казак әскерінің шаруашылық басқармасы, сот палатасы, округтік сот, бақылау палатасы, қазыналық палата, мемлекеттік мүлік басқармасы, акциздік алымдар басқармасы және т. б. мекемелер орналасты.

1883–1916 жылдар аралығында Ақмола облысының әскери губернаторы қызметін атқарғандар: М.А.Ливенцов (1883-1890), Н.И.Санников (1890-1902), М.Я.Романов (1903-1906), Н.М.Литвинов (1906), В.С.Лосевский (1907-1910), А.Н.Неверов (1910-1915), П.Н.Масальский-Кошуро (1916) [6, 264].

Дала облыстарын басқару туралы ереженің 2-тарауының 2-бөлімінде уездік және қалалық басқару

ережелері қарастырылған. Облыс құрамындағы уездерді және олардың құрамындағы қалаларды басқару ісі уезд бастығының қолына берілді. Ақмола, Семей және Жетісу облыстарында уезд бастықтары қызметке Әскери губернаторлардың ұсынысына қарай, Дала генерал-губернаторы тағайындады немесе босатты. Уезд бастықтары Уезд исправнигіне және уездік полиция басқармасына ортақ заң бойынша берілген құқықтарды пайдаланды және міндеттерді атқарды. Казак әскери тұрғындарына қатысты алғанда уезд бастығының ведомствосы жалпы полициялық міндеттерді атқарумен шектелді.

Уезд бастығы уезд аумағында тұратын көшпелі және отырықшы ауыл тұрғындарының қоғамдық басқару ережелерін сақтауын бақылады, сондай-ақ аталған ережелерді өзінің тікелей шешімі немесе Әскери губернатор мен Облыстық басқарманың тапсыруы бойынша қайтадан тексере алды. Уезд бастығы өзіне тапсырылған уезд аумағындағы болыстық, ауылдық және селолық съездер шығарған барлық шешімдерді қарау құқығын иеленді. Егер уезд бастығы мұндай съездердің шешімі заңға қарсы екендігіне, немесе қоғамның және оның жеке-леген мүшелерінің заңды құқықтарын бұзатынына көзін жеткізсе, онда ол шешімнің орындалуын тоқтатып, өзі жасаған қорытындылармен бірге Облыстық басқармаға жіберді. Сонымен бірге, уезд бастығы биліктің заңды шешімдеріне бағынғысы келмеген орыс емес ұлт өкілдерін жеті күнге дейін қамауға алу немесе 15 сомға дейін мөлшерде айыппұл салу құқығын иеленді. Бұл жазалар уезд бастығының бұйрығы бойынша кесілді, қамауға алу туралы бұйрық бірден орындалуы тиіс болды. Уезд бастығы жаза белгілей алатын әрекеттер қатарына қоғамдық орындардағы жанжал, төбелес және т.б. тәртіп бұзушылықтар; үкіметтік немесе қоғамдық билікті иеленген тұлғаларға дөрекілік көрсету; ата-анасына тіл тигізіп, жәбірлеу жатты. Уезд бастығының жанында оның көмекшісі мен кеңсе жұмыс істеді. Уезд бастығының көмекшісіне уезд бастығының тапсырмаларын орындау және ол болмаған кезде оны алмастыру міндеті жүктелді. Төменгі полициялық міндеттерді атқару үшін уезд бастығының қарамағында өз еркімен жалданатын полиция қызметкерлері қызмет етті. Әрбір уезде уездік дәрігер, фельдшер және акушер болды. Ветеринарлық істі облыстық дәрігерлік инспектордың қарамағында болатын уездік мал дәрігері жүргізді [7, 135].

1892жылы басылып шыққан «Дала генерал-губернаторлығының үкіметтік және қоғамдық мекемелері қызметтік тұлғаларының адрес-календарындағы» мәліметтерге сәйкес, сол жылы **Ақмола облысы бойынша уезд басшысы қызметін атқарғандар:** Омбы уезінде – А.Б.Пальчинский, Петропавл уезінде – Д.Ф.Мамонтов, Көкшетау уезінде – Ф.Ф.Коновалов, Ақмола уезінде – С.А.Аврамович, ал Атбасар уезі басшысының қызметі бос тұрған [8, 20-45].

Облыс қалалары ретінде облыстық және уездік басқармалар орналасқан елді мекендер есептелді. Басқару құрылымы жағынан Сібір қалалары көп халықты, орташа және шағын халықты қалалар болып бөлінді. Дала өлкесінде Омбы және Семей қалалары көп халықты қалаға, Петропавл орташа қалаға, ал қалғандары шағын қалаларға жатқызылды. Көп халықты қалаларда ерекше полиция басқармалары, ерекше шаруашылық мекемелері (думалар) және ерекше қалалық сот болды [2, 66].

Қоғамдық басқару ісі енгізілмеген қалалардың шаруашылығын басқару және сәулеттендіру қалалық қоғамдар депутаттарының қатысуымен уезд бастығына жүктелді. Олардың жұмысын бақылаған Әскери губернаторға Дала генерал-губернаторының рұқсатымен қалалық старостадан тұратын қарапайым қоғамдық басқарманы енгізу өкілеттігі берілді. Ақмола облысының Омбы және Петропавл қалаларында қалалық полиция жөніндегі жалпы заңдар негізінде жұмыс істейтін жеке қалалық полиция басқармалары болды. Ақмола және Көкшетау қалаларында полициялық істерді жүргізу үшін уезд бастығына тікелей бағынышты болған қалалық приставтар құрылды. Омбы және Петропавл қалаларында қалалық дәрігерлер, фельдшерлер мен акушерлер жұмыс істеді [5, 9].

Ауылдық басқару ісі туралы баптар Дала облыстарын басқару туралы ереженің 2-тарауының үшінші бөлімінде берілген. Оның ішінде көшпелі және отырықшы халықты басқару істерінің әрқайсы жеке қарастырылған. Әрбір уездегі көшпелі халық – болыстарға, ал болыстар – ауылдық қауымдарға бөлінді. Болыстар мен ауылдардың құрамына кіретін шаңырақ иелерінің санын жергілікті жағдайларға сәйкес Облыстық басқарма анықтады. Алайда, шаңырақ иелерінің саны мүмкіндігінше болыстарда 2 000-нан, ал ауылдарда 200-ден асып кетпеуі қадағаланды. Шаңырақ иелерінің бір уездің аумағында бір ауылдан екінші ауылға көшуіне жергілікті уезд бастығының рұқсаты қажет, ал бір уезден басқа уезге көшуі екі жақтың уезд бастықтарының рұқсатымен шешілді. Ауылдық қауымдардың бір болыстың құрамынан екінші болыстың құрамына өтуі Облыстық басқарманың рұқсатымен жүзеге асырылды.

Көшпелілер өз уездерінің аумағында жайлауға немесе қыстауға көшкен кезде, сондай-ақ бөтен уездер мен облыстар арқылы өткенде полициялық жағынан жергілікті билікке бағынышты болды, ал қазыналық және земдік салықтар мен міндеткерліктерді өз уездерінде атқарды. Болыс бастықтары мен ауыл старшындары жайлауға немесе қыстауға көшкен кезде өз міндеттерінде қала берді. Мұндай жағдайда олар уезд бастығынан көшіп баратын жердегі жергілікті басқармаға көрсетуі тиіс куәлікті алды.

Болыс бастықтары және ауыл старшындары халық сайлауымен 3 жыл мерзімге тағайындалды. Болыс бастығы және ауыл старшыны қызметіне сол болысқа немесе ауылдық қауымға жататын, бұрын-соңды 7 күннен асатын қамауға алынбаған, 30 сомнан асатын айыппұл салынбаған, сотты болмаған және жасы 25-тен кем емес кез келген шаңырақ иесі сайлана алды. Болыс бастығы ауыл съездерінде анықталған сайлаушылардың болыстық съездерінде сайланды. **Болыстық съездің өткізілетін орны мен уақытын уезд бастығы белгіледі. Болыстық съезде екі шенеунік сайланды:** біреуі – болыс бастығының қызметіне, екіншісі – оған кандидат ретінде. Оларды уезд бастығы өзінің ұсынысымен бірге Әскери губернатордың бекітуіне жіберді. Болыс бастығының жалақысы болыстың көлемі мен материалдық әлеуетіне қарай, 300-500 сом аралығында белгіленді, сондай-ақ хатшылар мен қағаз тасушылар жалдау үшін 300-400 сом мөлшерінде қаржы бөлінді [5, 10].

XIX ғасырдың 80–90-жылдарында Ақмола облысы әкімшілік, шаруа, полицейлік, сот жағынан былай бөлінді. 1-кесте [9, 4]:

	Омбы қал/ы мен езі	Петропавл қаласы мен уезі	Кокшетау қаласы мен уезі	Ақбасар қаласы мен уезі	Ақмола қаласы мен уезі	Бар-лығы
Жер аумағы (верста²)	41 048, 9 в²	60 953, 6 в²	63 688, 7 в²	114549, 5 в²	198960, 4 в²	479 231 в²
Елді мекендер	244	200	262	94	165	965
Шаруа учаскелері	4	5	6	5	6	26
Шаруа болыстары	20	17	22	11	24	94
Қазақ болыстары	7	14	12	24	46	103
Қазақ ауылдары	65	122	100	117	281	685
Казак станица/ры	6	10	12	1	1	30
Казак поселке/рі	19	37	4	-	-	60
Урядниктік учаскелер	16	13	15	5	12	61
Сот мекемелері	15	7	2	1	5	30

Сібір казак әскері әкімшілік жағынан 3 әскери бөлімге бөлінді, оның ішінде 1-ші және 2-бөлімдер Ақмола облысында орналасқан казак поселкелеріне кірді.

1915 жылғы Ақмола облысының нұсқаулық кітабындағы мәліметтерге сәйкес, облыстағы шаруа және қазақ болыстарының, сондай-ақ станицалық басқармалардың құрамы былай берілген:

Омбы уезінің 1-шаруа учаскесінің шаруа болыстары: Белоусов (8¹), Павлоград (10), Божедаров (13), Благодаров (12), Ново-Екатеринск (11), Любомиров (24), Таврия (19).

Омбы уезінің 2-шаруа учаскесінің шаруа болыстары: Степанов (51), Добровольск (16), Царско-Дар (10), Тихорецк (8), Ново-Уральск (7), Бобринск (72), Розов (7); өзін-өзі басқаратын селолық басқармалар: Славянск, Ново-Краснов, Голубов, Сладков, Дробышев, Моисеев, Котельников.

Омбы уезінің 3-шаруа учаскесінің шаруа болыстары: Новинск (5), Ново-Царицын (4), Азов (13), Александров (9), Борисов (30), Одесск (50), Белосток (2), Екатеринослав (41); өзін-өзі басқаратын селолық қауымдастықтар: Пришибск, Зеленопольск.

Омбы уезінің 4-шаруа учаскесінің шаруа болыстары: Городищенск (5), Москаленск (4), Украинск (123), Полтавск (248), Орехов (13); өзін-өзі басқаратын селолық қауымдастықтар: Громогласов, Мамонов.

Омбы уезінің қазақ болыстары: Покров (10²), Теке (11), Қазылғақ (14), Алабота (7), Омбы (10), Қорған (6), Николаев (11).

Омбы уезінің казак станицалық басқармалары: Атаман (38), Черему-хов (17), Мельничное (37), Ачаир (73), Николаев (143), Черлак (100) [24, 39-41].

Петропавл уезінің 1-шаруа учаскесінің шаруа болыстары: Успен (3), Екатеринбург (4); Раев өзін-өзі басқаратын селолық басқармасы.

Петропавл уезінің 2-шаруа учаскесінің шаруа болыстары: Явленск (6), Полтавск (26), Столыпин (5), Богодухов (15), Сенный (37), Сарытомар (12).

Петропавл уезінің 3-шаруа учаскесінің шаруа болыстары: Макарьев (5), Благовещенск (5), Троицк (7), Михайлов (3), Федоров (7); Петровск өзін-өзі басқаратын селолық басқармасы (5).

Петропавл уезінің 4-шаруа учаскесінің шаруа болыстары: Новопокров (10), Всесвятск (20), Рижск (4), Анновск (8), Златоусов (11).

Петропавл уезінің 5-шаруа учаскесінің шаруа болыстары: Черняев (15), Ермаков (4), Севастополь (38); өзін-өзі басқаратын селолық басқармалар: Святогор, Қарасу.

Петропавл уезінің 6-шаруа учаскесінің шаруа болыстары: Ильин (2), Николаев (6), Крещенск (4), Ефимов (3), Ставрополь (10); өзін-өзі басқаратын

селолық басқармалар: Дмитриев (4), Семипольск (5), Песков (2).

Петропавл уезінің қазақ болыстары: Полуден (10), Петропавл (6), Тайынша (8), Жамантұз (6), Аққұсақ (5), Преснов (5), Анастасиев (7), Станов (10), Менгесер (8), Смаилов (6), Қаратал (8), Қанжығалы (6), Пресногорьковск (6), Құсмұрын (6), Қараоба (6), Орта (12).

Петропавл уезінің казак станицалық басқармалары: Петропавл ст. (17), Новоникольск (19), Вознесенск (11), Архангельск (3), Медвеженск (27), Конюхов (5), Преснов (12), Пресногорьков (20), Новорыбинск (25), Становск [10, 41-44].

Көкшетау уезінің 1-шаруа учаскесінің шаруа болыстары: Александров (10), Чистяков (3); өзін-өзі басқаратын селолық басқармалар: Златорунный, Восточный.

Көкшетау уезінің 2-шаруа учаскесінің шаруа болыстары: Алексеев (12), Корнеев (14), Сухотин (9), Келлер (8).

Көкшетау уезінің 3-шаруа учаскесінің шаруа болыстары: Павлов-Подгорный (15), Дмитриев (26), Вознесенск (18), Макинск (7); Еленинск өзін-өзі басқаратын селолық басқармасы.

Қазақ болыстарының құрамындағы қазақ ауылдарының саны.

Көкшетау уезінің 4-шаруа учаскесінің шаруа болыстары: Викторов (10), Михайлов (8), Балкашин (18), Каменск (28), Николаев (24), Васильев (5).

Көкшетау уезінің 5-шаруа учаскесінің шаруа болыстары: Чистополье (10), Привольный (11), Андреев (22), Константинов (23), Федоров (23); Мищенко өзін-өзі басқаратын селолық басқармасы.

Көкшетау уезінің 6-шаруа учаскесінің шаруа болыстары: Кривоозерный (16), Ольгин (7), Всеволодов (7), Казанск (16), Мариинск (11), Ново-Покров (20); Коналов өзін-өзі басқаратын селолық басқармасы.

Көкшетау уезінің қазақ болыстары: Балықтыкөл (9), Шығыс (9), Мезгіл (10), Көксеңгір (3), Көкшетау (6), Қотыркөл (5), Ақсары (4), Қарашын (10), Зеренді (6), Жыланды (10), Ноғай (8), Айыртау (8), Шалқар (6), Байымбет (7).

Көкшетау уезінің казак станицалық басқармалары: Көкшетау ст., Щучье, Қотыркөл, Сандықтау (3), Зеренді, Ақан-Бұрлық, Арықбалық (2), Төменгі Бұрлық, Жақсы Жалғызтау (2), Айыртау, Лобанов (2), Имантау, Жоғарғы Бұрлық; хуторлары: Путинцев, Войсковой, Казачинин, Менков, Калмаков [10, 44-47].

Ақмола уезінің 1-шаруа учаскесінің шаруа болыстары: Семенов (7), Приречный (6), Елизаветинск (5), Таганрог (2), Александров (6).

Ақмола уезінің 2-шаруа учаскесінің шаруа болыстары: Рождественск (4), Чернигов (10), Захаров (7).

Ақмола уезінің 3-шаруа учаскесінің шаруа болыстары: Алексеев (15), Никольск (16), Оксанов (29), Ново-Черкасск (7), Графск (9), Приозерный (6).

Ақмола уезінің 4-шаруа учаскесінің шаруа болыстары: Нецветов (10), Благодатный (9), Ново-Георгиев (14), Николаев (1), Харьков (10), Вишнев (12).

Ақмола уезінің 5-шаруа учаскесінің шаруа болыстары: Санников (6), Астахов (7), Лифлянд (14), Михайлов (6), Долинск (4).

Ақмола уезінің қазақ болыстары: Сарытерек (9), Ақмола (7), Есіл (6), Нұрбаев (2 отырықшы ауыл), Нұра (6), Аққұм-Нұра (12), Қорғалжын (4), Соңалы Қорғалжын (6), Көне Қорғалжын (7), Сарыөзен (4), Жақсыкөң (6), Құлнәтпес-Нұра (10), Амантау (5), Жыланды (8), Көнек (4), Қарағаш (4), Шу (3), Шоңай (4), Көктас (6), Сарыкөл (6), Қарағыз (6), Моншақты

(7), Қарабұлақ (7), Ақсирақкөл (7), Қызылтопырақ (10), Сілеті (8), Қоржынкөл (8), Бұғылма (5), Шерубай-Нұра (5), Құмкөл (5), Шарықты (4), Еремен (13), Қарағанды (8), Спасск (6), Байдәулет (5), Нілді (7), Еркесай (6), Соран (3), Қойтас (3), Ортау (7), Алабас (5), Сарытау (5), Ақтау (8), Атасу (6), Шажағай (7), Қосағалы (4), Мұңғылы (5).

Сондай-ақ, Ақмола казак станицалық басқармасының құрамында 48 елді мекен болды [10, 47-50].

Атбасар уезінің 1-шаруа учаскесінің шаруа болыстары: Сергеев (7), Перекатный (4); өзін-өзі басқаратын селолық басқармалар: Ново-Киевск; Парчевск.

Атбасар уезінің 2-шаруа учаскесінің шаруа болыстары: Покров (23), Ново-Александров (6), Мариинск (3), Колутон (3), Ново-Братск (3).

Атбасар уезінің 3-шаруа учаскесінің өзін-өзі басқаратын селолық басқармалары: Степной, Терісаққан, Ладыжинск, Крутой, Медный, Вениаминск, Қияқ-Арал.

Атбасар уезінің 4-шаруа учаскесінің шаруа болыстары: Қима (5), Есіл (12); Державинск өзін-өзі басқаратын селолық басқармасы.

Атбасар уезінің 5-шаруа учаскесінің шаруа болыстары: Красивый (13), Знаменск (10); Курск өзін-өзі басқаратын селолық басқармасы.

Атбасар уезінің қазақ болыстары: Амантай (7), Атбасар (6), Алексеев (7), Жаңа Теңіз (3), Айыртау (4), Ұлытау (6), Кеңгір (6), Қара-Кеңгір (5), Сарысу (4), Жаңа Сарысу (6), Құмқоңыр (4), Баршақөл (4), Айнакөл (3), Теңіз (6), Керей (5), Қызылкөл (5), Сарытау (5), Терісаққан (5), Жезді (5), Жаңа Жезді (4), Столыпин (5), Майлы (2), Кеңтүбек (6), Бесоба (6), Жарқайың (4), Екінші Жарғайың (3) [10, 50-52].

Сонымен, Ақмола облысының нұсқаулық кітаптары мәліметтерінің XIX ғ. соңғы ширегі – XX ғ. басында алдымен Батыс Сібір генерал-губернаторлығының, ал 1882 жылдан бастап Дала генерал-губернаторлығының құрамында болған Ақмола облысының әкімшілік-саяси тарихын зерттеуде маңызы зор екенін көреміз. Атап айтқанда, нұсқаулық кітаптар мен адрес-календарьларда Ақмола облысының азаматтық және әскери ведомстволары – губерниялық, облыстық және уездік басқармалардың әкімшілік құрылымы бойынша едәуір көлемде тарихи-статистикалық мәліметтер сақталған.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается административное управление и административное деление Акмолинской области во II половине XIX в. - нач. XX в. по материалам Памятных книг и адрес-календарей.

This article considers administration management and administrative division of Akmol region in the second half of the nineteenth and at the beginning of the twentieth centuries based on books of remembrance and address-calendars' data.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. **Жиреншин К.Ә.** Қазақстандағы XIX ғасырдың 60–90-шы жылдарындағы әкімшілік-саяси реформалар. // Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін. 3 том. Алматы: «Атамұра». 2002. – 768 б.

2. **Вяткин М.** Очерки по истории Казах. ССР. Том 1. С древнейших времен по 1870 г. ОГИЗ. Госполитиздат. 1941. – 368 с.

3. Памятная книжка Акмолинской области на 1887 г. Адрес-календарь и географическо-статистические сведения. Омск: Типография Акмолинского областного правления, 1887. – 202 с.

4. Бекмаханов Е.Б. Присоединение Казахстана к России. Издательство Академии наук СССР. Москва, 1957. – 341 с.

5. Положение об управлении областей Акмолинской, Семипалатинской, Семиреченской, Уральской и Тургайской. Том II. Санкт-Петербург, 1892. – 16 с.

6. Лысенко Л.М. Губернаторы и генерал-губернаторы Российской империи (XVIII – начало XX века). Москва: Издательство МПГУ, 2001. – 358 с.

7. Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. Том XI. 1891. Санкт-Петербург: Государст-

венная типография, 1894. – 1410 с.

8. Адрес-календарь должностных лиц правительственных и общественных установлений Степного генерал-губернаторства. Омск: Типография Акмолинского областного правления, 1892. – 168 с.

9. Памятная книжка г. Омска и Акмолинской области на 1913 год. Омск: Акмолинская областная типография, 1913. – 532 с.

10. Памятная книжка Акмолинской области на 1915 год. Омск: Областная типография, 1915. – 158 с.

ИСТОРИЯ АКМОЛЫ – АСТАНЫ В АРХИВНЫХ ДОКУМЕНТАХ

Назира КУКУШЕВА,
старший преподаватель Кокшетауского
государственного университета им. Ш.Уалиханова
Канат БАЗАРОВ,
кандидат исторических наук, доцент Кокшетауского
государственного университета им. Ш.Уалиханова

За непродолжительное в исторической перспективе время Казахстан обрел не только свою национально-государственную независимость, но и строит совершенно новое постиндустриальное общество, обретает уникальный социально-исторический и культурно-нравственный опыт. Пожалуй, на постсоветском пространстве только в Республике Казахстан была осуществлена смелая идея переноса столицы с юга, Алматы, в центр – в Астану. Инициировал перенос столицы Президент Республики Казахстан Нурсултан Назарбаев. Новая столица выступила символом перемен казахстанского общества, став воплощением многовековой мечты народа о независимости Казахстана.

Исторические факты свидетельствуют, что перенос столицы в 1997 году был третьим по счёту в Казахстане. Так после образования в 1920 году Казахской Автономной Советской Социалистической Республики перед большевиками встал вопрос о выборе столицы. На V съезде Советов Казахской АССР, проходившем 15-19 апреля 1925 года, предпочтение было отдано городу Ак-Мечеть, который срочно был переименован в Кызыл-Орду и объявлен новой столицей Казахстана.

3 апреля 1927 года на VI Всеказахском съезде Советов было утверждено постановление ЦИК и СНК Казахской АССР о переносе столицы республики в город Алма-Ата, которая стала со временем символом расцвета Советского Казахстана. Уже после распада СССР и обретения Казахстаном независимости, в 1993 году город переименовали в Алматы. Он и по сей день является крупным финансовым, образовательным, научным и культурным центром государства.

Если вернуться к истории Акмолы, то необходимо отметить, что впервые поселение Акмола упоминается в исторических документах в 1830 году. Именно в этом году в урочище Карауткуль российские власти заложили строительство крепости Акмола, являвшегося долгое время русским опорным пунктом на степных кочевых дорогах казахских степей. Но значение Акмолинского укрепления постепенно росло.

Архивные документы Государственного архива Акмолинской области свидетельствуют, что 21 октября 1868 года согласно «Временному

положению по управлению в степных областях Оренбурга и Западно-Сибирском генерал-губернаторстве», была основана Акмолинская область. «Именем его Императорского Величества Указом Правительствующего Сената 21 октября 1868 года повелено образовать Акмолинскую область из округов области Сибирских киргизов: Кокчетавского, Атбасарского, Акмолинского и земель 1,2,3,4,5 и части 6 полковых округов Сибирского казачьего войска и городов Омска и Петропавловска. Областным городом назначить Акмолинск, но до устройства в оном помещен для областного правления управление временно оставлено в Омске» [1].

1 января 1869 года область была открыта, в нее входили 5 уездов: Омский, Петропавловский, Кокчетавский, Акмолинский и Сары-суйский, последний, по Высочайше утвержденному 13 сентября 1878 года положению Комитета Министров, переименован в Атбасарский уезд [2]. Роль вновь образованного административного центра области значительно возросла, в Акмолинске активно развивается торговля, проводятся крупные ярмарки и даже открывается отделение Сибирского торгового банка.

Революция, Советская власть вносит свои изменения в административную карту региона. 17 января 1928 года Акмолинская губерния была ликвидирована, из уездов и волостей созданы районы. Образуется Акмолинский округ в составе 15 районов. Указом Президиума Верховного Совета СССР от 14 октября 1939 года образована Акмолинская область с центром в городе Акмолинске. В ее состав вошли 15 районов: 4 района из Карагандинской (Акмолинский, Новочеркасский, Эркеншиликовский, Вишневский) и 11 из Северо-Казахстанской областей (Сталинский, Калининский, Макинский, Атбасарский, Есильский, Рузаевский, Арык-Балыковский, Молотовский, Зерендинский, Щучинский, Энбекшильдерский), а 16 октября 1939 года на территории области образован новый — Шортандинский район.

Если вернуться к проблеме получения столичного статуса Акмолой, то следует заметить, что новый толчок в своем развитии город Акмола получил в 1960-е годы благодаря освоению целины. Освоение целинных земель коренным образом изменило положение области в стране и республике, сделало ее крупным производителем товарного зерна, поз-

волило построить инфраструктуру. Город Акмола с населением около 100 тыс. жителей в декабре 1960 г. стал центром Целинного края, к которому относились тогда все северные области Казахстана.

После того, как Целинный край прекратил свое существование, в 1971 году город Целиноград стал областным центром республики. А в 1992 году город обрел свое прежнее название – Акмола.

В газете «Казахстанская правда» №156 (21081) от 08 июля 1992 года сохранившейся в государственном архиве Акмолинской области опубликовано Постановление Президиума Верховного Совета Республики Казахстан «О восстановлении исторических наименований Уральской, Целиноградской, Чимкентской областей и города Целинограда», в нем указывается, что «... без учета мнения населения и местных органов была упразднена существовавшая с 14 октября 1939 года Акмолинская область и восстановлена в прежних границах под наименованием Целиноградская область, а город Акмолинск, существовавший с 1832 года, переименован в город Целиноград... Президиум ховного Совета Республики Казахстан постановляет: Отменить Указ Президиума Верховного Совета Казахской ССР от 20 марта 1961 года «О переименовании города Акмолинска Целинного края в город Целиноград»; Указ Президиума Верховного Совета Казахской ССР от 24 апреля 1961 года «Об образовании Целиноградской области в составе Целинного края Казахской ССР» в части наименования области «Целиноградская»... Восстановить наименования: Целиноградской области и именовать ее Акмолинская область; города Целинограда, установив русскую транскрипцию его наименования – город Акмола».

Перенос столицы Казахстана из Алма-Аты в Астану (ранее Целиноград/Акмола) был инициирован властями самой республики. Проследим хронологию событий.

Решение о переносе столицы из Алма-Аты в Астану было принято Верховным Советом РК 6 июля 1994 года. Активным сторонником переноса столицы в Астану стал Президент Республики Казахстан Нурсултан Назарбаев. Решение Главы государства было основано на том, что город Акмола занимала выгодное геополитическое расположение, находясь в центре страны, на пересечении крупнейших транспортных путей, обладал наличием необходимой транспортной и телекоммуникационной инфраструктуры, свободными землями для развития столицы.

15 сентября 1995 года он подписал указ «О столице Республики Казахстан», в котором дал распоряжение образовать Государственную комиссию для организации работы по перемещению высших и центральных органов власти в город Акмолу. 20 октября 1997 года Н.А. Назарбаев подписывает указ «Об объявлении города Акмолы столицей Республики Казахстан». 10 декабря 1997 года город Акмола объявлен столицей Республики Казахстан. 6 мая 1998 года Президент Казахстана Н.А. Назарбаев подписывает указ «О переименовании города Акмолы в город Астану». 9-10 июня 1998 года проходит Международная презентация Астаны, как столицы Республики Казахстан [3].

Значительный толчок в развитии город Астана получил именно после переноса туда столицы Казахстана. Данное событие оказало кардинальное влияние на развитие страны, став символом расцвета

нового независимого Казахстана. Оживилась жизнь региона, динамизм рыночных преобразований послужил развитию инфраструктуры страны, были созданы дополнительные рабочие места.

Сегодня столица Казахстана уверенно вошла историю, причем не только независимого государства, но и всего мирового политического сообщества. Столица полюбилась лидерам западных стран, которые именно с этого прекрасного города планируют свои визиты в страны Центральной и Средней Азии. Именно Астана принимала политических лидеров международного сообщества и имеет серьезный положительный опыт в проведении крупных международных мероприятий, таких как саммит ОБСЕ, Зимние Азиатские игры – 2011, Всемирный Экономический Исламский Форум, Международная выставка «EXPO – 2017». Это говорит о мощнейшем потенциале Казахстана и готовности столицы Астаны к организации и проведению значимых мероприятий международного масштаба.

Впервые в своей истории выставка «EXPO – 2017» была проведена в Центральной Азии. Проведение «EXPO – 2017» стало дополнительным стимулом для экономического и инфраструктурного развития, как столицы, так и республики в целом. Немаловажно и культурное развитие столицы. Во время проведения «EXPO – 2017» Астана наполнилась звуками различных культур со всех уголков света.

Нашу статью мы бы хотели завершить словами Президента Республики Казахстан Нурсултана Назарбаева о новой столице, сказанных с большой любовью к этому городу: «Астана – это город – знак, знак мечты, воплощенной в реальность. Много десятилетий идея свободы и независимости обитала в этих степях, обрела силу в людях, преданных своей земле. И вот – свершилось. В бескрайних степях Казахстана, существовавших века и тысячелетия, теперь будут приниматься государственные решения. Мы с нуля строили столицу. Это была мечта. Теперь – это чудесный город, гордость и сердце Казахстана».

РЕЗЮМЕ

Мақалада Ақмола облысы мемлекеттік архивінің құжаттары негізінде ХІХ ғасырда Ақмола бекіністерінің ашылу тарихы баяндалады. Авторлар кеңестік кезеңдегі Ақмола тарихын зерттей отыра, Қазақстан Республикасы астанасын Алматыдан Астана қаласына ауыстыру оқиғасының хронологиясын тізбелеп қарастырады.

The article generally consist of archival documents by the Akmola Region State Archive. History of the discovery of the 19th century Akmola fortification was revealed. The authors explore the history of Akmola during the Soviet period and trace the chronology of the events of the transfer of the capital of the Republic of Kazakhstan from Almaty to Astana during the period of independence.

ЛИТЕРАТУРА

1. ГАО. Статистический сборник «Акмолинская область. Первая всеобщая перепись населения Росс. империи», 1897 год.
2. ГАО. Издание Центрального статкомитета Министерства внутренних дел, 1904, с.4,12.
3. ГАО. Личный архив Первого Президента Республики Казахстан – Лидера нации. Мир лидера нации: Личность. Политик. Созидатель.// Сборник документов и материалов. Астана. 2016. – С.272.

ХАН БИЛІГІН ЖОЮ

және басқару реформасының кейбір мәселелері

Мәншүк ДАЙЫРОВА,
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік
университетінің магистранты

XVIII ғ. соңы мен XIX ғ. I жартысы – Ресей мемлекетінің Қазақстан мен Ортаазиялық иеліктеріне тереңінен енуінің жемісті кезеңі. Егер өткен ғасырдың басында патша үкіметі органдарының нақты әсері тек шекаралық белдеуге ғана таралып, ал далалық аудандарға жазалау отрядтарын жіберуге қолдау көрсетілсе, 50 жылдан кейін ол Сырдария бассейні мен Алатау тауларына дейінгі территорияны қамтыды.

Патша өкіметі әскерінің Қазақстанға тереңдеп енуі оның кез келген мақсатқа қол жеткізуіне мүмкін ететін жергілікті басқару органдарын құрумен ұштасты. Жергілікті билік пен басқаруды ұйымдастыру жеткілікті білімсіз және ұланғайыр өлкенің шарттары мен ерекшеліктерін мұқият зерделеусіз жүргізілді. XVIII ғ. 80-жылдардың өзінде-ақ патша шенеуніктерінде жергілікті билік пен басқарудың ескі (далалық) жүйесін қайта құру идеясы пайда болған еді. Алайда, XIX ғ. 20-шы жылдарына дейін бұл идеяны жүзеге асыру нәтиже әкелмей, сәтсіздікпен аяқталып отырды [1, 7-б.].

XIX ғ. басында хан билігі мен би-сұлтандардың билігі үстем болды. Алайда, хандық билік терең дағдарысқа ұшырады, ол патша үкіметінің қуыршағына айналды және сол арқылы бұрынғы беделдің соңғы қалдығын жоғалтты. Патша үкіметінің отаршылдық саясаты, әрине, хан билігін жою процесін жеделдетуде маңызды рөл атқарды, алайда, үкімет алдын-ала дайындық жұмыстарын жасамаса, өз мақсатын жүзеге асыра алмас еді. Қарастырылып отырған кезеңде, билік пен саясат саласындағы үстемдік үшін әлеуметтік топтар арасындағы күрес күшейе түсті [2, 126-б.].

Ақсүйектердің бір бөлігі патшалық ресейдің бағытын ұстанып, өзінің қарсыластарына қарсы күресте қолданғысы келсе, басқа бір бөлігі Орта Азия хандықтарына бет бұрса, ал үшіншілері отаршылдыққа қарсы күрес жүргізіп, ел мен жердің тәуелсіздігін сақтап қалуды қалады. Саяси қатынастардың шиеленісуінде патша үкіметінің жүргізген саясаты үлкен әсерін тигізді.

XIX ғ. бірінші жартыжылдығында Кіші жүздің ішкі және сыртқы саяси жағдайы, алғашқыдай, күрделі болып қала берді. Солтүстіктен – патша үкіметі, оңтүстіктен – Хиуа және Қоқан хандығы шабуылдады. Жаңа күшейтілген Іле желісінің құрылысы және Іле алқабының отарлануы саяси жағдайды одан әрмен шиеленістірді. Шекаралық пунктер мен ауылдарға шабуылдар жиіледі, ортаазиялық хандықтармен күресу үшін далада әскери отрядтар құрылды.

Хан билігі формальды түрде ғана бола бастады. Патша үкіметіне қызмет ете отырып, ресми саясатқа қарсы шыққан феодалдық топтармен байланыста болды. 1817 жылы Орынбор шекаралық комиссиясы Шерғазы ханға, оның әрекетсіздігі туралы ескерту жасады. Егер жағдай өзгермесе, үкімет «Ордада сенімді-құлшылықты борышты сақтауға жақын басқа ханды бекітуге» мәжбүр болатыны туралы ескертті [3, 4-б.].

1823 жылы ханның көмегімен ішкі келісе алмаушылықтармен соңғы күресу мүмкіндігі пайдаланылады. «Кіші Қырғыз-қайсақ ордасын тиыш жағдайға әкелу үшін», құрамында хан, сұлтандар, ірі старшиналар мен моллалар бар ерекше комиссия құрылады [4, 20-б.]. Оны құрғандардың ойынша, комиссия бірінші кезекте далада тәртіпсіздіктерге себеп болған рулардың өзара наразылықтарын талдаумен айналысуы тиіс еді. Бұл ойлары құрдымға ұшырады. Сонда хан билігін жоюға батыл шаралар қабылдау қажеттілігін

растады. Сонымен қатар, бұрында қазақтарды басқарудың шекаралық органы болмаған Кіші жүзде, хансыз басқару жоспары сәтті жүзеге асырылды. «Қырғыздар үшін және біз үшін хан билігінің жарамсыздығына ұзақ және қымбат тәжірибе арқылы көз жеткізгеннен кейін, хан қадір-қасиетін жоғалтты» деп жауапты шенеуніктердің бірі жазды [5, 24-б.].

1823 жылы орынборлық губернатор Азиялық комитетке өзгерту жобасын ұсынды, бұл мәселе 1824 жылдың басында да және жылдың соңында да талқыланып болатын. Жобада Кіші жүз, соның ішінде Бөкей ордасының қазақтарын төртке бөлу ұсынылды: Батыс, Орта, Шығыс және Ішкі. Олардың әрқайсысында үш басқару деңгейі болуы тиіс еді: а) ауылдарды басқару; б) «ауылдардан біріккен» руларды басқару; в) рулардан құрастырылған тұтас бөлімдерді басқару. Биліктер: ауылда – старшиналар, руда – «жеке басқарушы», бөлімде – аға сұлтан және хан жанында құрылған кеңестер. Аталған қызметтерді сайлауға болатын еді және тек қана қазақтар алмастыратын болды.

М.Сперанскийдің қатысуымен Азиялық комитетте осы бөлімді талқылау кезінде орда бөліктерінде ештеңемен расталмаған екіжақты (хан және аға сұлтан) билік қарсылықтар туғызды. Егер екіжақты биліктің әсерінен қиыншылықтар, ұрыс-даулар туса, тек қана аға сұлтанның билігін бекіту туралы шешім қабылданды. Азиялық комитет хан басқарған Ішкі орданы бұрынғы жағдайда қалдырып, оралдық қазақтардың ханы Шерғазы Айшуақовты Шекаралық комиссияда «алғашқы қатысушысы» ретінде анықтап, оны биліктен тайдыруды шешті. Бұдан былай, шекаралық органдардың даламен байланысы, ханнан басқа, Әбілхайыр ханның үйінен осы қызметке тағайындалған аға сұлтандар арқылы жүзеге асырылуы тиіс еді. Комитет «Орданың мүшкіл жағдайын көре отырып, қырғыздарға аға сұлтанды сайлау құқығын беру тиімсіз деп санап, үкімет оны өзі таңдап, іріктеп лайықтыларын бекітетінін» жария етті [6, 12-15-бб.]. Азиялық комитеттің пікірі 1824 жылы наурызда патшаға ұсынылды және оның қолдауына ие болды. Осылай, осы уақытқа дейін қоғамда барлық әсерін жоғалтқан хан билігі, Қазақстанның осы бөлігінде жойылды.

Кіші жүзде басқаруды қайта құру, Орта жүзде болған басқаруды ұйымдастыру тұрғысынан ерекшеленіп, мән-мағынасы бойынша ұқсас болды. Ұйымдастыруда халықты әкімшілік бөлу негізінде белгілі шектеулері бар көне ру номенклатурасы болды. Оқругтардағыдай, бөліктер бас-тамасында аға сұлтандар болды (ерекшелену үшін Кіші жүзде олар сұлтан-басқарушылар деп аталды).

Бірақ, 1824 жылғы реформаның «Сібір қырғыздар туралы Жарғыдан» айырмашылықтары бар болды. Бұл айырмашылық тек округтар (бөліктер) аз ұйымдастырылып, ал сұлтандар-басқарушылардың билігі Орта жүзде жасалғандай кеңеспен (бұйрықпен) шектелмегенде болған жоқ, ауылдық және рулық басқару буындарын құқықтық реттеумен қамтылмағандығы маңызды айырмашылық болды. Бөлімше бастықтары мен ру билеушілерінің сұлтан-басқарушыларға бағынуы туралы ескертуден басқа, олар туралы ештеңе айтылмаған еді.

Заңдағы шектеулер мен кемшіліктер биліктің тәжірибедегі қатал шараларымен толықтырылды. 1824 жылғы «Ережені» енгізгеннен кейін, Орынбор губернаторлығы шекаралық биліктердің, әскери соттың және жалпы им-

периялық заңдардың рөлін күшейту бағытын өткізді. Жазалаушы жасақтар мен жәбірлеудің рөлі артып жатқандығы көрінді. Бұл шаралар қазақтардың отаршылдық іс-шараларға қарсы шыққандарына жауапты әсер ретінде өткізілді. Орынборлық шенеуніктердің ішінде жергілікті халыққа қатысты қатал саясатты өткізуді талап ететін топ басым екендігі бұл мәселеде маңызды болды. Бұл бағыт 1844 жылғы 14 маусымдағы «Орынборлық қырғыздарды басқару туралы Ережеде» заңнамалық түрде рәсімделді [7, 392-б.].

1844 жылғы «Ережеде» қамтылған сұрақтар, құрылымы мен құрастыру техникасы бойынша «Сібірлік қырғыздар туралы Жарғымен» салыстыру мүмкін емес. Мысалы, жаңа әкімшілік бірліктер – дистанциялар мен ауылдар қалай қалыптасатыны, олардың басқару, сот пен шаруашылық мәселелерде қандай нақты өкілеттіктерге ие екендігі түсініксіз. 1844 жылғы «Ереже» үкімет органдарының жергілікті халық арасында егіншілік пен отырықшылық элементтерінің дамуына теріс қарауын куәландырады.

Жергілікті билік органдарын, соның ішінде би соттарын жазалаушы-полиция органдарына айналдыру ерекше көзге түседі. Бұл мына құрылған шаралар тізімінен көрінеді: қамауда ұстау, дүре соғу, сарбаздыққа беру, Сібірге жер аудару және т.б. Егер жергілікті соттар маңызсыз істерді қарастырғанын ескерсек, онда осындай шаралар өте қатал болып көрінеді.

1844 ж. «Ережедегі» шекаралық органдардың қысымына қарамастан, баяу енгізіліп, қазақ қоғамына қатты әсер туғызды. Маңызсыз істер бойынша белгіленген тергеу тәртібі, іздеу әрекеттері және олармен байланысты агенттердің, шенеунік-тергеушілердің көбеюі, сондай-ақ куәгерлерді жаппай Орынбор қаласына шақырту тек қосымша қиындықтар туғызды. Патшалыққа адал сұлтандар да осы заңмен пайда болған қиыншылықтарға шағымданды. Шенеуніктерінің бірінің айтуы бойынша, олардың сұлтандарына келген кезде соңғылары «*қазіргі жаңа қағидадағы тергеу тәртібіне*» және осыған байланысты жүргізілген хат-хабарлардың көптігіне шағымданды [8, 3-б.].

Орынбор шенеуніктерінің арасында және үкімет басындағыларда 1844 ж. заңның жеке қағидаларын толықтыру және өзгерту туралы түсіндірулер басталды. Статтық **кеңесші Любимов** бастаған қызметтік хат алмасу, бұны растайды. Кіші жүздегі жергілікті басқару жүйесімен танысқаннан кейін, ол сыртқы істер Министрлігіне ұзақ хат жолдады, онда «*қырғыздар арасындағы кез келген істерді Ордада ауызша қарауға жіберу және олардың дәстүрлері бойынша шешу*» керек екенін жазды. Ол сұлтан-басқарушылар жанында ақсақалдар арасынан осындай істерді қарайтын кеңес құруды ұсынды.

Орынбор шекаралық комиссияның төрағасы Ладженский Любимов жолдаған хатпен, «**істерді қарастыру тәртібін**» өзгерту туралы ұсыныспен келісті. Ол заң ұйғарымдарына қарамастан, алшақ ауылдардың халқы талапқа, шағымның көлеміне қарамай өздерінің жергілікті бастықтарында сотты өткізсін деп белгіледі. «*Бұны тоқтатуға мүмкіндік жоқ, және де билер өздерінің халық арасындағы ғасырлық маңызын жоғалтпағанша тоқтатылмайды да*». Ол сұлтан-басқарушылар жанында сот функциясы бар кеңесті құруға қарсылық білдірді. Ол азаматтық істерді билерге беруді дұрыс деп санады [9, 42,55-66.].

50-жылдардың басында Орынбор шекаралық комиссиясы ұсынған басқаруды қайта өзгерту туралы қағиданың жаңа нұсқасы пайда болды. Ол соңғы жылдардың тәжірибесін ескеріліп, жасалған. Сыртқы істер Министрлігі осы жобаны талқылай отырып, қазақ халқы үшін «*жедел сот пен жаза*» маңызды деп, көшпелі халықтың тұрмысына жат және кідіріс пен артық хат жазысуға әкелетін ресми әрекеттердің күшін жоюды шешті. Кейін министрлік,

қазақ халқына зорлап міндеттеген тәртіптер үкіметтің мақсаттарын жүзеге асыруға аз әсерін тигізеді деп көрсетті. «*Біздің басты тілегіміз, қырғыздарды үкіметтен бөлу емес, керісінше мүмкіндігінше тығыз байланыстыру*», – деп орынборлық және сібірлік генерал-губернаторға жазылған хатта көрсетілген. Жобаны талқылау созылғаны соншалықты, бесжылғы мерзімге енгізілген 1844 ж. «Ереже», XIX ғасырдың 60-шы жылдардың ортасына дейін өзгеріссіз қалды.

Орынбор губернаторлығының саясатында жергілікті билік органдарының полиция функциясына ерекше назар аударылды. Оны орындардағы басқару емес, үкімет атынан полиция-жазалаушы функциясын өткізу қызықтырды. Осы себептен дистанция бастықтары, қазақ қамқоршылары қызметтерін құру ескі басқару жүйесінің бұзылуына әкелді. Өткен ғасырдың 60-шы жылдардың басында орынборлық қазақтардың орынборлық басқармасы жергілікті билік органдарында сайлау жүйесінің жоқтығының себебін түсіндіре отырып, бір хатында «*учаскелік басқарманың түгелге жуығы – полиция болды, олардың орнына – агенттер талап етіледі*» деп жазды [10, 113-б.].

Осының бәрі төмендегілерді растайды: а) Кіші жүзде Орынбор губернаторлығының хан билігінің күшін жойғаннан кейін, Орта жүздегі Сібір губернаторлығына қарағанда, халықтың ұйытқысы мен ескі тәртіптерді сындырудың қатаң саясатын жүргізгенін көрсетеді; б) көп уақыт бойы жергілікті басқару реформасының мәселесі шешілмеді; в) XIX ғасырдың ортасына қарай Кіші жүзде де, Орта жүзде де басқару жүйесін сәйкестендіруге (біріздендіруге) беталыс пайда болады.

Қарастырылып отырған кезеңдегі Қазақстанның саяси өмірінің ерекшелігі, ол әр түрлі жергілікті билік буындарын жекелеген жүздер шеңберінде біріктіру әрекеті болып табылады. Реформалар белгілі бір аумақтың шекарасында жекелеген басқармалар арасында тиісті келісусіз жүргізілді. Осының барлығы Қазақстанның бір бөлігінде орнатылған басқару жүйесі, оның екінші бөлігінде орнатылған басқару жүйесінен ерекшеленді. Бодандардың дәстүрлі саяси бөлінуі бөлшектенген, иеліктері өзара әлсіз байланысқан түрде сақталынып қалды.

XVIII ғ. аяғы мен XIX ғ. I жартысындағы Қазақстанның саяси тарихын екі кезеңге бөлуге болады: хандық билік кезеңі мен оның жойылу кезеңі. Бірінші ретте де, екінші ретте де билікті басқарудың белсенді жүзеге асырылуы патша үкіметінің отаршылдық саясатымен жүргізілді.

РЕЗЮМЕ

В данной статье всесторонне анализируется содержание реформы «Устав об оренбургских киргизах», который был введен 1824 году в Младший жузе Казахстана.

The given article analyses in detail the contents of the reform “The Charter of the orenburg Kirgiz” which was introduced in Western Kazakhstan in 1824.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. **Зиманов С.** Политический строй Казахстана первой половины XIX века и Букеевское ханство. А.: «Арыс», 2009. - 7 б.
2. **Бекмаханов Е.Б.** Жеті томдық шығармалар жинағы. 2 том. («XIX ғ. 20-40 жж. Қазақстан»). Павл.: «ЭКО» ФӨФ, 2005. - 126 б.
3. ЦГА РК, ф. 4, оп. 1, д. 245, л. 4.
4. **Добромыслов А.И.** Суд у киргиз Тургайской области в XVIII и XIX вв. Казань, 1904, стр. 20.
5. **Григорьев В.** Русская политика по отношению к Средней Азии. СПб., 1874, стр. 24.
6. ЦГА РК, ф. 338, оп. 1, д. 331, л. 12, 15.
7. ПСЗ, изд. 2. т. XIX, отд. 1, стр. 392.
8. ЦГА РК, ф. 4, оп. 1, д. 2833, л. 3.
9. ЦГА РК, д. 2833, л. 42, 55.
10. ЦГА РК, д. 3277, л. 113.

ТЫҢ КӨТЕРУ КЕЗЕҢІНДЕГІ СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ӨңІРІ: халқының күнделікті өмір-тіршілік тарихынан

Айнұр ШҮКЕЕВА,
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік
университетінің докторанты

Батыс тарихнамасында өткен ғасырдың 70-80-жылдары әр түрлі мекемелер мен кәсіпорындарда еңбек ететін қарапайым адамдардың күнделікті өмір-тіршілігін негізгі зерттеу нысаны ретінде қарастыратын тарихи дәстүр пайда болды. Жас ғалымдар Германия сияқты елдерде әлеуметтік-саяси үрдістер мен құрылымдарды тарихи зерттеудің нысаны қылудан бас тартуды ұсынды. Осы бағытты дамытқан неміс тарихшылары А.Людке, Х.Медик, Р.Ван Дюльмен және басқа да тарихшы-ғалымдар күнделікті өмір тарихын ғылыми бағыт ретінде қалыптастырды [1,63]. Ресей тарихнамасында бұл тақырыпты дамытқан А.А.Аникеев, А.С.Ахизеров, А.С.Сенявский қатарлы зерттеушілер болатын.

Бұл тарихи бағыттағы негізгі методологиялық ұстаным ол қарапайым адамдардың өмір тіршілігі, сезімдері, әл-ауқат жағдайлары қарым-қатынас сипаттары арқылы қоғамдық өмірдің бейнесін, оның қоғамдық-саяси өзгермелі институттарға ықпал-әсерін қарастырады. Осы ретте бұл тарихи зерттеу бағыты Отандық тарихнамадағы тың бағыт болып табылады. Әзірге Қазақстанда жекелеген ғылыми-теориялық мақалалар мен санаулы ғана еңбектер ғана жарық көруде. Ондай авторлардың қатарында К.К.Абдрахманованың [2], Е.А.Жалмағамбетовтың, Д.Е.Абеновпен Ж.Д.Әлібайдың [3] тағы басқаларының мақалаларын айтуға болады.

Тың көтеру кезеңі, әсіресе, солтүстік өлкедегі халықтың күнделікті өмір-тіршілігінде, оның ішінде жергілікті халықтың өмір сүру ырғағында түбегейлі өзгерістер жасады. Қазақстанның «Тың өлкесі» Одақтық үкімет тарапынан басты назарға алынуы, бұрын-соңды болып көрмеген орасан көлемдегі қаржының салынуы, сонымен бірге бір ғана 1954 жылдың өзінде тың совхоздарына 48,9 мың адамның келуі [4,91] «Тың өлкесіндегі» халықтың менталды жақтарына аз ықпал тигізбегені анық. Көкшетау облысының өзіне ғана туысқан республикалардың 18 облысынан 1954 жылдың 20-шы наурызына дейін 2 931 адам келген болса, 20-21 наурызда тағы да 1 500 адам келгені туралы нақты деректерді архив құжаттары жеткізіп отыр. Тың өлкесіне түгел шаруашылығымен басқару құрамымен келгендер де кездесті. Олар бұрынғы тұрған жеріндегі халықтың мінез-құлқын бірге ала келгендігі түсінікті.

Тың көтеруге Қазақ жеріне жіберілген «тыңгерлердің» басым бөлігінің бұрынғы ГУЛАГ жүйесінің тұтқындары, армия қатарынан босағандар болуы олардың мінез-құлқын ерекшеліктерінен хабар береді. Сондықтан, архив құжат деректерде тыңға келгендердің тәртібі туралы мәселелер хабарлар партия активі жиналыстары хаттамалары мен басқа да ресми материалдарда жиі кездеседі. Мәселен, мына бір құжатта партиялық функционер «тыңға» келген «мамандардың» тәртібі қанағаттанарлық дей отырып, олардың кейбірінің қоғамдық жерлерде бұзақылық жасағандығы туралы фактілерге назар аударады [5]. Қалай дегенмен де Қазақстанның Солтүстік өлкесі-

нің байырғы тұрғындары бір жерде, бір аумақта ұзақ уақыт бірге тіршілік етіп келгендіктен, әртүрлі ұлтқа жататын халықтар болғанына қарамастан, олар бірге өмір сүре келе ортақ мінез-құлық тәртібі мен жергілікті менталдық ерекшеліктерін қалыптастыратындығы белгілі. Сондықтан, тың көтеру науқанына дейін келіп, Қазақстанда орнығып қалған байырғы қоныстанушылар мен «тыңгерлер» контингентінің арасында біраз айырмашылықтар барлығы байқалды. Мысалы қазақ ауылдары тұрғындары мен Көкшетау өңіріндегі «қарашепкендер» негізін қалаған орыс қоныстары арасында «тамыр» институты едәуір дамыған еді. Бұрынғы Көкшетау облысының Айыртау ауданының Лобанов, Баянтай, Төменгі Бұрлық, Кривоозерное, Лавровка сияқты орыс-казак тұрғындары арасында жергілікті қазақ халқының әдет-ғұрпын, тілін білетін олармен тұрақты байланыстар орнатқан адамдар жиі кездесті.

Қазақстанның барлық дерлік аймақтары соғыс кезінде соның ішінде Солтүстік облыстар да Еділ бойы мен Қырымнан, Кавказдан жер аударылғандар қоныстандырылған аймаққа айналды. Сөйтіп, бір аймақта бұрынғы кездері бірбірімен қарым-қатынас тәжірбесі болмаған халықтар қоныстануы жаңа проблемаларды туындатты. Сол себепті де, аймақта түрлі ұлтаралық шиеленісті оқиғалар да ауық-ауық орын алып отырды. Сондай оқиғаның бірі соғыс кезінде депортацияланған «спецпереселен» шешен-ингуш ұлты өкілдері мен Чернигов совхозынан Тайынша МТС-на келген тыңгер комсомолдар арасындағы қақтығыс. Осы оқиға кезінде 4 адамның пышақ жарақатын алғандығын, депортациямен келгендердің: «комсомолдарды ұр, кес» деп ұрандатып ғимаратқа басып кірмекші болған әрекеттері туралы Көкшетау облысының облыстық партия комитетінің пленумында арнайы сөз болып, онда жергілікті құқық қорғау орындарының шарасыздық танытқаны туралы сын-пікірлер айтылды [6].

Қазақстанда «тың көтеру» қарсаңында ауылшаруашылық саласы мамандарының жетіспеушілігі өткір сезілді. Осыған байланысты 1953 жылдың 11-ші қарашасында Қазақстан Компартиясы Орталық комитеті бюросының «партиялық және кеңестік жетекші қызметкерлерді сырттай оқыту туралы» арнайы қаулысы шықты. Оған дейін Көкшетау облысының партия және кеңес қызметкерлері арасында ауылшаруашылық саласынан арнайы білімі бар маман қызметкерлер жоқтың қасы еді. Мәселен, сол кездегі облыста партия және кеңес қызметкерлері арасында ауылшаруашылығы басқарма басшыларынан басқа қызметкерлер ішінен тек аудан хатшыларының 2-нің ғана арнайы ауылшаруашылық маманы ретінде білімі болғандығын, аудан аппаратындағы 2 нұсқаушының және 2 бірдей аудандық атқару комитетінің төрағаларының ауылшаруашылық техникумының сырттай бөлімде оқитындықтары туралы айтылады. Міне, осы мысылдардан-ақ, сол кездегі тың көтеріліп жатқан аудандардағы шаруа-

шылықтар үшін мамандар жетіспеушілігі өткір мәселеге айналғандығын көреміз. Сондықтан, облыстық партия және кеңес орындары осы олқылықтың орнын толтыру мақсатында бірқатар шешімдер қабылдады.

Партия органының арнайы шешімін орындау мақсатында 1954 жылдың сәуір айынан кейін аудандық партия комитетінің 13 адамы Бурабай ауылшаруашылық техникумына оқуға жіберілсе, аудандық партия комитетінің 20 қызметкері Қотыркөл зоветтехникумында оқуға тіркелген. Соған қарамастан, облыстық партия комитетінің партиялық, комсомолдық бөлім органдарының меңгерушісі А.Дворниковтың хабарлауына қарағанда партия және кеңес қызметкерлері әлі де болса бойкүйездік танытып, осы күнге дейін 11 аудандық партия хатшылары ішінен әлі күнге дейін 8 адам ешқандай оқуға түспегендігін қынжыла жазады [7].

Бюрократия қай заманда да басқару ісінде бір жағынан өзінің пайдалылығын көрсете білсе, екінші жағынан қағазбастылық пен жиналыс-кеңестердің, түрлі отырыстардың көбеюіне әкеліп соғатын зияны бар. Осы ретте соңғы кезге дейін бұрышына «Аса құпия» деген белгісі бар «Көкшетау облысының партиялық және мемлекеттік ұйымдар мен органдар жұмысының елеулі кемшіліктерін жою жөнінде» деп аталатын архив құжаты кеңестік кезеңде бюрократиямен қалай күрес жүргізілгені туралы білуге болады. Осы арнайы қаулыда қабылданған басты шешім келесі мақсатты іске асыруды көздеді: *«кеңселік-бюрократиялық жұмысты жанды-ұйымдастырушылық жұмыспен ауыстыруды, жазбаша қатынас қағаздар мен дерективаларды жоюды, жиналыс-отырыстарды қысқартуды көздеді»* [8]. Бұндай оң өзгерістердің орын алуын ең алдымен осы өңірде тың науқанының жүруімен түсіндіруге болады. Себебі, осыншама адамның қоныс аударуы, үлкен көлемдегі қаржы мен материалдық ресурстардың осы аймаққа төгілуі, тың облыстарындағы басқару ісін оптимизациялауды талап етті деуге негіз бар. Себебі тың көтеру кезінде басшылары жұмысшы-қызметкерлерімен қоян-қолтық қатар еңбек еткен ұжымдар табысты жұмыс жасап жетістікке жетіп отырғанын байқаймыз. Бір ғана мысал, егер бұған дейін аудандар облысқа есептің өзін алты формада, 30 қосымшасымен беріп келген болса, енді КПСС Орталық партия комитеті бекіткен бір формада тоқсан сайын тапсырылатын болды. Бір ғана Рузай ауданында қағаз ағыны 55% қысқартуға қол жеткізілді. Осы архив құжатында атап көрсетілгендей ендігі уақытта бұрындары қағаз жұмыстары қолбайлау болып, аудан басшылары ауданға, халық арасына шыға алмай жүрген болса, ендігі жерде Айыртау, Зеренді, Красноармейск ауданының қызметкерлері елге жиі шығып, сол жерде нақты шаруашылықтарға көмек көрсеткен.

Қағазбастылық тек партия органдарында ғана емес, басқа салаларда да қанатын кеңге жайғанын архив құжаттарынан көреміз: қағазбастылық жанды жұмысты тежеп қана қойған жоқ, ол қаржылық шығынның да артуына себепші болды. Мысалы 1954 жылдың бірінші жартыжылдығында 26 486 сом жұмсаса, 1953 жылдың екінші жартысындағы қаржылық шығын 24 597 сом құраған. Немесе, Көкшетау обком комсомолы 1954 жылдың бірінші жартысында 9 582 сом. 40 тиын. Ал 1953 жылдың екінші жартысында 7 184 сом. 56 тиынды құраған. Аудандық және облыстық мекемелердің осыншама қағазбастылыққа салынуының басты себептерінің бірі ретінде республикалық басқару органдарының

қызметінің нәтижесі деген тұжырым жасалынды. Әсіресе, үлкен көлемдегі түрлі дерективалар мен бұйрықтар Қазақ ССР-і ауылшаруашылық министрлігі мен Мәдениет министрлігінен түсіп отырған. Мысалы Көкшетау облыстық мәдениет басқармасы күнде бірнеше корреспонденциялар алып отырған, ал осы 1954 жылдың 24-ші мамырында 17 корреспонденция алса, оның ішінде Мәдениет министрлігі тарапынан – 9-ын алған [9].

Көкшетау облысында тың көтеру кезеңінің алғашқы жылында ғана 25 жаңа астық совхоздары құрылды, соның ішінде Қызылту ауданында – 11, Рузай ауданында – 12, Айыртау ауданында – 1, Чкалов ауданында – 1 совхоз құрылған болатын. Жері далаңқы байырғы тұрғындары аз санды жерлерде жаңа тың совхоздары көптеп құрылған болса, халқы тығыз орналасқан, патша заманынан жері игерілген Айыртау ауданында тың совхоздарының ашылуының сирек болуының негізгі себебі осы еді.

Бүкіл Кеңестер Одағындай сол кезеңдегі адамдардың өмір-тіршілігі шамадан тыс идеологияның, үстемдік етуші партияның ықпалында ғұмыр кешкендігі сол дәуірдің мейлі ол қала болсын, мейлі ол аграрлы территориялар болсын ондағы өмір сүріп, тіршілік құрған жұрт партия, комсомол ең аяғы пионер ұйымдарына тартылды. Мәселен, жаңа ашылған совхоздардағы жалпы халықтың саны 11 мыңды құраса оның ішінде коммунистік партия мүшелері 313 адам, комсомолдар 4 492 адам болған, ал қалған жұмысшылар мен партияда жоқ қызметкерлердің саны 10 232 адамды құраған. Көкшетауда жаңа ашылған барлық шаруашылықтарда мамыр айы ішінде коммунистік бастауыш партия ұйымдары құрылды.

Көкшетау облысында құрылған 24 совхоздың басшылық құрамына сол кездегі Кеңестер Одағының әр түпкірінен келген басшылар жайғасты. Олардың бірқатарын Қазақстан ОК-і ұсынды. Бұрын Сталинград облысының «Белые пруды» совхозының директоры тың көтеруге сұранып келген Бажал т.б. айтуға болады. Сондай тыңгерлердің бірі Украинаның Полтавасынан Қазақстанға 1955 жылы Қостанай облысының Герцен атындағы совхозға келген Николай Каднай еді. Ол өзінің естелігінде былай деп еске алады: *«Қостанай облысының Қойбағар-Құшмұрын станциясынан түсіп, Герцен атындағы жаңа шаруашылыққа келгенімізде бұл шаруашылықтың құрылғанына жыл толмаған екен. Совхозда «щитовой үйлер» құрлысы қызу жүріп жатыр, бізбен көрші сотталғандар лагері орналасқан, олар құрылыста жұмыс жасайды. Біз келген шаруашылықтың жер көлемі 65 мың га. жерді алып жатқан облыстағы екінші шаруашылық екен. Ал көрші «Железнодорожный» совхозында 70 мың га. жері болды. Әрбір совхоз бір-бір ауданның жерін алып жатқандай еді»,* – деп таңғалысын жасырмайды және *«осы тыңға келгенде үнемі аш-құрсақ болып жүрген адамдар жарып, тойып нан жеді»,* – деп еске алады [10].

Тың өлкесінде түрлі тағдырлы халықтар бас қосты, тың өлкесі Николай Каднай сияқты азаматтар үшін өмір мектебі қызметін атқарып, осы елмен жермен біте қайнасып кеткен Жаңа – Отан жеріне айналды. Дегенмен, бұл үдерістің түрлі сипаттары мен ерекшеліктері болғандығы даусыз. Біздің мақсатымыз сол тың өлкесіндегі тарихи кезеңдегі адамдар мен олардың қарым-қатынастарының сан қырлы сипаттарын ашу.

РЕЗЮМЕ

В статье описывается повседневная жизнь населения Северного Казахстана в годы целины.

The article describes the daily life of the population of Northern Kazakhstan in the years of virgin lands.

ӘДЕБИТТЕР

1. Жалмағамбетов Е.А. Күнделікті өмір тарихының методологиясы мен оның зерттеу әдісі. Тарих тағылымы №2. 2014. 63-б.

2. Абдрахманова К.К. Повседневная жизнь городов Центрального Казахстана в 1945-1953 гг. автореферат Ка-

раганда, 2009 г.

3. Абенов Д.Е., Әлібай Ж.Д. История повседневности как методологическая проблема. Тарих ғылымының теориясы мен әдіснамасы халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдар. жинағы. Қостанай, 27 наурыз 2015 ж. 116, 193-бб.

4. Сужиков М., Демаков Г. Влияние подвижности населения на сближение наций. Алматы, 1979 г. 91 с.

5. ҚР Президенті Архивы. Қор-708, тізім-27, іс-1115, 27-б.

6. ҚР Президенті Архивы. Қор-708, тізім-27, іс-1115, 74-б.

8. ҚР Президенті Архивы. Қор-708, тізім-27, іс-1115, 41-б.

9. ҚР Президенті Архивы. Қор-708, тізім-27, іс-1115, 46-47-бб.

10. Доброта Л. Земля хлебом пахнет. Казахстанская правда 5 марта 2014.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОРГАНОВ ГОРОДСКОГО ОБЩЕСТВЕННОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ В УЕЗДНЫХ ГОРОДАХ СТЕПНОГО КРАЯ

(В конце XIX – начале XX вв.)

Роза БУКТУГУТОВА,
доктор исторических наук, профессор
Кокшетауского университета им.А.Мырзахметова
Куандык БЕКИШЕВ,
старший преподаватель Кокшетауского
университета им.А.Мырзахметова
Гульмира АХМЕТОВА,
старший преподаватель Кокшетауского
государственного университета им. Ш.Уалиханова

В хозяйственной и культурной сферах уездных городов Степного края в конце XIX – начале XX вв. заметно возросла роль органов городского общественного самоуправления. Общественное самоуправление было введено в городских поселениях региона еще в 70-е гг. XIX вв. как результат городской реформы 1870 г. в России, а в 1891 г. право горожан в Акмолинской и Семипалатинской областях иметь выборные органы самоуправления было подтверждено Степным положением [1]. В результате введения высокого имущественного ценза, согласно Городового положения 1892 года, значительная часть горожан лишилась избирательных прав. Круг жителей уездных городов Степного края, получивших право участвовать в выборах в органы общественного самоуправления на основе норм Городового положения 1892 г., был также крайне узок. Так, в Акмолинске, где численность населения на рубеже XIX-XX вв. превысила уже 9 тыс. человек, количество избирателей составляло всего лишь 170 человек [2]. В Каркаралинске при численности населения около 4400 человек право участвовать в выборах имели 138 горожан [3]. В Петропавловске накануне первой мировой войны численность населения составляла более 37 тыс. человек, но избирательными правами обладали только 427 жителей этого города [4].

Городовое положение 1892 г. предусматривало три формы общественного самоуправления: 1) в полном объеме; 2) в полном объеме в порядке ст. 92 Городового положения; 3) в упрощенном виде. В уездных городах Степного края общественное самоуправление в полном объеме

было введено лишь в Петропавловске и Акмолинске. Численность гласных в городской думе Петропавловска, например, составляла 39 человек, а городская управа состояла из 3 членов [5]. В других городских поселениях региона (Кокчетаве, Атбасаре, Павлодаре, Каркаралинске, Усть-Каменогорске, и Зайсане) общественное самоуправление было введено в упрощенном виде.

Высокий имущественный ценз обеспечил преимущество на выборах зажиточной прослойке горожан. Далеко не случайно, что именно купцы играли руководящую роль в органах городского самоуправления в Акмолинской и Семипалатинской областях. В Петропавловске, например, городским головой являлся купец В.И.Черемисинов, в Акмолинске – купец С.Кубрин. В Павлодаре должность городского старосты занимал купец Н.Пятков, в Усть-Каменогорске – купец П.Усов [6].

К вопросам, находящимся в ведении органов городского самоуправления, относились следующие: 1) дела по организации управления (проведение выборов, установление размеров окладов должностным лицам городского самоуправления и т.п.); 2) установление сборов и повинностей в пользу города, а также заведование имеющимися финансами; 3) дела по благоустройству города; 4) забота о благосостоянии городского населения (устройство рынков и базаров, контроль за ценами, предупреждение пожаров, устройство благотворительных заведений и т.п.); 5) заведование народным образованием и здравоохранением; 6) контроль за местной промышленностью; 7) распоряжение городским имуществом; 8) представление сведений по

вопросам, затрагивающим местные нужды города [7].

Работа городских дум и собраний уполномоченных проходила на заседаниях под председательством городского головы или городского старосты. Сроки проведения очередных заседаний намечались, как правило, заранее, перед началом нового года. Так, 30 декабря 1899 г. в Усть-Каменогорске состоялось собрание городских уполномоченных, на котором по предложению городского старосты были определены сроки проведения очередных заседаний в 1900 г.: 11 и 28 января, 29 февраля, 31 марта, 28 апреля, 31 мая, 30 июня, 31 июля, 31 августа, 15 и 30 сентября, 13 и 31 октября, 13 и 30 ноября, 11 и 29 декабря [8]. Всего на 1900 г. решением собрания уполномоченных г. Усть-Каменогорска было намечено, таким образом, 17 очередных заседаний.

В других городских поселениях Степного края количество очередных заседаний органов общественного самоуправления также определялось гласными дум или городскими уполномоченными, но при этом они должны были руководствоваться нормами Городового положения 1892 г., которое определяло минимум (4) и максимум (24) очередных собраний в год [9]. В Петропавловске, в частности, в 1909 г. состоялось 14 очередных заседаний городской думы, причем гласными были рассмотрены 159 и решены 157 вопросов.

В ряду вопросов, связанных с развитием хозяйственной и социально-культурной сфер городских поселений Степного края, приоритетное место в работе органов общественного самоуправления занимала проблема формирования городских бюджетов. В связи с тем, что основную часть доходов городских поселений региона давали не сборы с торговли и промыслов, как это было в развитых торгово-промышленных центрах, а сборы с владельцев недвижимости и городского имущества городская казна здесь в большинстве мест вплоть до начала XX вв. была весьма скудной. В конце XIX в. доходы городского самоуправления в Акмолинске составляли 27812 руб., в Усть-Каменогорске – 18462 руб., в Павлодаре – 15629 руб., в Каркаралинске – 4675 руб., в Кокчетаве – всего лишь 2649 руб. Пожалуй, лишь финансовое положение Петропавловска было более или менее удовлетворительным, поскольку городские доходы превышали уже в то время 60 тыс. руб. [10]. В начале XX в. по мере роста торгово-промышленного значения некоторых уездных городов Степного края доходная часть их бюджетов заметно увеличилась. Особенно заметно указанное явление на примере таких сравнительно крупных городских поселений как Петропавловск и Акмолинск. Доходы городской казны в Петропавловске с 1898 г. по 1909 г. увеличилась с 60 тыс. до 215 тыс. рублей, в Акмолинске соответственно с 27812 руб. до 75 тыс. руб. Доходная часть бюджетов уездных городов Степного края, хозяйственная жизнь которых пребывала в застойном состоянии, в начале XX в. также несколько увеличилась, но не слишком значительно. В Кокчетаве, в частности, доходы городской казны с 1898 г. по 1909 г. возросли с 2469 руб. до 11168 руб., то есть всего на 8697 руб. [11].

В связи с ростом доходной части бюджетов в начале XX в. городские самоуправления в Степном крае стали выделять больше средств на развитие городского хозяйства и социально-культурную сферу. В Петропавловске, в частности, доходы

которого были на порядок выше, по сравнению с другими уездными городами региона, усилиями общественного самоуправления была проделана значительная работа по развитию городского хозяйства. В 1901 г. по решению городской думы здесь было начато сооружение водопровода. В течение двух лет была проложена основная магистраль и водонапорная башня. Затем началось сооружение ответвлений от водопровода к больнице, зданию переселенческого пункта, меновому двору, скотобойне, консервному заводу и частным домам. К 1914 г. от основной магистрали в Петропавловске было устроено 10 ответвлений, кроме того для обслуживания населения было сооружено 11 водоразборных будок [12].

Другим важным мероприятием городского самоуправления Петропавловска стало строительство городской электростанции. Исполнительная комиссия, созданная по решению городской думы, приняла проект инженера Тараева и постановила строить электростанцию хозяйственным способом, поручив исполнение проекта инженеру-электротехнику Э.Т.Шютте. В 1913 г. строительство электростанции в Петропавловске было завершено, что позволило устроить электрическое освещение в центральной части города [13]. Петропавловск, как отмечалось в «Памятной книжке Акмолинской области на 1914 год», «является одним из наиболее благоустроенных городов Степного края: хорошо распланирован, имеются водопровод, новые усовершенствованного типа бойни, большой городской сад, электрическое освещение, главные улицы вымощены камнем» [14].

Определенные шаги по развитию городского хозяйства предпринимали органы общественного самоуправления и в других уездных городах Степного края. В Усть-Каменогорске городское самоуправление, в частности, изыскало необходимые государственные средства для сооружения паромной переправы и дамбы, ограждающей город от наводнений [15], в Павлодаре – для строительства новой городской скотобой [16], в Каркаралинске – для устройства охраняемой городской свалки нечистот [17]. Городские самоуправления в меру своих возможностей ремонтировали дороги, занимались упорядочиванием базарной торговли, наблюдали за санитарным состоянием городских поселений. Однако эти возможности в силу нехватки финансовых средств были весьма ограничены. Как следствие, за исключением Петропавловска, ни в одном другом уездном городе Степного края не было водопровода. Воду для личных нужд и домашнего скота жители городских поселений брали из колодцев или прямо из рек.

В начале XX в. происходили и некоторые позитивные сдвиги. В уездных городах увеличилось количество учебных заведений разных типов, усилиями органов городского самоуправления в Петропавловске, Павлодаре, Акмолинске и Атбасаре были открыты городские библиотеки и ряд других культурно-просветительских учреждений, принимались меры по улучшению работы учреждений здравоохранения и общественного призрения. Далеко не случайно, что вопросы, связанные с развитием социально-культурной сферы, занимали заметное место на заседаниях городских дум и собраниях городских уполномоченных. В Петропавловске, например, на заседании городской думы 16 апреля 1895 г. был положительно решен вопрос об увеличении финансирования

Вольнопожарного общества до 1000 руб. в год, на заседании 11 мая того же года было решено ассигновать городские средства на содержании детского приюта. В том же, 1895 г., на заседании городской думы Петропавловска было принято постановление об открытии при местном городском училище образцовой начальной школы [18]. На собрании городских уполномоченных Павлодара 4 августа 1905 г. городской староста доложил о предложении томского городского головы принять участие в учреждении Народного университета в этом старинном сибирском городе. Собрание городских уполномоченных Павлодара решило найти возможность ассигнованием из городской казны хотя бы небольших средств поддержать инициативу томичей, а также открыть сбор частных пожертвований среди жителей города для Народного университета в Томске [19].

Однако имевшихся в распоряжении органов общественного самоуправления уездных городов Степного края денежных средств было явно недостаточно даже для решения злободневных вопросов, связанных с развитием социально-культурной сферы. Учебных заведений в городских поселениях региона все время не хватало, чтобы предоставить возможность учиться всем желающим. По Западно-Сибирскому учебному округу, в состав которого входили и учебные заведения Акмолинской и Семипалатинской областей, в 1910-1911 учебном году было отказано в приеме 38 тыс. детей, что составляло почти половину от общего числа учащихся в младших классах [20]. Даже в Омске, который являлся административным центром Степного края, не доставало для обеспечения учебного процесса в полном объеме минимум 7 начальных школ [21]. В уездных городах Акмолинской и Семипалатинской областей ситуация была гораздо хуже.

На низком уровне находилось медицинское обслуживание горожан. В 1915 г., например, городские органы самоуправления выделили из своего бюджета на содержание учреждений здравоохранения в Кокчетаве 680 руб., в Акмолинске 653 руб., в Петропавловске – 32605 руб [22]. Однако даже в Петропавловске, где на содержание учреждений здравоохранения городские власти выделяли, по сравнению с другими городскими поселениями, более значительные денежные средства, положение в этой сфере оставляло желать лучшего. На весь город здесь к 1917 г. имелось всего 8 врачей, а больничная сеть насчитывала 150 коек [23]. В связи с неразвитой сетью учреждений здравоохранения и невозможностью оказывать жителям уездных городов Степного края необходимую медицинскую помощь, в уездных поселениях среди местного населения очень высокой была смертность. Так, в 1900 г. в Петропавловске умер 991 человек, в Кокчетаве – 219 человек, в Атбасаре – 146 человек, в Акмолинске – 542 человека. В 1902 г. в Петропавловске умерло 666 человек, в Кокчетаве – 159 человек, в Акмолинске – 139 человек, в Атбасаре – 114 человек. Одной из причин высокой смертности уездных городов были массовые эпидемии. Государство выделяло минимальные расходы на борьбу с эпидемиями. Эта борьба была возложена большей частью на органы городского самоуправления. Так, в Усть-Каменогорске в связи с угрозой распространения холеры 24 марта 1905 г. собрание городских уполномоченных наметило к срочному обсуждению вопрос о принятии необходимых мер для борьбы с холерой [24]. Ситуа-

ция в социально-культурной сфере уездных городов Степного края заметно обострилась в годы первой мировой войны, когда городские самоуправления вынуждены были взять на себя заботу также о семьях фронтовиков, о беженцах, о раненных воинах и т.п. В частности, в 1915 г. в Петропавловске, например, насчитывалось около 1500 беженцев из западных губерний Европейской России.

Таким образом, органы городского самоуправления являлись в конце XIX – начале XX вв. уже достаточно значимым фактором, влиявшим на развитие хозяйственной и социально-культурной жизни уездных городских поселений Степного края. Органы городского самоуправления проделали определенную работу по развитию городского хозяйства, расширению числа образовательных, культурных и медицинских учреждений региона. В то же время слабая доходность городских бюджетов большинства уездных центров Степного края негативно влияла на выполнение органами общественного самоуправления стоявших перед ними задач.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена деятельности органов городского общественного самоуправления в уездных городах Степного края в конце XIX – начале XX вв.

The article is devoted to the activities of the city public self-government in the County towns of the Steppe region of the end XIX-early XX centuries.

ЛИТЕРАТУРА

1. Нардова В.А. Самодержавие и городские думы в России в конце XIX – начале XX века. СПб., 1994. С. 22.
2. Толочко А.П., Коновалов И.А., Меренкова Е.Ю., Чудаков О.В. Городское самоуправление в Западной Сибири в дореволюционный период: становление и развитие. Омск, 2003. С. 47.
3. ЦГА РК. Ф. 369. Оп. 1. Д. 4783. Л. 2.
4. ЦГА РК. Ф. 15. Оп. 1. Д. 1069. Л. 1.
5. Морозов М.А. Петропавловск... С. 93.
6. Морозов М.А. Петропавловск... С. 84, 93.
7. Толочко А.П., Коновалов И.А., Меренкова Е.Ю., Чудаков О.В. Указ. соч. С. 48-49.
8. Выписки из указов Правительствующего Сената по Первому Департаменту. СПб., 1909. С. 142.
9. ЦГА РК. Ф. 15. Оп. 1. Д. 923. Л. 126.
10. Там же.
11. ЦГА РК. Ф. 15. Оп. 1. Д. 996. Л. 31.
12. Там же.
13. ЦГА РК. Ф. 369. Оп. 1. Д. 4783. Л. 2.
14. Еремина Л.А. Городское самоуправление в Западной Сибири в конце XIX – начале XX веков: структура, функции, основные направления деятельности: Автореф. дис... канд. ист. наук. Новосибирск, 2001, С. 18.
15. ЦГА РК. Ф. 15. Оп. 1. Д. 1248. Л. 124; Д. 1250. Л. 30-31; Морозов М.А. Петропавловск... С. 80, 84; Абилов К.Ж. Указ. соч. С. 237.
16. Там же.
17. Городовое положение... Ст. 2, 63. С. 932, 944.
18. ЦГА РК. Ф. 15. Оп. 1. Д. 996. Л. 212, 222.
19. Городовое положение... Ст. 64. С. 945.
20. ЦГА РК. Ф. 369. Оп. 1. Д. 4689. Л. 58.
21. Там же.
22. Толочко А.П., Коновалов И.А., Меренкова Е.Ю., Чудаков О.В. Указ. соч. С. 60-61.
23. Там же.
24. ЦГА РК. Ф. 369. Оп. 1. Д. 4783. Л. 2.
25. ЦГА РК. Ф. 15. Оп. 1. Д. 923. Л. 1.

КҮШТЕП ҚОНЫСТАНДЫРУ ХАҚЫНДА

(Ұлы Отан соғысы жылдары)

Аққайың БАЛЫҚОВА,
Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық
университетінің доценті, тарих ғылымдарының кандидаты

Ұлы Отан соғысы басталғаннан кейін шығысқа барлық өндіргіш күштерді көшіру қолға алынды. 1941 жылы маусым-желтоқсан айларында КСРО-ның түрлі аймақтарынан тылға 1530 ірі кәсіпорын мен цех көшірілді. Оның екі жүзден астамы Қазақстанға орналасты [1, 535-б.]. Қазақстан қуатты майдан арсеналына айналды. Алғашқы бес айда республикада өнеркәсіп консервациясы басталды. Әсіресе, шикізаттық базаға көп көңіл бөлінді. Әскери экономиканың қуаты ГУЛАГ-тағы тұтқындардың еңбегінің арқасында жүзеге асырылды. Қазақстан территориясында осы лагерьлердің тұтас желісі жұмыс жасады. Тұтқындар еңбегі кеніштерде, шахталарда, темір жол құрылыстарында пайдаланылды. Соғыс басталар алдында Қазақстан территориясында 93 мың колхоздар, 1876 совхоз және 2890 МТС жұмыс жасаған болатын. Қазақстанға соғыс жылдары армия мен халықты азық-түлікпен қамтитын орталықтар да көшірілді. 1941-1943 жылдары Қазақстанның ет өнімі 66,5 пайызға, сүт 18,7 пайыз, жүн 38,1 пайызға артқан [1, 536-б.].

Майдан даласына еңбекке қабілетті ер-азаматтармен бірге, кәсіби білікті мамандар, механизаторлар, шопырлар да алынды. Қазақстанда механизатор-маман-дар саны 1941-1942 жылдары 164 мың адамға азайған. Колхоздардың ауыл шаруашылық қызметі балалар мен әйелдер еңбегінің арқасында жүргізілді. 1943 жылы қаңтарда Қазақстан колхоздарының еңбекке қабілетті халқының 20 пайызы ер-азаматтар мен 58 пайызы әйелдер мен балалар, 22 пайызы қариялар болған екен.

Соғыс басталғаннан кейін көп ұзамай республика колхоздарына Ресей, Украина, Белоруссия территориясынан 26 мың қоныстанушы шаруашылықтар келіп орныға бастады. Эвакуация бойынша кеңестің өкімімен 1941 жылы 31 қазанда Қазақстанға Қырым жерінен халықтарды қоныстандыруға бұйрық беріледі [2, 84-б.]. Қазақ КСР Эвакуация бойынша басқармасының құжаттарында 1941 жылдың 25 қазанында Қазақстанға эвакуацияланған халықтардың көшірілуі мен орналасуы туралы мәліметтер берілді. Республикаға бұл бұйрықпен 137900 адам көшірілген.

1941 жылы 27 қарашада Эвакуация кеңесінде республиканың өңірлеріне эвакуацияланған халықты орналастыру жоспары бекітілді. Сол жоспарға сәйкес, Ақмола облысына 10 мың, Қостанай облысына 13500 адам, Семей облысына 15 адам, Гурьев облысына 5 мың, Ақтөбе облысына 10 мың, Шығыс Қазақстан облысына 10 мың, Қызылорда облысына 11500 адам, Солтүстік Қазақстан облысына 20 мың, Қарағанды облысына 15 мың, Батыс Қазақстан облысына 20 мың адам келетінін көрсетеді. Барлығы 172 мың адам Қазақстанға көшірілген [3, 6-7-бб.].

Эвакуацияланған адамдар облыстар бойынша былайша бөлінді: Алматы облысы 26580 адам, Қостанай облысына 16490 адам, Оңтүстік Қазақстан облысына 16100 адам, Ақмола облысына 15300 адам, Қызылорда облысына 12070 адам, Ақтөбе облысына 11090 адам, Жамбыл облысына 10940 адам, Қарағанды облысына 9710 адам, Батыс Қазақстан облысына 9500 адам, Семей облысына 9260 адам, Солтүстік Қазақстан облысына 7880 адам, Шығыс Қазақстан облысына 5380 адам, Павлодар облысына 4830

адам, Гурьев облысына 1590 адам көшірілді [4, 17-б.].

1941-1942 жж. Қазақстанға эвакуацияланған, эвакуация мекемелерінде есепте тұрған адамдар саны: 1941 жылы 15 қазанда 97969, 1941 жылы 25 қазанда 142895, 1941 жылы 1 қаңтарда 1567720, 1942 жылы 1 қаңтарда 386492, 1943 жылы 1 қаңтарда 484149 адам болған. Эвакуациялау қарқыны бірдей болған жоқ. 1941 жылы 15 қазан – 1942 жылы 1 қаңтар аралығында 288796 адам келген болатын. Оның көпшілігі Алматы облысына 64897, Оңтүстік Қазақстан облысына 47038, Жамбыл облысына 44988, Қызылорда облысына 44594, Батыс Қазақстан облысына 40487 адам қоныстанған [5, 1-б.].

1942 ж. аяғында Қарағандыға 14800 жұмысшы келді. Оның 794-і Қырғызстаннан, 493-і Өзбекстаннан келген. Одан кейін Донбасстан 5245 әр түрлі мамандық иелері келді. Республикадағы теміржолшылар қатары эвакуацияланғандар есебінен 30 пайызға артты [2, 85-б.].

Қазақстанға Ворошиловград паровоз құрылысы зауыты, Гурьевке Донбасстан Петровский атындағы машина құрылысы зауыты, «Грознефтекомбинат», «Артемнефт», «Майкоп-нефтекомбинат», «Азнефте-строй» көшірілді. Оған сәйкес жұмысшылар, инженер-техник мамандар келді. 384 паравоз құрылысшылары, 179 машина құрылысшысы, 1020 мұнайшы келді. Өскеменге 6 мыңнан астам энергетик мамандар мен құрылысшылар келген. Воронеж пресс-автомат зауыты Шымкентке көшірілді. Оның ішінде 1027 адамның 42,7 пайызы жұмысшылар мен мамандар болды. 54252 адамның 6184-і ауыл шаруашылығы мен кәсіпорындардың білікті мамандары болды [2, 86-б.]. Жергілікті билік өкілдері эвакуацияланған адамдарды жұмысқа орналастырды [1-кесте].

1-кесте. 1943 жылы 1 қаңтарда Қаз. КСР-іне көшірілген халықты жұмыспен қамту туралы мәлімет [5, 10-б.].

Облыстар	Барлық орнала- сқан халық	Оның ішінде ең- бекке қабілетті	Еңбекке орналасқан- дар (1/1-1943 ж.)
Алматы	64897	29518	25154
Ақтөбе	21537	12629	10736
Ақмола	25864	14045	11757
Шығыс Қазақстан	23180	12621	10307
Гурьев	8477	6639	5005
Жамбыл	44988	24971	22752
Батыс Қазақстан	40487	27687	24648
Қарағанды	26288	15561	14958
Қостанай	31200	12797	11519
Қызылорда	44594	20503	20098
Павлодар	18147	6998	6201
Солтүстік Қазақстан	32174	19095	14308
Семей	28974	10140	8531
Оңтүстік Қазақстан	47038	25450	22259
Алматы қаласы	26304	7100	3228
Қазақ КСР бойынша барлығы	484149	245754	211461

Көшірілген 484149 адамның 245754-і еңбекке қабілетті болып, келген халықтың 51 пайызын құрады. 1943 жылы 1 қаңтарда 211461 адам жұмыспен қамтылған екен. Әсіресе, Қызылорда обл., Павлодар облысы/да бұл көрсеткіш жоғары болды. Келген халықтың көпшілігі Украинадан 155206 адам, Мәскеуден 32638 адам, Белоруссиядан 24687 адам, Ленинград қаласынан 16632 адам келген болатын [2-кесте].

2-кесте. Көшірілген халықтың келген аймақтары туралы мәлімет [5, 10-б.].

Эвакуацияланған халықтың келген елі мен аймағы	Эвакуацияланған халық саны	Жалпы халыққа шаққанда %
1 Белоруссия КСР	24687	5,1
2 Украина КСР	155206	32,2
3 Молдава КСР	10431	2,2
4 Литва КСР	1729	0,4
5 Латвия КСР	1984	0,4
6 Эстония КСР	707	0,1
7 Карело-Фин КСР	2711	0,6
8 Ленинград қаласы	16632	3,5
9 Ленинград облысы	11651	2,4
10 Мурманск облысы	2880	0,6
11 Калинин облысы	3451	0,7
12 Смоленск облысы	5228	1,1
13 Москва	32638	6,7
14 Москва облысы	14302	3,0
15 Тула облысы	7498	1,5
16 Орлов облысы	5161	1,0
17 Курск облысы	9050	1,8
18 Воронеж облысы	9898	2,0
19 Ростов облысы	9089	1,8
20 Қырым АКСР	9477	2,0
21 Басқа облыстар	149739	30,9
Барлығы	484149	100,0

1942 жылы тамыз-желтоқсан айлары аралығында Қазақстанға 102594 адам келген. 1943 жылы 1 қаңтарда республикада көшірілген 480469 адам болған [3-кесте].

3-кесте. 1943 жылғы 1 қаңтарда эвакуацияланғандар саны [5, 17-б.].

Облыстар	Тамыздан желтоқсан ай/а дейін келгендер	Барлық эвакуацияланған халық саны (01.01.1943 ж.)
Алматы	12083	64797
Ақтөбе	4551	18940
Ақмола	4604	25749
Шығыс Қазақстан	7256	21776
Гурьев	790	8477
Жамбыл	14897	44988
Батыс Қазақстан	8710	40487
Қарағанды	1083	26288
Костанай	4421	31200
Қызылорда	7638	44594
Павлодар	5994	18091
Солт/к Қазақстан	6810	31358
Семей	11574	28974
Оңт/тік Қазақстан	4850	48446
Алматы	7333	26304
Қазақ КСР бойынша барлығы	102594	480469

Қоныстанғандардың көбі Алматы облысына 64797, Оңтүстік Қазақстан облысына 48446, Жамбыл облысына 44988, Қызылорда облысына 44594, Батыс Қазақстан облысына 40487 адам келген [4-кесте]. Көшірілген халықтың көбі республиканың оңтүстік аудандарына орналастырылған.

4-кесте. 1943 жылы 1 желтоқсанда эвакуацияланғандар саны [5, 28-б.].

Облыстар атауы	Барлық эвакуацияланған халық	Орналасқаны		Еңбекке қабілетті эвакуацияланған халық	Эвакуация басында жұмысқа орналасқандар
		Қала-лық мекенге	Ауылдық мекенге		
Алматы	63983	352	63631	32810	28766
Ақтөбе	20805	6046	14759	11873	9925
Ақмола	18104	6358	11746	10739	9454
Шығыс Қазақстан	22180	8886	13294	11818	10062
Гурьев	6375	4096	2279	3999	10062
Жамбыл	43647	11593	32054	24869	3581
Батыс Қазақстан	44016	12171	31345	28406	23726
Қарағанды	22658	16770	5888	13750	12799

Қостанай	31374	6141	25233	12797	11519
Қызылорда	25293	11519	13774	14669	15275
Павлодар	12619	3511	9108	5614	5323
Солт/к Қазақстан	22288	9569	12719	12920	10344
Семей	27290	14646	12644	10140	8531
Оңт/к Қазақстан	30646	7100	23546	16931	13696
Алматы қаласы	26304	26304	-	-	-
Қазақ КСР бойынша барлығы	417582	145059	272523	211236	198411

1943 жылы 10 желтоқсанда Қазақ КСР-не келген адамдар саны – 417582. Қалаға 145059, ауылға 272532 адам орналасқан. Еңбекке қабілеттісі – 211236 адам. Оның ішінде 198411 адам жұмысқа орналасқан. Соғыс жылдарында Қазақстанға эвакогоспитальдар, балалар үйлері, интернаттар да көшірілді. 1942 жылдан Қазақстанға эвакогоспитальдар келе бастады. 1942 жылы 48 эвакогоспиталь, 1943 жылы 30, 1944 жылы 19, 1945 жылы 2 эвакогоспиталь келген [6, 374-б.].

Эвакуациялауға дейін Қазақстанда 126 балалар үйі болған. Онда 15713 тәрбиеленуші мен 12 сәбилер үйінде 1534 сәби болған. 1942 жылы 1 шілдеде 111 балалар үйі (12969 бала) мен Мәскеу қаласынан 3 интернат көшірілді (23334 бала). Бұл балалардың көп бөлігі республиканың оңтүстігіне орналасты. Оңтүстік Қазақстан облысында 2218 адам, Жамбыл облысына 2018 адам, Қызылорда қаласына 1850 адам, Алматы қаласына 1544 бала келген [7, 46-б.].

М.Қ.Қозыбаевтың пікірінше, Қазақстанға 1,5 млн адам көшірілген [8, 66-б.]. Республикаға осындай көп адамның келуі халық шаруашылығында еңбек ресурстарын толықтыруға ықпал етті. 1943 жылы жұмысшылар мен қызметкерлердің саны 1940 жылмен салыстырғанда Кеңестер Одағында 38 пайызға азайса, Қазақстанда 7 пайызға артқан [9, 45-б.].

Ұлы Отан соғысы жылдарында 1 366 000 адам соғысқа жұмылдырса, еңбек армиясында 700 мыңнан астам адам қызмет жасады [8, 69-б.]. Осы жылдардағы оқиғалар өсіп-өну көрсеткіштерімен табиғи өсімді төмендетіп, өлім-жітімді күшейтті. Ревэвакуация, майданға жұмылдыру, жұмысшылардың құрылыс пен өнеркәсіптік кәсіпорындарға кетуі республика халқының санын азайтты.

Күштеп қоныс аударудың негізгі операциясы Ұлы Отан соғысы кезінде іске асырылды. 1945 жылы КСРО-да жалпы күштеп қоныстандырылған халық саны 2 463 940 [10, 649-б.], ал басқа деректерде 2 826 419 адам деп келтірілді [11, 713-б.]. Олардың ішінде Қазақстанға жер аударылғаны 1 млн 500 мың адам болды [8, 66-б.]. Соғыс жылдары бірнеше мыңнан астам жер аударылған халықты орналастыру оңай болған жоқ. Олардың жаңа жерге бейімделе қояы қиын болды. Республикадағы жалпы демографиялық ахуалдың өзгеруіне әкелген басты фактор көші-қон үдерісі болды. XX ғасырдың 30-жылдарында басталған Қазақстандағы көші-қон экспансиясы республиканың байырғы тұрғындарының мүдделеріне нұқсан келтіру арқылы ары қарай жалғаса берді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. История Казахстана и Центральной Азии. А., 2001. С.535.
2. Базанова Н.Ф. Формирование и развитие структуры населения Казахской ССР. Алма-Ата, 1987. С. 36.
3. ҚР ОММ. 1987 қор. 1-тізбе. 14-іс. 5-б.
4. ҚР ОММ. 1987 қор. 1-тізбе. 14-іс. 17-б.
5. ҚР ОММ. 1987 қор. 1-тізбе. 17-іс. 1-б.
6. Қазақстан тарихы. Көне дәуірден бүгінге дейін. А., 2001. 374 б.
7. ҚР ОММ. 1692 қор. 1-тізбе. 633-іс. 46-б.
8. Козыбаев М.К. История и современность. А., 1996. С.66.
9. Оразов К. Рабочий класс Казахстана в великой Отечественной войне. Алма-Ата, 1975. С. 45.
10. Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін. - Алматы: Атамұра, 2010.
11. Боффа Дж. История Советского Союза. Т.2. М., 1994.

КЕҢЕСТІК БИЛІККЕ ҚАРСЫЛЫҚТЫ ЗЕРТТЕУ

Тілеген САДЫҚОВ,

Л.Гумилев атындағы ЕҰУ-дың тарих факультетінің
профессоры, тарих ғылымдарының докторы

Саят НӘБИЕВ,

Л.Гумилев атындағы ЕҰУ-дың тарих факультетінің
Еуразиялық зерттеулер кафедрасының докторанты

ХҮІІІ-ХХ ғасырдың басындағы Ресей империясының отарлық саясатына қазақ халқының қарсылығы ұлт-азаттық сипат алғаны белгілі. Араға жылдар салып ауық-ауық көтеріліске шығып отырған халқымыздың күресі кеңес дәуірінде де жалғасын тапты. Бірақ, патшалық Ресей дәуіріндегі көтерілістерге қарағанда кеңестік кезеңдегі билікке қарсы тұрудың өзіндік ерекшеліктері бар. Кеңес заманындағы қазақ баласының азаттыққа жетудегі күрес пен азапқа толы тарихи жолын сараласақ, тумысымыздан тиесілі бостандық жүгінің ауыр болғандығын аңғарамыз.

Отан тарихының қайта зерделеп, ғылыми айналымға еніп жатқан тың деректерді қайыра сараласақ, көзге анық түсетіні – жаңа теориялық-методологиялық тұрғыдан зерттеуді қажетсінетін тұстарының бар екендігі. Осы кезеңдегі жаңа сипатқа ие болып, түрлене түскен кеңестік отаршылдыққа қарсы халық көтерілістерін зерттеудің жаңа нысанына айналдыратын уақыт жетті. Оның ішінде біздің ойымызша алдымен назар аударатын толғағы жеткен мәселелер бар.

Жер шарындағы отаршылдыққа қарсы күрескен халықтардың тарихына көз жүгіртейік. Іргелес орналасқан бауырлас башқұрт жұртынан орыс отаршылдығына қарсы 1755 жылдары тұңғыш бас көтерген **Абдолла Әлиев**, кейінірек оның ісін жалғастырған **Салауат Юлаев**; Кавказдағы күллі Дағыстан жұртын соңына ерткен **Шайхы Мансұр** мен оның ісін жалғастырған **имам Шәміл**; Мексиканы испандық конкистадорлардан азаттығы жолында мерт болған **Мигель Идальго-и-Костилья** мен **Хосе-Мария Морелостар** және олардың істерін жалғастырған **Бенито-Пабло Хуарес**; сонау Солтүстік Африкадағы Алжир халқының француз езгісіне қарсы күресін басқарған әйгілі **Әбді-әл Қадыр** және т.б. сынды өр тұлғалардың есімін өзге жұрт жақсы біледі. Ал, орыс отаршылдығына қарсы тұрып, жанын берген ұлтымыздың өр тұлғаларының ерен ерліктерін, есімін біз өз деңгейінде насихаттап жүріміз бе деген ойдың қылаң беретіні анық. Ал бізде қазақ елін соңынан ертіп, орыс отаршылдығына қарсы ұзақ жылдар күрескен батырлар қатарында **Сырым батыр**, **Хан кене**, **Исатай-Махамбет**, **Оспан батыр**, т.б. аттары аталады.

Алайда кеңестік әкімшіл-әміршіл жүйенің саясатына қарсы елін соңына ерткен батыр бабаларымыздың аттарын, олардың тарихи тағдырын, қуғынға түскен жақындарының қилы өмірін жете зерттей алмай келеміз. Біздіңше, жалпы қазақ халқының кеңестік отаршылдыққа қарсы көтерілуін зерттеу кезінде баса назар аударатын төмендегідей мәселелері бар:

Біріншіден, халықтың азаттық үшін күресінің сипатына тарихи баға беруде алдымен ғылыми әдебиеттерде қолданыста жүрген «ұлт азаттық қозғалыс», «көтеріліс» ұғымдарына ғылыми, бастысы қазақы анықтама қажет, яғни мәртебесінің анықталуы шарт. Осы уақытқа дейін ғылыми айналымда В.И.Дальдің «Толковый словарьндағы» «восстание – мятеж, возмущение» немесе «перейти от покоя к движению, возмущаться, идти против властей» тәрізді анықтамасы маңызын жоғалтқан жоқ, пайдаланымда кездеседі [1, 454-455-66].

Осы мәселе жайында кезінде академик **М.Қозыбаевтың**: «...Қалай болғанда да біз тарихи әде-

биетте халық бостандығының тарихына байланысты терминдерге, ұғымдарға мән бергеніміз жөн», – деген жанды пікірін қаперге алған дұрыс [2, 21-б.]. Патша дәуіріндегі қазақ халқының көтерілістерінен кеңес дәуіріндегі халық көтерілістерінің айырмашылығы, ұқсастығы, өзара сабақтастығын салыстыру нәтижесінде ұлтымыздың Тәуелсіздікке жету жолындағы қозғалысының ортақ бейнесі шығары сөзсіз. Сонымен бірге патшалық Ресей және кеңестік дәуірдегі отарлық саясаттың ортақ үндестігі мен жаңалықтары айқындалуы шарт.

Өткен ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының ішінде күрескеріміз **М.Шоқай** ғана «көтеріліс» сөзіне былайша анықтама берді: «Көтеріліс езілген халықтың езушілерге қарсы өшпенділік сезімінің бір бұлқынысы» [3, 104-б.].

Большевиктер билігі қазақ даласына қанатын көнге жайғанда кешегі **М.Шоқай**: «Бұл Ресейде қазір 1916 жылы біздің аға-інілерімізді, апа-қарындастарымызды атып өлтірген, нәрестелерімізді бесігінде, ата-әкелерімізді отбасында өмірін үзген баяғы сол орыс жұмысшылары мен орыс диктатурасының үкіметі өмір сүруде» [4, 196-б.], – деп бағалауы патша дәуірінен бастап тамырын тереңге тартқан ұлы орыстық отарлау саясатының өміршеңдік танытып отырғанын тануынан еді.

Ақиқатында, кезіндегі Ресей империясының құрамындағы қазықтар тәрізді ұсақ ұлттардың да отарлықтың қамытын киюі және орыстандыру саясатының құрбанына айналуы кеңестік өкімет тұсында да заңды жалғасын тапты.

Ал, егемендік алғаннан кейін ұлтымыздың азаттық жолындағы күресінің теориялық мәселелеріне қалам тартқан ғалымдардың ішінде академик **М.Қозыбаев**: «Меніңше, ұлт-азаттық көтеріліс – ұлт азаттық қозғалыстың бір түрі, оның сөз жоқ, қарулы халық қатысқан бір түрі. Ал, осы көтеріліс бір оқиғалық, региондық шеңберінен шығып, масштабы кеңейіп, бүкілхалықтық дәрежеге көтерілсе, ол ұлт-азаттық революция санатына көтеріледі», – деген тұжырымы көңілге қонады [5, 21-б.].

Сол сияқты, тағы бір тың ұстаным профессор **Х.М.Әбжановтікі**: «Ұлт азаттық мәртебесіне ие болу үшін оның мемлекеттік билік мәселесімен кірігіп жатуы шарт дедік. Шынтуайтына келгенде, мемлекеттік билік мәселесін күн тәртібіне қоймаған әлеуметтік сілкініс бар болғаны наразылық, бүлікшілік, қарсылық дәрежесінде қалады деп есептейміз» [6, 101-б.]. Жоғарыдағы мәселенің теориялық тұстарына қалам тартқан ғалымдарымыздың сан түрлі пікірлерінің ғылыми әдебиеттерде көптеп кездесуі азаттық күресінің сипатына әлі ортақ көзқарастың қалыптаспағанын аңғартады. Әсіресе, ол кеңестік биліктің алғашқы жылдарында (нақтырақ айтқанда 1921-22 жылдардағы) орын алған көтерілістердің сипатын айқындау, бағалау барысында алдымыздан көлденең шығады.

Екіншіден, кеңес саясатына ұлт зиялыларының басшылығынсыз қарсы шыққан қарапайым халықтың жаңа билікке көзқарасы және оны қабылдау процесі, сонымен қатар көрсеткен қарсылығының түрін анықтау қажет (малын сойып алу, басқа жаққа көшіп кету, қоймаларды өртеу және т.б.). Сондықтан да, қарапайым халықтың қарсылығын біз қарастырып отырған уақытта «Кеңес билігі халыққа не

берді» деген ұстаным биігінен қарастыру керек.

Өйткені, 1916 жылғы патшаның маусым жарлығына қарсы көтерілген халықтың арасында *«Біз патшаға не үшін, қай қызметі үшін және қандай жақсылығы үшін қара жұмысқа адам беруіміз керек»*, – деген жалпыға ортақ пікірдің қалыптасқанын деректер растайды. Ақырында, жарлыққа көнбейтінін сөзімен де, ісімен де дәлелдеді. Халықтың мұндай таңдауы тарихта болды.

Көшпелі халықтың сайын далада ғасырлар бойы өмір сүрген биліктің жалғыз формасы хандық билікті ғана мейындағаны белгілі. Халықтың түсінігінде хандық билік мемлекеттіліктің және тәуелсіздіктің символы іспеттес және бұл ұлт жадынан өшпей әр уақыт көрініс беріп, жаңғырып отырды. XX ғ. 20-30-жылдарында Қазақстанның әр түкпірінде көтеріліске шыққан халықтың орталарынан хан сайлап алуы соның айғағы.

Атап айтсақ, 1921-22 жылдары Торғай, Атбасар уездерінің аумағын шарпыған **Кейкі Көкембайұлы** бастаған сарбаздар орталарынан **Бабырдың ұрпағы Құлсейітті хан көтерсе**, 1929-31 жылдардағы батыс өңірдегі **«Адай ханы» атанған Әлниязов Тобанияз**, Қарақұм көтерілісшілерінің сайлаған ханы **Байымбетов Жұмағазы**, ол тұтқындалған соң **Жұбанов Көпжанның** хан болып сайлануы, Созақ көтерілісіндегі **Сұлтанбек Шолақовты** және т.б. айтуға болады. Бұл жерде саяси сауатты, істің байыбын жете түсінген қазақ зиялыларының ұстанымдары мен жөні бір бөлек.

Кеңес үкіметі 1916 жылғы көтерілістің даңқты қаһармандарына сенімсіздік танытып, оларды құрықтауға бел шеше кіріскен. Хандық биліктің жанына халықтың ұйыса алатынын жаңа билік өкілдері түсінді. Кеңес билігінің алғашқы жылдарында-ақ алдымен қазақ зиялыларын құрықтаудан бұрын 1916 жылғы көтерілістің көзі тірі жетекшілері қуғынға түсті.

1920 жылдың басында 1916 жылғы көтерілісте Арғынның ханы О.Шолақовты және мыңбасы Қ.Алтынсаринді «...үкіметке қарсы әрекет етушілер» ретінде айып тағып, соттап Семейге, кейін Сібірге жер аударды [7, 4-6.]. Бағаналы ханы Қасен Қасқабайұлы 1928 жылғы мал-мүлкі тәркіленетін ірі байлардың қатарына ілігіп, Қазақстаннан тыс аймаққа үш жылға жер аударылды. Оның ұрпақтары тек егемендік алғаннан кейін ғана Өзбекстаннан ата жұртына оралды. **Қыпшақ ханы Ә.Жанбосыновтың** тағдыры да белгілі.

Өйткені, халық ішінде беделді, тірісінде-ақ аты аңызға айналған ерлердің кез келген сәтте елін соңынан ертіп, жұмылып жұдырық бола алатынын 1916 жылғы оқиға көрсеткен еді.

Үшіншіден, кеңестік биліктің қамытын киген ұлттық республиканың территориясын тұтастай қамтыған халық қозғалысы мен қазақ зиялылары арасындағы байланыс. Оның ішінде көшірім жарияланып, большевиктер жағына өткен алаш қайраткерлерінің ұстанымы, қарапайым халықтың кеңестік саясатқа қарсылығына берген бағалары. Өз елінің қайта талауға түскен күйін көрген зиялыларымыздың бұған бей-жай қарамағаны анық.

Қарақұм көтерілісін басуда билік басындағылар **Ә.Жәнкелдин**, **С.Сейфуллин**, **Ғ.Мүсірепов** және т.б. бастаған қайраткерлерді көтеріліс-шілермен келіссөз жүргізуге пайдаланғаны кейінгі зерттеулерден белгілі.

Төртіншіден, сол сияқты уақытындағы халық түсінігіндегі «большевиктер билігі» мен «орыс билігі» ұғымдарының ара жігін ажырату қажет. Өйткені, отарлықтың зардабын тартқан сол кешегі жергілікті халық, солардың ұрпақтары, билік ауысқанымен де халықтың күйі баяғы қалпында қалды;

Бесіншіден, қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысы тақырыбы қозғалғанда шетелдегі қазақтардың, әсіресе,

Қытай, Моңғолия, Ауғанстан, Үндістан жеріндегі көшіп барған отандастарымыздың күресі қамтылмай қалады. Бұлардың туған жеріндегі халық күресімен байланысы, ортақ заңдылықтары анықталуы шарт.

Алтыншы, Қазақстан тарихының темірқазығы саналатын 5 томдықта қазақ көтерілістері баяндалып, соңында «тарихи маңызы» деген түсінікпен аяқталатыны белгілі. Бірақ, күрестің халық ішінде бағалануы, жетекшілерінің, қатысушыларының ерліктерінің дәріптелуі, насихатталуы, тіпті жаңғыруы індетте зерттеуді қажет етеді. Өйткені, халықтың жадында мұндай ұлы оқиғалар мен көсемдері ұмытылмай кейінгі күрестеріне дем беретін насихат құралына айналғандығы белгілі.

Жетіншіден, халық күресінен кейінгі отаршыл әкімшіліктің тарапынан жазалаудың жүргізілуі, белсенді қатысушылардың өзінің, отбасы мен жақындарының қудалануы, жетекшілердің басына ақша тігу тәрізді әдістер тұтас көтеріліс тарихының ішінде қамтылуы керек. Ұлт көсемдерінің басына ақша тігу – бүгінгі алпауыт елдердің әлі де жүзеге асырып отырған айласы.

Ең бастысы, қазақтың азаттық күресіне қатысты жазылған зерттеулерді, естеліктер мен құжаттар жинағын өзге тілдерге аударса абзал болар еді. Себебі, отаршылдықтың қамытын киген әлемнің басқа халықтары қазақтың сондай күй кешкенін, орыс отаршылдығының ерекшеліктерін және оған қарсылықтың сипатының қандай деңгейде болғанын ұғынатыны сөзсіз.

Жоғарыда айтқан мәселелер шешуін таппаса, ол әрдайым зерттеушілердің алдынан шығады да отырады және ұлт күресін бағалауға, тамырын табуға кері әсерін тигізеді. Және де бұрын отар болып, кейін тәуелсіздігін алған Латын Америкасы, Африка, Оңтүстік шығыс Азия елдеріндегі бұл мәселенің зерттелуі де қаперден қалыс қалмауға тиіс.

Қысқасы, халқымыздың ғасырларға созылып, бір сәт толастамаған азаттық қозғалысының тарихы – ұлттық тарихымыздың маңызды буыны.

РЕЗЮМЕ

В статье разносторонне изучены борьба казахского народа против поработителей и детально освещены семь основных проблем, достойных изучения в таком научно обоснованном труде. С целью воспитания патриотического духа а подрастающем поколении автором широко изучены героизм батыров, возглавлявших народно-освободительное движение, тем самым донести до них актуальность поставленной проблемы.

The article diversifies the struggle of the Kazakh people against the enslavers and highlights seven major problems worthy of study in such a scientifically sound work. The author has widely studied the batyrs of the people who headed the national liberation movement with the aim of educating the younger generation of the patriotic spirit of tei to reveal the relevance of the problem.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. **В.И.Даль.** Толковый словарь живого великорусского языка. Москва, 2001.
2. **М.Қозыбаев.** Жауды шаптым ту байлап. Алматы, 1994.
3. **М.Шоқай.** Таңдамалы, 2 том, Алматы, 1999.
4. Көрсетілген еңбек.
5. **М.Қозыбаев.** Көрсетілген еңбегі.
6. **Г.Назарбаева, Х.Әбжанов.** Қазақстан: тарих пен тағдыр, Алматы, 2003.
7. **Ег.Қазақстан**, 29 қараша, 2002 ж.

ПОЛОЖЕНИЕ НЕМЕЦКОГО НАРОДА в XX веке в Северном Казахстане

Мадина СЕРИКОВА,
магистрант 2-го курса ЕНУ им. Л.Н.Гумилева,
Арайлым МУСАГАЛИЕВА,
профессор ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, доктор исторических наук

Особенностью Республики Казахстан является его исторически сложившийся многонациональный состав населения страны. С момента обретения своей независимости одной из основных внутривнутриполитических задач правительства Казахстана стало формирование наиболее благоприятных условий для совместного проживания различных этносов в социокультурном пространстве республики. История немецкого народа в Северном Казахстане имеет огромную историю, которые также являлись третьим по численности этносом в стране [1]. Например, согласно данным переписи в 1939 году на северном Казахстане насчитывалось почти половина немецкого народа республики [2, с. 56], а с началом войны и с возобновлением репрессий в 1941-1942 годах в северных областях их проживала 52 % от всей численности немцев в стране [3, с. 238].

Размещенные немцы в Северном Казахстане в какой-то степени компенсировали снижение численности населения в следствии гибели людей на фронтах, высокой смертности из-за болезней, голода, тяжелых материально-бытовых условий. Депортации урегулировал вопрос более стабильного роста численности населения данного региона. В результате депортации немцев и других этносов в Северном Казахстане выросла плотность населения, в данном регионе появились представители других этносов, выросла численность народов, которые проживали ранее, что способствовало росту полиэтничности северного Казахстана. Итак, актуальность данного исследования проблем депортации немецкой диаспоры на территорию Северного Казахстана, ее состояние в условиях режима спецпоселений, включая с 1950-х годов правовую реабилитацию, обусловило необходимость изучения данного вопроса.

Данный вопрос был изучен многими исследователями – как отечественными, так и зарубежными: Кригера В.Э., Рис Л.Е., Фризена А.Н., которых считают одними из первых серьезных научных исследований о немецком народе в Северном Казахстане; работы зарубежных ученых Fleischhauer I., Heitman S., Pinkus B. [4]; монографии Квон Л.А., Базановой Ф.Н., Алексеенко Н.В., Доница А.Н., Татинова М.Б. [5], в работах которых рассматриваются вопросы количества, размещения немецкого населения, его национального состава, тенденции и динамика миграционных процессов; особенности этнической идентичности немцев изучались в публикациях Смирновой Т.Б., Курске В.С., Römhild R., Ipsen-Peitzmeier S., Karsten R., Keiser M. и т.д.

Начальный этап депортации немецкого народа в Республику Казахстан относят к 1931 году, когда было переселено 11 285 немцев Поволжья (раскулаченных семей). В 1936 году из приграничных территорий с Польшей и Украины прибыло 20 тысяч немцев вместе с поляками в Казахстан, которых направляли в Кустанайскую, Северо-Казахстанскую, Акмолинскую и Павлодарскую области. Например, для сравнения – только в Северо-Казахстанской области можно было насчитать 30 смешанных польских и немецких поселков. На начало 1938 года в данном регионе проживало 11 099 немецкого населения [7].

О существенной концентрации немецкого населения в Республике Казахстан в довоенный период времени свидетельствуют данные переписи 1939 года, согласно

которым в стране проживали 92 571 немцев – в северных областях – 48 820:

- Павлодарской – 6553;
- Северо-Казахстанской – 22 969;
- в Кустанайской области – 9794;
- Целиноградской – 10 104 немцев.

В северном Казахстане первые два десятилетия характеризовались усилением воздействием на колонии немецких поселений касательно всех сфер общественной жизни. Проводимая политика была направлена на разрушение устоев немецкой жизни, разрушались сложившиеся формы хозяйствования, происходило вмешательство в процесс национального воспитания и обучения [6].

Проблемы спецпереселенцев имели стандартный характер: нехватка продовольственного снабжения, ограничения в передвижении, отсутствие топлива, одежды, рабочих мест, отсутствие возможности обучать детей и подростков, сложность трудоустроиться. Значительная часть населения страны относилась с пониманием к бедственному положению депортантов. И местные жители, несмотря на свое нелегкое положение, активно помогали переселенцам встать на ноги – например, воспитывали оставшихся без родителей детей депортантов в своих семьях. Также планировалось, что переселенцы будут дешевой рабочей силой для освоения природных ресурсов Республики Казахстан; их труд активно применялся на эвакуированных предприятиях в Северном Казахстане; трудились на мелких предприятиях и сельхоз формированиях; строили железные дороги, шахты Караганды, объекты Урала, заводы Северного Казахстана.

С учетом всего вышеперечисленного немецкая диаспора Северного Казахстана сформировала ряд особенностей, которые представляют как теоретический, так исторический интерес.

С началом войны возобновились репрессии против немецкого народа 28 августа 1941 года:

- вышел Указ Президиума Верховного Совета СССР «О переселении немцев, проживавших в районах Поволжья»;
- было принято постановление СНК СССР и ЦК ВКП(б) «О переселении всех немцев из республики немцев Поволжья, Саратовской и Сталинградской областей в другие края области».

И к концу 1941 года в Казахстан было переселено 7 тысяч немцев [7].

Значительная часть немецкой диаспоры была размещена в Акмолинской, Кустанайской, Северо-Казахстанской, Павлодарской областях. Первая часть переселенцев – 7135 человек прибыла в кустанайский регион, а за 2 осенних месяца – около 55 тысяч человек, при этом из них было размещено 43 580 немцев. Многократно были перевыполнены планы по приему и дальнейшему размещению спецпереселенцев.

В основном профессиональный состав немецких переселенцев был следующим: инженеры, учителя, журналисты, врачи, библиотекари, писатели, актеры, студенты, артисты. Например, в составе 1301 человека, которые в 1941 году прибыли в Федоровский район, были шофера, трактористы, кузнецы, слесари, токари, столяры, плотники,

врачи, учителя, механики, комбайнеры, агрономы, бухгалтера и другие [7].

В Северном Казахстане в 1941-1942 годах насчитывалось 243 211 немецкого народа:

- в Акмолинской – 74 213.
- Павлодарской – 52 034.
- Кустанайской – 64 964.
- Северо-Казахстанская область – 52 000.

Несмотря на первоначальное рост численности немецкого народа в 1941-1942 годах, то к концу 1943 года происходит тенденция снижения их в Северном Казахстане. **Например, к октябрю 1943 года немцев насчитывалось 179 235 человек:**

- в Акмолинской области – 59 952,
- Павлодарской – 38 022,
- Кустанайской – 40 791,
- Северо-Казахстанская область – 40 470 немцев [9, с. 137].

Данное снижение прежде всего связано с переездом в другую местность, мобилизацией немцев в трудовую армию (их множество раз переселяли-перераспределение рабочей силы), заболеваемостью и высоким уровнем смертности.

В 1944-1945 годах в Казахстан прибыли немцы, которые были выселены из Белоруссии, Украины и Прибалтийских стран. К концу 1945 года в стране были размещены примерно 9 тысяч немецкого населения, которые прибыли из западных районов советского союза [8]. Например, в Кустанайской области с 1941-1956 годы находились 54 662 немцев на спецучете (таблица 1) [7]. В данное число входили как местные, так и осужденные, депортированные немцы, отправленные на поселение. Всего в Казахстан из 1 мил. 400 тыс. немецких переселенцев было вывезено 438,4 тыс. немцев. По другим источникам численность депортированных немцев в Казахстан было в районе от 420 тыс. до 462 тыс. человек [10].

Таблица 1. Национальный состав населения Северного Казахстана по данным переписи 1939 и 1959 годов.

Национальность	1939 год		1959 год	
	численность тыс. чел.	удельный вес %	численность тыс. чел.	удельный вес %
Все население	1 619 100	100,0	2 763 500	100,0
Казахи	445 800	27,5	563 900	20,4
Русские	689 600	42,6	1 248 400	45,2
Украинцы	305 200	18,9	397 800	14,4
Белорусы	8 300	0,5	64 600	2,3
Немцы	49 400	3,1	334 400	12,1
Прочие	120 800	7,4	154 900	5,6

Таким образом, в Северный Казахстан в XX веке по депортационной «путевке» прибыло огромное количество переселенцев, что непосредственно сказалось на численности, социальном, этническом, демографическом составе населения данного региона и страны в целом. Прибытие извне значительного количества людей компенсировало убыль местного населения в годы войны, способствуя более или менее стабильному этнодемографическому развитию северных областей, Казахстана в целом. Вместе с тем, эти процессы оказали влияние на снижение доли казахского населения и преобладание славянских этносов в северном регионе. О значительной доле спецконтингента в северном регионе свидетельствовали населенные пункты, в основной своей массе состоявшие из спецпереселенцев.

РЕЗЮМЕ

Автор XX ғасырда неміс халқының Солтүстік Қазақстандағы жағдайын қарастырады. Онда немістердің Солтүстік Қазақстанға депортациясының кезеңдері мен себептері талданады. Неміс халқының Қазақстан Республикасына қоныс аударуының бастапқы кезеңі 1931 жылға жататыны, осы кезде 11285 немістің қоныс аударғаны дәлелденеді. Немістер аурудың, аштықтың,

қиын материалдық және тұрмыстық жағдайлардың жоғары өлімінің салдарынан азайған халық санын белгілі бір деңгейде толықтырғандығы баяндалады.

Қазақстан Республикасының ерекшелігі оның тарихи көпұлтты құрамы болып табылады. Тәуелсіздік алған сәттен бастап, Қазақстан үкіметінің басты ішкі саяси міндеттерінің бірі республиканың әлеуметтік-мәдени кеңістігінде түрлі этникалық топтардың өмір сүруіне қолайлы жағдай жасау болды. Солтүстік Қазақстандағы неміс халқының тарихы ел тарихындағы ең үлкен үшінші этникалық топ болып табылады.

Кілтті сөздер: депортация, материалдық жағдай, тәуелсіздік, этникалық топтар, ішкі-саяси міндет.

The author considers the position of the German people in the 20th century in northern Kazakhstan. The author analyzes the periods and reasons for the deportation of Germans to northern Kazakhstan. The initial stage of the deportation of the German people to the Republic of Kazakhstan dates back to 1931, when 11,285 Germans were resettled. It was revealed that the Germans stationed in northern Kazakhstan to some extent compensated for the decline in population as a result of the deaths of people on the fronts, high mortality due to disease, starve, and difficult material and living conditions.

A special feature of the Republic of Kazakhstan is its historically established multinational composition of the country's population. Since gaining its independence, one of the main internal political tasks of the government of Kazakhstan has been the creation of the most favorable conditions for the coexistence of various ethnic groups in the sociocultural space of the republic. The history of the German people in Northern Kazakhstan has a huge history, which was also the third largest ethnic group in the country.

Keywords: deportation, financial position, independence, ethnic groups, internal political duty.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Ямшанова О.А. История немецкой диаспоры Центр. Казахстана в XX в. / Авт. на соис. уч.ст. к.и.н. – Караганда, 2009. – 25 с.
2. Алексеенко А.Н., Алексеенко Н.В., Козыбаев М.К., Романов Ю.И. Этноссы Казахстана. – Астана: Елорда, 2001. – 168 с.
3. Масанов Н.Э., Абылхожин Ж.Б., Ерофеева И.В., Алексеенко А.Н., Баратова Г.С. История Казахстана. Народы и культуры. – Алматы, 2000. – 610 с.
4. Heitman S. The Soviet Germans in the USSR today // Berichte des Bundesinstituts für ostwissenschaftliche und internationale Studien. – Köln, 1980. – № 35. – S.65-88.
5. Дониц А.Н. Народонаселение Казахстана // Оттиск из журнала «Народное хозяйство Казахстана». – Кызыл-Орда: Госплан КазССР, 1928. – №11-12. – С. 27 – 56; Квон Л.А., Гладышева Е.Н., Барабтарло Е.М. и др. Население Казахстана в 1959 - 1970 гг. (структурные сдвиги и их оценка). – Алма-Ата: Наука, 1975 -1975с. и др.
6. Ефремова-Шершукова Н.А. Немцы Казахстана: депортация, спецпоселение, реабилитация / Авт. на соис. уч.ст. к.и.н. – Томск, 2009. – 27 с.
7. Табулденов А.Н. Депортации народов и эвакуация населения в Северный Казахстан (1937-1956 годы): монография. – Костанай: Кост/ая академия МВД РК им. Ш.Кабылбаева, 2015. – 192 с.
8. Козыбаев М.К. Немцы Совет/го Казах/а: факты и действительность // История Казахстана: белые пятна. – А., 1991. – С. 237-241.
9. Из истории немцев Казахстана. 1921-1975 гг. : сборник документов. – Алматы-Москва: Готика, 1997. – 376 с.; История российских немцев в документах (1763-1992 гг.) / Ауман В., Чеботарева В. – М.: Международный институт гуманитарных программ, 1993. – 447 с.
10. Дымов О. Тепло казахстанской земли. – Алматы, 1999. – 205 с.; Дымов О. Мы, народ Казахстана. – Астана, 2004. – 352 с.

АЙТЫЛҒАН ЖӘНЕ КҮНДЕЛІКТІ ТАРИХ БАСТАУЛАРЫ

Қуандық ҮСЕНБЕКОВ,
Қорқыт Ата атындағы ҚМУ-дың магистранты,
Жаңақорғандағы №110 мектеп-лицейдің тарих пәні мұғалімі

Барлық жаратылыстану ғылымдары сияқты қоғамдық ғылымдар да үнемі даму үстінде болады. Бұл тарих ғылымына да қатысты. Әдетте кеңестік тарихнамалық дәстүрлерден жақсы хабардар отандық қоғамдық пікірде тарих ғылымының үнемі саясатқа бағындырылғанына қатысты қатқыл стереотиптер қалыптасқан. Оның себебі Кеңес Одағында КОКП-ның бас хатшылары алмасқан сайын кеңестік тарих қайта жазылып отырды. Сондықтан кеңестік тарихнамаға үнемі дағдарыстық элементтер тән болды. Осы үрдістің асқынғаны сондай күлкілі жағдайларға дейін алып келетін. Айталық, «Қалыпты елдердің болашағын болжау қиын болса, Кеңес Одағының өткенін болжау қиын», – дейтін кекесін кейбір шетелдік саясаткерлер мен тарихнама өкілдеріне тән болды. Демек, кеңестік тарих ғылымы кеңестік шеңберде өзгеріп отырды. Бірақ, тарих ғылымының заманауи іргелі бағыттары қалыптасқан жоқ. Демократиялық батыс елдерінде де тарих ғылымы бір орында тұрған жоқ. Батыста да тарих ғылымы үнемі дағдарысқа ұшырап отырды. Ол жаһандық дағдарыстарға (дүние жүзілік соғыстар, революциялар, экономикалық дағдарыстар) байланысты болды. Идеологиялық себептерсіз-ақ тарихты үнемі қайталап жаза беруге болатындай көрінді [1].

Екінші Дүние жүзілік соғыстан кейін Франция тарихнамасындағы «Анналар» мектебінің ықпалымен жалпылама айтқанда макро тарихтан микро-тарихқа көшу тенденциясы байқалды. Оның негізгі бағыттары – ауызша тарих, гендерлік тарих, күнделікті тарих, т.б. Алайда шетелдік тарихнамадағы мұндай жаңа бағыттар кеңестік тарихнамада «буржуазиялық ғылымдар» ретінде бағаланды. Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін ғана отандық тарихнамада тарих ғылымындағы аталған жаңа бағыттар мойындала басталды. Дегенмен, шетелдік тарихнамадағы заманауи бағыттардың әдістері мен тәсілдерін, құралдарын игеру оңай болған жоқ. Ол белгілі бір дәрежеде отандық тарих ғылымы өкілдерінің «шабандығымен» түсіндіріледі. Жаңа мыңжылдықтың басында ғана Қазақстан тарихнамасында әлемдік тарихнаманың жаңа бағыттарын игеру шындап қолға алынды. Бұл үдеріс белгілі тарихшы, академик Мәмбет Қойгелдінің есімімен байланысты [2. 101-б.].

2004 жылы оның бастамасыменен «Қазақстан тарихшылары қауымдастығы құрылды». Бұл бірлестік 1996 жылғы 31 маусымдағы Қазақстан Республикасының «Қоғамдық бірлестіктер туралы» №3-1 Заңының, сондай-ақ 2001 жылдың 16 қаңтардағы «Коммерциялық емес ұйымдар туралы» №142-11 Заңына сәйкес құрылған еді [3. 1-22-б.]. Ресми ғылыми құрылымдарға қарағанда анағұрлым демократиялық болып табылатын жаңа бірлестіктің жарғысы Қазақстан тарихшыларының арасында кең қолдауға ие болды. Қоғамдық бірлестіктің жарғысында оның мақсаты мен міндеттері қауымдастықтың құқықтары, басқару және бақылау органдары, қауымдастықтағы мүшелік, қауымдастықтың мүлкі, қауымдастықтың сол кәсіпкерлік қызметі және басқа ғылыми шаруашылық міндеттері көрсетілді.

Қауымдастықтың ерекшелігі оның неғұрлым демократиялығында еді. Атап айтқанда, ғылыми жоғарғы атағы бар ғылым докторларымен бірге қауымдастыққа қарапайым мектеп мұғалімдері, өлкетанушылар мүше болып кіре алатындығында болды. Сондықтан,

қауымдастық тарих ғылымын тек ірі қалалар мен орталықтардың үлесі емес, аудан мен ауылдарда да тарих ғылымын кәсіби деңгейде де жолға қоюға болатындығын көрсетті. Айталық, «Қазақстан тарихшылар қауымдастығы» мен Ш.Уәлиханов атындағы тарих және этнология институтының ұйымдастыруымен 2005 жылдың 26-27 мамыр күндері Оңтүстік Қазақстан облысы (Қазіргі Түркістан облысы) Бәйдібек ауданы Қошқар Ата ауылында «Мәдени мұра: халықтың тарих айту, сақтау дәстүрі және оны жаңғырту жолдары» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция өткізді. Конференцияға М.Мырзахметов, генерал Б.Ертаев және ақын А.Нысаналин, тағы басқалар қатысты [4].

Осы жылдың желтоқсан айында Еуразия ұлттық университетінде «Қазақстан тарихшылар қауымдастығы» Астана бөлімшесі желтоқсан көтерілісіне қатысты отырысын өткізді. Отырысқа Астана қаласының бірқатар жоғарғы оқу орындарының оқытушы ғалымдары мен қала мектептерінің тарих пәнінің мұғалімдері, студенттер қатысты. 2007 жылы мамыр айында Мәмбет Қойгелдиевтің басшылығымен Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінде тарихшылар қауымдастығының бөлімшесі құрылып, жұмыс істей бастады. Айтылған тарихқа қатысты курс ашылып, тарих ғылымдарының докторлары Зардыхан Қинаятұлы мен Нәбижан Мұхаммедханұлы дәріс оқып, қорытындысында курсқа қатысушыларға арнайы сертификат берілді. Бұдан кейін басқа да облыс орталықтарында қауымдастықтардың бөлімшелері ашылып, елімізде айтылған және күнделікті тарихтың дамуына күшті серпін берілді [5. 4-6-б.].

Түйіндей келгенде Қазақстан тарихшылар қауымдастығы тарих ғылымдарының жаңа бағыттарының дамуына сүбелі үлес қосты.

РЕЗЮМЕ

В статье «Истоки устной и повседневной истории в Казахстане» рассматривается состояние данных направлений в Казахстане. Отмечается, что основоположником данных направлений в отечественной истории является известный казахстанский ученый, доктор исторических наук М.К. Койгелдиев.

An article The origins of verbal and daily histories of Kazakhstan is considered about condition of this direction in Kazakhstan. It is noted that the initiator of direction in national history is the Kazakh scientist, the doctor of Historical Sciences M.K. Koygeldiev.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1.Репина Л.П., Зверева В.В., Парамонова М.Ю. История исторического знания: пособие для вузов. – Москва: Дрофа, 2004ж 288 бет.
- 2.Айтылған тарих. Оқу құралы. Жалпы редакциясын басқарған Қойгелдиев М.Қ.- Алматы «Қаратау ҚБ» ЖШС. «Дәстүр» баспасы. 2015 – 240 б.
- 3.Қазақстан тарихшылар қауымдастығының бюллетені. 2006 №1
- 4.Оңтүстік Қазақстан. 2005. №9.
- 5.Мәдени Мұра: Қазақтың тарих айту, сақтау дәстүрі және оны жаңғырту жолдары» Алматы. 2005. – 302 б.

ӘӨЖ 930 (574)

ӨМІРІ ӨНЕГЕЛІ САРДАР*

(Асқанбек Алданазаровтың жеке қор құжаттары бойынша)

Оразгүл МҰХАТОВА,
тарих ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы
Қазақ ұлттық университетінің профессоры

Адамзат әлі соғыс қасіретінен арыла алмай келе жатса да I және II дүниежүзілік соғыстар және солардың тарихымен арнайы мамандар, зерттеушілер айналысқанымен, қантөгіс және оның зардаптары туралы жиі айтыла бермейді. Өркениетке, кемелділікке қол созған тұста жер бетіндегі халықтардың алаңсыз бейбіт өмір сүру кезегі әлдеқашан келген, алайда олай болмай тұр. Соғысты болдырмау, бола қалған кезде одан сабақ алу мәселесіне тарихи, әлеуметтік тұрғыда толық қанды назар аударылмай келеді.

Соғыс болған кезде қару кезену, қан төгілу, тұтқынға түсу тәрізді жайттардың орын алатыны белгілі. Өздері соғысқа қатыспаса да оның тұтқындарының тарихын зерттеуге бар ғұмырын арнағандар көп емес. Солардың бірі – сардар-ұстаз Асқанбек Алданазаров. А.Алданазаров ұзақ жылдар бойы II дүниежүзілік соғыстағы поляк және жапон тұтқындарын зерттеді. Асқанбек Алданазаровтың соғыс тұтқындарын зерттеуі туралы өз кезегінде мерзімді басылым беттерінде мақалалар жарияланды. Алайда сардар-ұстаздың ұзақ жылдар жүргізген зерттеулері кешенді зерттеу нысанына айналуы былай тұрсын, ол өмірден озған соң айтылмады. Оның тұлғасы тасада қалды.

Зерттеуді дайындауда оның методологиялық негізі ретінде деректерді адамның, тұлғаның өзіндік шығарамашылық әлеуетін және ақпараттық қорын материалдық түрде іске асыратын, мәдени нысан ретінде зерттейтін феноменологиялық тұжырымдама алынды. Заманауи тарихи деректануда жеке тектік құжаттарға методологиялық тұрғыдан қарау үш бағытта жүзеге асырылады: ақпараттық, коммуникативтік және биографиялық. Жеке тектік құжаттарға анықтамалық тұрғыдан қарау бұл деректерді өткен уақыттың тарихи мәлімет тасымалдаушысы ретінде қарастыруға мүмкіндік берсе [1], ал коммуникативтік тұрғыдан қарау жекетектік құжаттарға, адамға жеке тұлға, ретінде қараумен байланысты. Оның мәні тұлғаның сол уақытта қоғаммен өзін қалай байланыстырғанына қатысты. Осылардың арасында биографиялық бағыттың рөлі зор [2]. Биографиялық, яғни өмірбаяндық тұрғыдан қарау жеке тектік құжаттармен тікелей байланысты, және жеке адамның өмірбаянын, өмір жолын, оның еңбегін зерттеумен тікелей байланысты, себебі ол жерден алынған ақпаратты талдау кезінде маңызды рөл атқарады. Тарихта және ғылым тануда «биографиялық» ғылыми бағыттың пайда болуы мен дамуы, адама жайлы «синтетикалық» ғылымды қалыптастыра бола отырып деректерді, солардың ішінде жеке тек-

тік құжаттардың ерекшелігі анықталады. Осы деректанумен биографияның шектескен жерінде зерттеуші өзінің ғылыми жұмысы барысында белгілі бір мақсатта, дерек шығарушы авторды зерттеуге мүмкіндік алады [3]. Дерек шығарушы біздің мысалымызда – Асқанбек Сапарұлы Алданазаров.

Енді Асқанбек Алданазаров кім деген сауалға жауап берейік. Бұл сұраққа оның Алматы қаласы Орталық мемлекеттік архивінде сақталған №419-қор құжаттары бойынша жауап беруге болады. Қор 2007 жылы жылы құрылған, 1-тізімдемеден, 273 сақтау бірлігінен тұрады [4]. Қордың басты ерекшелігі мұнда тұлғаның соғыс және оның зардаптарын зерттеу бағытында атқарған істері мен ізденістерін дәйектейтін құжаттар басым. Осы тұрғыдан алғанда құжаттар өмірбаяны, ғылыми дәреже және атақ алу үшін, соғыс зардаптарын зерттеу нәтижесінде дайындаған еңбектері, жинақтаған материалдары, сыйға тартылған кітаптар, хат алмасулары, фотоальбомы түрінде бірнеше бөлімдерге бөлініп, жинақталған. Құжаттардың құрамы мен мазмұны туралы айтатын болсақ, олар: зерттеулер, материалдар, хаттар, марапаттар, мерзімді басылым беттерінде жарияланған мақалалар, дипломдар мен куәліктер, фотосуреттер.

Өзінің қордағы өмірбаяндық жазбасы бойынша Асқанбек Сапарұлы 1924 жылы 10 мамырда Қаратау өңірінде дүниеге келген. Әкесі «халық жауы» атанып, Магаданға түрмеге әкетілгенде арғы атасына жазылып, тегін Алданазаров етіп өзгерткен. Оңтүстік Қазақстан облысындағы Жаңа талап ауылында, содан кейін Ванновака селосында орта білім алды. 1940 жылы Шымкент қаласындағы техникумға оқуға түсті. Мұнда оқуына қаржы таба алмаған Асқанбек колхозға жұмысқа тұрды. 1942 жылы соғысқа шақырылып, орыс

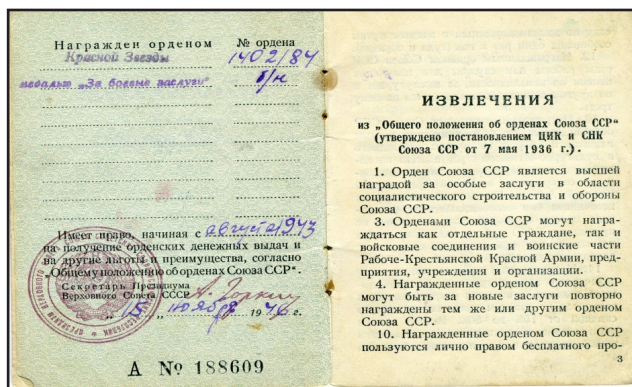
тілін білетіндіктен Андижандағы әскери училищеге оқуға қабылданды. Осы жерде лейтенант-артиллерист болып қалыптасып, майданға аттанды. Отаны үшін жаумен арпалысып, Подсдам қаласына дейін жетті. Соғыстан соң елдің қауіпсіздігін нығайту мақсатында түрлі қалаларда: Таллинде, Вильнюсте, Тедженде, Чарджоуда, Термезде, Герада, Магдебургте қызмет атқарды [5, 1-2].

Асқанбек Алданазаров. 1957 жыл [6].

* Мақала АР 05134617 Жеке қор құжаттары Қазақстан тарихының дерегі ретінде (XX ғ. – XXI ғ. басы) тақырыбындағы ғылыми жоба аясында дайындалды.

Қорда осы қызметінің куәгерлері ретінде бірқатар фотосуреттер жинақталған. Қызметін ешбір ескертусіз атқарған Асқанбек 1946 жылы «Қызыл Жұлдыз» орденімен марапатталды [5,4].

Әскери қызметін лейтенант шенінен бастап, полковникке дейін жетті [5,5].

1950 жылы Қызыл Тулы Ленин орденді Жоғары Сардарлық артиллериялық мектебін тәмамдады. Қызметін мүлтіксіз атқарды. Мұны қордағы марапаты дәлелдейді [5,6].

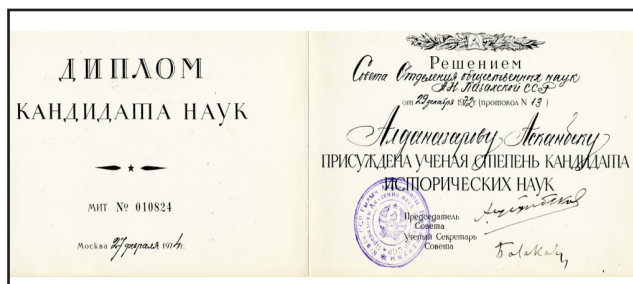
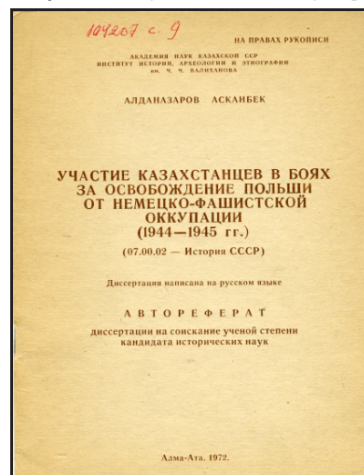

1958 жылы «Мінсіз қызметі үшін» деген медальмен марапатталды [5, 3]. 1959 жылы Ленин атындағы Ленинград (қазіргі Санкт-Петербург) мемлекеттік университетіне оқуға қабылданып, 1965 жылы оны «Тарих» мамандығы бойынша бітіріп шықты [7, 1].

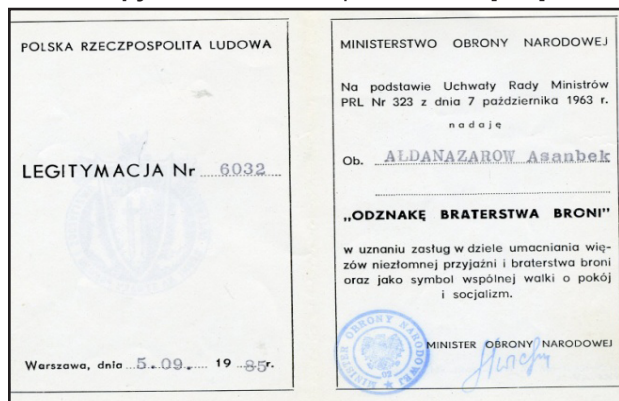

1968 жылы денсаулығына байланысты әскерден босатылып, Алматыға келді. С.М. Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетіне жұмысқа алынып, оқытушылық қызмет атқарды. 1972 жылы Мәскеу қаласында «Участие казахстанцев в боях за освобождение Польши от немецко-фашистской оккупации (1944-1945 гг.)» [7,2] тақырыбында кандидаттық диссертация қорғады.

Польша архивтерінде көп ізденді. Поляк тілін үйренді, оны қорда тіркелген поляк тілінің сөздіктерінен көруге болады. Польшаның мерзімді басылым беттерінде бірқатар жарияланымдар жасады. 1974 жылы тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін иеленді [7,3]

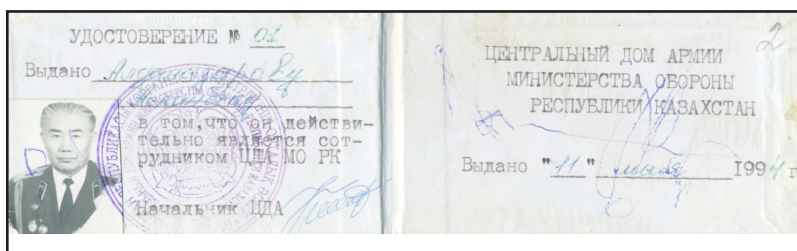
және Польша Қорғаныс министрлігінің «Бауырластық қару белгісімен» марапатталды [8, 7].

ҚазМУ-дың тарих факультетінде дәріс оқыды, АҚШ, СССР, Англия және Жапонияның соғыс қимылдары туралы арнайы курстар жүргізді, тарихшы мамандарды даярлауға үлес қосты. 1980 жылы доцент ғылыми атағыналды. [7,4].

Тәуелсіздік жылдары Қазақстан Республикасы Қорғаныс министрілігі жанындағы Орталық Сардарлар Үйінде қызмет атқарды [9].

[10]. Өмірінің 33 жылын соғыс тұтқындарын зерттеуге арнады. II дүниежүзілік соғыс жылдарында Польша жерінде 620 мың кеңес сарбазы қалды, соның 63 мыңы – қазақтар. Олар Познань, Краков, Варшава, Гданьск қалаларын неміс фашистерінен азат етуге қатысты. I және II Польша Әскерінде 11,5 мың кеңес сардарлары қызмет еткен. Солардың арасында қазақ сардарлары болған. **Асқанбек Сапарұлы қазақ сардарларын іздестірді.** Польша әскерінде барлығы 500 сардардың болғандығын ғалымдар мен жазушылар дәлелдеген-ді. **А. Алданазаров Польша елінде жерленген 133 қазақстандық жауынгердің қабірін тапты.** Кеңес Одағының аумағында Соғыс басталғанда көптеген сарбаздар мен сардарлар тұтқынға түсті. Әскери тұтқындардың лагерьлері Польшаның аумағында болғандығы белгілі, себебі осы мемлекет арқылы батыстан шығысқа қарай негізгі көлік магистральдары өтті. Польша вермахтың стратегиялық плацдармы еді. Көлік магистралында партизандық отрядтар әрекет етті.

Сондай партизандардың арасында «Жезқазған» немесе «Иванович из Казахстана» деген есіммен ерлік жасаған қазақ капитаны болды

[11, 13], алайда оның шын тегі мен есімі беймәлім түрде қалды. Асқанбек Сапарұлы осы сардардың кім екендігін анықтау үшін көп ізденді. Жезқазған Эстонияның Саарема аралдарын қорғаған ауыр теңіз батареясының артиллерисі болды. Соғыс басталғанда оның жасы 30-ға толмаған еді. Неміс бомбодировщиктері шабуыл жасаған Саарема қорғанысқа көшуге мәжбүр болды. Қорғаныс 85 күнге созылып, ақыры 1941 жылы 13 қыркүйекте қолға түсті. Дегенмен оған Щеціндегі тұтқыннан қашудың сәті туып, кашуб деревняларының аумағына тап болып, кашубтік партизандармен байланыс орнатты. 1944 жылдың мамыр айына дейін поручик Батор бастаған отряд жауға көптеген материалдық және адами шығын келтіріп отырды. 1944 жылы 9 мамырда гитлерліктер отрядты қоршап алып, жойып жіберді. Осылайша капитан Жезқазған ерлікпен қаза тапты. Қорда А. Алданазаровқа «капитан Жезқазған менің туысым» деген көптеген хаттар келген [11,8]. **Алайда**

Асқанбек Сапарұлына сардардың кім және Қазақстанның қай аймағынан екендігін анықтаудың сәті түспеді.

Бұдан өзге Асқанбек Алданазаров поляк жазушысы Януш Пшимановскиге Варшаваның түрлі газеттеріне тарихшының Польшаның аумағындағы фашистік лагерьлердегі қазақ тұтқындарының тағдырына және партизандық қозғалысқа қатысқандарға қызығушылық білдіретіндігі туралы хабарландыру беруді өтініп хат жазған [12, 11]. Хабарландыруға жауап ретінде Асқанбек Сапарұлына тұтқындарды іздестіруге қажетті құжаттарды табуға көмектесуге ықылас білдірген көптеген хаттар мен ұсыныстар келіп түскен. Польша коммунистік партиясының мүшесі Ирена Перковска-Шипиорская өзінің «Дневник связой» деп аталатын кітабын жіберген. Сол кітапта алматылық Саша Қасымбеков дегеннің есімі аталған. А. Алданазаров теледидарға, радиоға хабарлама жасап, Сашаның туысқандарын іздестірді.

Ұзақ уақыттарға созылған ізденістерден кейін Саша Касымбекум деген тұтқынның шын есімі Өксікбай, тегі Қасымбеков екендігін анықтады. Ол соғыстың алғашқы айларында қолға түсіп, Варшаваның түбіндегі Рембертув лагерьіне қамалған. Лагерьде азиялық халық өкілдерін түркістан легионына үгіттеу жүргізілген. Легионға кіруден бас тартқандарды крематорийлерде өртеп жіберіп отырған. Қасымбеков легионға мүшелікке қарсылардың қатарынан табылып, крематорийге жіберілген. Бағына қарай осы жерде жас поляк қызы көмектесіп, сым қоршаудан алып шыққан. Қоршаудан екі шақырым қашықтықта орналасқан етікші Ян Шмигельдің үйін нұсқаған. Сол үйде оны Ванда Шмигельская емдеп, Жолибожаға жеткізген. Содан соң Варшавадағы Богуцкийдің үйінде тұрған, себебі Роман Богуцкий гвардиялық арнайы топтың командирі болған. Свидже ауруханасында (Варшаваның түбі) емделгеннен кейін Саша 1942 жылдың күзінде Антонина Богуцкаямен қоштасып, кетіп қалған. Одан арғы тағдыры белгісіз. Оның екінші рет тұтқынға түскендігі жөнінде құжаттар жоқ. Қалай болғанда да **Өксікбай Қасымбековты крематорийден аман алып қалып, оның ажалына араша болған поляк халқының өкілдері Ванда және Ян Шмигельскийлер, Антонина Богуцкая, Генрик Матысяк, Ирена Шипиорская, Янина Рудзик екендігін зерттеуші сардар Асқанбек Алданазаров анықтап берді [11, 11].** Сардар солармен кездесіп, суретке

түскен. Қорда фотосурет тіркелген. Осы бағыттағы соғыс жылдарындағы Польшадағы қазақтар туралы зерттеулері тереңдей түсті [12,1].

Сонымен қатар Қазақстандағы поляк депортанттарын зерттеді. 1939 жылы 1.5 млн-дай поляк халқының өкілдері СССР-ға депортацияланған кезде олардың біразы Қазақстанға көшірілді. Фашистік Германия СССР-ға соғыс ашқанда поляктар қазақстандық өнеркәсіп орындары мен колхоздарда жұмыс істеді. Кеңес Одағындағы 25 мың поляк балаларының 26 пайызы Қазақстанға орналастырылды.

1971 жылы Шәуілдір ауданының Қызыл Ту ауылында соғысқа дейінгі уақытта тұрған поляктардың жайын сұрап, оларға көмек көрсеткен адамдарды анықтағысы келді, ондағы мақсаты Варшавада тұратын Ната Богданович есімді қыздың хатына жауап беру болатын. Хатында Ната: «Мен қазақ отбасында өстім. Өсіресе, есімнен шықпайтын кісі – қасиетті ана. Иә, біз ардақты жанды осылай атаушы едік. Әттең аты есімде қалмапты. Жауһар, Ортай деген сымбатты қыздары, Кәрібай деген 9 жасар ұлы болушы еді», - деп жазыпты [13].

Сонау 1939 жылы Оңтүстік Қазақстан облысы Шәуілдір ауданының Қызыл Ту совхозына 24 отбасы көшірілген еді. Солардың арасында Ната Богданович болды. Анасынан баласын айырған тоталитарлық жүйенің қасіретін бала кезінен тартқан Натаның жадында «Қызым сен қазақтармен бірге бол, олар сені жамандыққа итермейді, адам етеді» деген анасының сөздері жатталып қалды. Көрші тұратын Дүрия ана Натаны қолына алып, балаларымен бірге өсірді. 1945 жылы Натаның анасы қайтыс болды, өзі 1946 жылдың көктемінде туған еліне қайтты. Соғыс аяқталғаннан кейін 30 жылдан аса уақыттан соң Ната өзін аялап өсірген Дүрия әжеге хат жазды. **Дүрия Басова мен Натаны табыстырған Асқанбек Алданазаров Польшаға сапарында Дүрия әженің тіккен қазақша көйлегін Натаға әкеліп берді [13]. [14,7].**

Дүрия әженің суреті Польшаның «Дружба» журналына басылып, қасиетті ана туралы мақала жарияланды. Осындай аяулы жандардың бірін-бірі іздеп табуы Асқанбек Сапарұлының көп жылдық еңбегінің нәтижесі еді. Әрине, еңбегі елеусіз қалмады Асқанбек Алданазаров поляк-кеңес достығы қоғамының Алтын құрмет белгісімен марапатталды [8,6].

Сондай-ақ ізденістерінің қорытындыларын Польша Ғылым академиясы әскери тарих институты ұйымдастырған конференцияларда, поляк баспасөз беттерінде жариялап отырды.

Жасы ұлғайған шағында сардар-ұстаз жапон тұтқындарын зерттеумен шұғылданды. Өзінің өмірбаянында бұл жөнінде былайша жазылған: «Ел өзінің тәуелсіздіген алғаннан кейінгі Қазақстан Республикасына 1992 жылдың тамыз айында Жапонияның қаржы министрі Такемура арнайы іс сапармен келді. Сол кезде үкімет маған қонаққа Алматыдағы жапон сарбаздарының зираттарымен көрсетуді тапсырды. Мен ол кезде олар турасында ештеңе білмедім. Қабылдауда маған Польшадағы қазақтар тәрізді жапон зираттарымен айналысуды ұсынды. Мен барлық мүмкіндікті пайдаланамын деп сөз бердім» [5, 4]. Шынында да бұл жұмыстың басталуына Жалпы жапондық бұрынғы әскери тұтқындар ассоциациясының президенті Рокуро Сайтоның Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың атына жазған хаты ықпал етті. Бірден тамыз айында Қазақстан үкіметі жанынан жапон тұтқындарын іздеуі туралы комиссия құрылды. Комиссияның құрамында министрлер мен вице министрлер және зерттеушілер енгізілді. Комиссия құрамына тарихшы, әскери шенді, тұтқындар мәселесін зерттеуде тәжірибесі бар А. Алданазаров енгізілді.

Осыдан кейін Асқанбек Сапарұлы архив құжаттарын талдап, Қазақстан аумағындағы жапон тұтқындары зираттарының санын және қаза болғандардың есімдерін анықтауды қолға алды. Ол архив қорларындағы мәліметтерді жинақтап, жүйелеп, тұтқындардың есімдерінің тізімін жасап, жерленген жерлердің картасын сызды. Архив деректері бойынша ең алғашқы жапон тұтқындары тиелген эшелондар 1945 жылдың қыркүйек айында келген. Олар 10 облысқа орналастырылды. Барлығы 58900 адам болды [14, л.5]. Асқанбек Сапарұлы жинақтаған материалдар бойынша Қазақстан аумағында жапондық тұтқындар жерленген 41 зиратты, барлығы 1394 адамды тапты. Зираттардың санының аз болуы сарбаздардың көпшілігі бір зиратқа көмілген. А. Алданазаровтың зерттеуі бойынша Ақмола облысы Жолымбет,

Бөгембай, Анар кенттерінде 28 зират, Алматыдағы 3 зиратта 201 адам жерленген. Бұрынғы Жезқазған облысының Жезқазған және Балқаш қалаларында 136, Шығыс Қазақстан облысының Белоусовка, Риддер (Лениногор), Зырян, Өскемен қаласының орталығы мен Аблакеткада 223, Жамбыл облысында Шолақтау кентінде, Тараз қаласында 53, Қарағанды облысында 25 мың тұтқын 12 жерге жерленген, алайда олардың барлығы бірдей сақталмаған. Қарағанды облысында барлығы 521 зират табылды. Бұл облыста тұтқындар зираттарының көп болуы Көкшетау облысы Шортанды (Щучинск) әскери ауруханасында 40 жапондық қайтыс болған, олардың барлығы жалпы молаға жерленген. [15,6].

Бұрынғы Талдықорған облысы Текелі кенішінде және тағы 4 жерде зираттар болған. Соларға тұтқындардың өздері тастардан ескерткіш қойған. Сондай ескерткіштің бірі 1948 жылы қойылып, оған «Отаны үшін құрбан болған сарбаз зираты» деп жазған. Мұнда барлығы 72 зират тіркелді. Қостанай облысында жалғыз сарбаз жерленсе, Оңтүстік Қазақстан облысының Ленгерінде 1, Ильич кентінде 2, Кентауда 2, Ащысайда 1, Келтемшатта 1 зират табылды. Шымкенттің орталығында жалпы зиратта 120 адам жерленген. Барлығы Көріп отырғанымыздай, тұтқындардың басым көпшілігі өнеркәсіп орындары бар аймақтарда адам төгісіз ауыр жұмыс жасаған. Оларды ірі құрылыстарға немесе шахталар салынып жатқан облыстар мен қалаларға жіберді. **А.Алданазаров тұтқындардың құрамында сарбаздармен қатар дәрігерлердің, мұғалімдердің болғандығын айқындады.** Жапондық тұтқындар мен жергілікті тұрғындар арасындағы қарым-қатынас жақсы болған. Тұтқындар Қарағандыда концерт залын, Келтемшатта мектеп, Алматыда Ғалымдар Үйін салған.

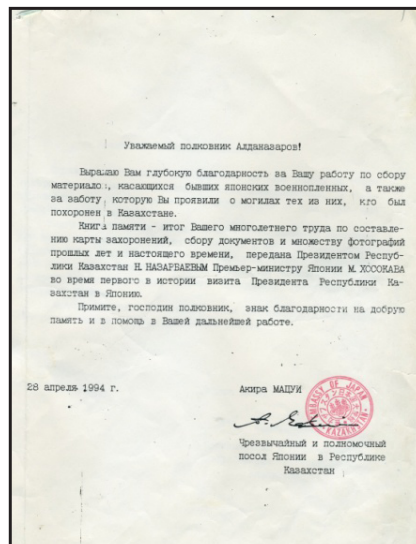
Сардар-зерттеушіге Ішкі Істер министрлігі, бас-

қарма қызметкерлері, облыстық әкімшіліктер, сот-медицина сарапшылары көмектесті. Үш жылға созылған ғылыми-зерттеу жұмыстарының барысында көптеген архив құжаттары мен материалдары табылды. Олар жапондықтардың тарапынан тексерілді. [16,3].

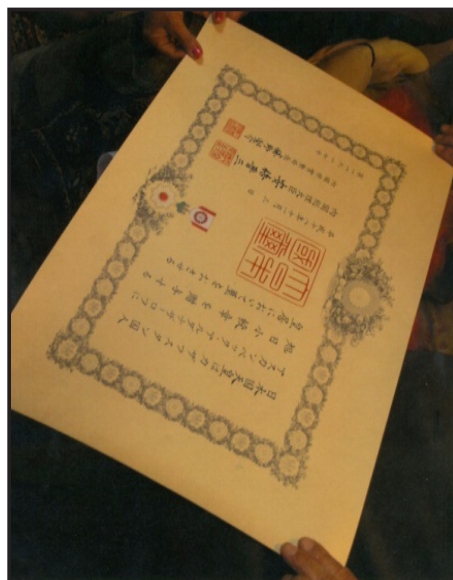
1945-1949 жылдардағы Қазақстан аумағындағы жапон тұтқындарының тағдыры жөніндегі ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижесінде табылған материалдар «Жад кітабы» (Книга памяти) дайындалды. Кітапта жапондықтардың жапондық тұтқындардың тұрмыс жағдайлары, Қазақстан экономикасына қосқан үлестері туралы жазды. Бұдан өзге Асқанбек Алданазаров өзі жинақтаған материалдарға негізделе отырып, сәйкесінше ведомстволарды зираттарды жөндеу жұмыстарына шақырды. Жапониядан келген тұтқындардың туысқандарына және барлық мүдделі адамдарға жасады, оларға қажетті ақпарат беріп, ілесіп жүрді. **Кітап 1994 жылдың сәуірінде Елбасына және Жапонияның премьер-министрі Морихиро Хосокавеге тапсырылды.** Кітапты М.Хосокавеге тапсырып тұрып, Президент Н.Назарбаев былай деді: «Научно-исследовательскую работу по выявлению мест захоронений и имен умерших японцев провел воен-

ный историк, участник второй мировой войны полковник Асқанбек Алданазаров. Он же сопровождает прибывающих в Казахстан японцев по местам захоронений» [17, л.1]. 1994 жылы 28 сәуірде Қазақстандағы Жапонияның төтенше және өкілетті елшісі Асқанбек Алданазаровқа Акира Мацуи алғыс хат жіберді [17, 2].

Жапон үкіме-

ті Асқанбек Алданазаровтың Қазақстандағы жапон-

дықтардың зираттарын зерттеуге қосқан үлесін және материалдар топтастырылған еңбегін жоғары бағалады. 1995 жылы жапон үкіметі мақтау қағазын (грамота) табыс етті [18, 1]. Бұдан кейін А.С.Алданазаровты «Күннің шығуы» орденімен

және (Орден Восходящего Солнца, Золотые лучи с розетками) Алтын розетта сәулелерімен марапаттады [19, л.1].

Мұндай орденмен жапон үкіметінің қазақстандықты тұңғыш рет марапаттауы бүкіл Орталық Азияда бұрын-соңды орын алмаған оқиға еді.

Асқанбек Алданазаров үнемі зерттеулермен айналысып, оқытушылық қызметімен қатар алып жүрді. Сардар-ұстаз бір сәтте де өзі таңдаған қызметінен алыс болған емес. Оны аса жауапкершілікпен және абыроймен атқарды, сол үшін де қазақстандық үкімет Асқанбек Алданазаровты бірнеше рет жоғары дәрежелі марапаттармен дәріптеді. Кеңестік кезеңдегі әскерге сіңірген еңбегі елеусіз қалмады. 1995 жылы 26 мамырда тәуелсіз мемлекеттер достағына қатысушы елдер басшыларының кеңесінің шешіміне сәйкес Кеңес Одағының маршалы Г.К.Жуков медалімен марапатталды [20].

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ	РЕСПУБЛИКА КАЗАХСТАН
Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығына қатысушы мемлекеттердің Басшылары кеңесінің 1995 жылғы 26 мамырдағы Шешіміне сәйкес	В соответствии с Решением Совета глав государств-участников Содружества Независимых Государств от 26 мая 1995 года
<i>Асқанбек Алданазаров</i>	<i>Алданазарова Асқанбека</i>
Кеңес Одағының Маршалы Г.К. Жуков медалімен	НАГРАДИТЬ
МАРАПАТТАЛСЫН	Медалью Маршала Советского Союза Жукова Г.К.
Г. К. Жуковтың мерейтойына әзірлік және оны мерекелеу жолындағы ұйымдастыру комитетінің тапсыруы бойынша	По поручению организационного комитета по подготовке и празднованию юбилея Жукова Г.К.
<i>Асқанбек Алданазаров</i> (облысының) Әскери комиссары	<i>Асқанбек Алданазаров</i> (область) Военный комиссар
(Қолы)	(Подпись)

Асқанбек Алданазаровтың әскери қызметімен зерттеулері, оқытушылығы өскелең ұрпаққа үлгі.

сында көптеген отбасылар балаларының, әкелерінің, туыстарының қабірлерін тауып, молаларын күтіп-баптауға септігін тигізді.

Асқанбек Сапарұлы Алданазаров. 1996 жыл [21].

Зерттеулері мемлекеттердің, қарапайым азаматтардың мүдделері үшін жүргізілді. Соғыс зардаптарын кешкен жандардың табысуына, тағдырларын тануына мол үлес қосты. Асқанбек Сапарұлының қабірлерді тынымсыз іздеуінің арқа-

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. - М: «Наука», 2003.
2. Пушкарев Л.Н. Источниковедение. Проблемные лекции. - М., 2010.
3. Румянцева М.Ф. Теория истории. - М., 2002.
4. Центральный государственный архив города Алматы. - Фонд 419. Алданазаров Асқанбек Сапарұлы.
5. ЦГА г. Алматы Республики Казахстан. - Ф.419. - Описание 1. - Д. 162. Автобиография. Алданазарова Асханбека – полковника, члена комиссии по делам военнопленных Правительства Республики Казахстан. - 7 л.
6. ЦГА г. Алматы РК. - Ф.419. - Описание 1. - Д. 136.
7. ЦГА г. Алматы РК. - Ф.419. - Описание 1. - Д. 33. Дипломы, свидетельства о повышении квалификации, получения ученого звания А. Алданазарова. - 4 л.
8. ЦГА г. Алматы. - Ф.419. - Оп.1. - Д.30. Свидетельства орден и наград А.Алданазарова. - 11 л.
9. ЦГА г. Алматы РК. - Ф.419. - Описание 1. - Д. 193. 2 свидетельства и членский билет А.Алданазарова. - 3 л.
10. ЦГА г. Алматы РК. - Ф.419. - Оп.1. - Д.32. Награды А.Алданазарова.
11. ЦГА г. Алматы. - Ф.419. - Оп.1. - Д.170. Статьи А.Алданазарова опубликованные на страницах газет. - 20 л.
12. ЦГА г. Алматы РК. - Ф.419. - Описание 1. - Д. 115.
13. ЦГА г. Алматы РК. - Ф.419. - Оп.1. - Д.12. «Қазақтар неткен мейрімді халық». - 1 л.
14. ЦГА г. Алматы РК. - Ф.419. - Оп.1. - Д.10.
15. ЦГА г.Алматы РК. - Ф. 419. - Оп.1. - Д. 190. Асқанбек Алданазаров. Японские могилы на земле Казахстана. - 6 л.
16. ЦГА г.Алматы РК. - Ф. 419. - Оп.1. - Д. 264.
17. ЦГА г.Алматы. - Ф. 419. - Оп.1. - Д. 207. Отзыв. Книга памяти. - 3 л.
18. ЦГА г.Алматы. - Ф. 419. - Оп.1. - Д. 165. Документы А.Алданазарова о награждении «Орден Восходящего солнца». - 2 л.
19. ЦГА г.Алматы. - Ф. 419. - Оп.1. - Д. 141. Орденінің, куәлігінің Фотокопии орден и свидетельств. - 13 л.
20. ЦГА г. Алматы. - Ф. 419. - Оп.1. - Д. 31. Свидетельства праздничных медалей А. Алданазарова. - 17 л.
21. ЦГА г. Алматы РК. - Ф.419. - Описание 1. - Д. 136. Служебные фото А. Алданазарова.

КЕҢЕС ӘСКЕРІ АУҒАН СОҒЫСЫНА ҚАЛАЙ ЖҰМЫЛДЫРЫЛДЫ?

Болат САЙЛАН,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың Қазақстан тарихы
кафедрасының профессоры, тарих ғылымдарының докторы,
Ауған соғысының ардагері

XX ғасырда қылышынан қан тамып тұрған КСРО сынды мемлекет біраз соғысты бастан өткерді. Солардың арасында елдің алтын уақыты мен денсаулығын, қанша адамның өмірін жалмаған соғыс – Ауған соғысы болды. Осы жылы бұл соғыстың аяқталғанына аттай 30 жыл толды.

1978 жылы сәуір айында төңкеріс жасап, Ауғанстан билігін басып алған Н.Тараки бастаған коммунистер ел басқару тізгінін қолдарына алғанымен, оны ұстап тұра алмады. Коммунистердің билікке келуі және олар жүргізген реформалар халық көңілінен шықпады. Жер-жерде наразылық шаралары ұйымдастырылып, ақыры билік пен халық арасында қарулы теке-тірес пайда болды. Ауғанстан басшылары ел ішіндегі мұндай шиеленісті өздері емес, КСРО-ны қатыстыра отырып шешуді жөн деп тапты. Сондықтан да олар КСРО-ға әскер кіргізу жөнінде қайта-қайта өтініш айтып, соңында дегендеріне жетті.

1979 жылы 8 желтоқсанда Л.И.Брежнев кабинетінде мәжіліс болып, оған КОКП ОК Саяси бюросының шағын тобы: Ю.Андропов, А.Громыко, М.Сулов, және Д.Устинов қатысты. Олар Ауғанстанның және оның төңірегіндегі қалыптасқан жағдайларды ұзақ уақыт талдады. Мәжіліс соңында олар мынадай екі нұсқамен жұмыс істеуге келісті. Бірінші, МҚК-нің арнайы қызметкерлерінің қатысуымен Х.Аминнің көзін жойып, оның орнына Бабақар Кармалды отырғызу; Екінші, бұл мақсатты орындау үшін Ауғанстан территориясына әскердің кейбір құрамаларын жіберу мәселесі қаралды.

1979 жылы 10 желтоқсанда КСРО Қорғаныс министрі Д.Ф.Устинов Бас штаб бастығы Н.В.Огарковты өзіне шақырып алып, оған Саяси бюро Ауғанстанға кеңес әскерлерін уақытша кіргізу үшін алдын-ала шешім қабылдағанын айтып, шамамен 75-80 мың адамды дайындау тапсырмасын берді. Н.В.Огарков бұл тапсырмаға таң қалып және таңдана отырып, 75 мың адам ондағы жағдайды тұрақтандыра алмайтынын, бұл ақылға сыймайтын іс екенін және әскерді кіргізуге қарсы екенін айтып, рай танытты. Министр оны тез тоқтатып: «Сіз не, Саяси бюроны оқытпақшысыз ба? Сізге тек бұйрықты орындау тапсырылады», – деп, сөйлетпей тоқтатып тастады [1, 64-б].

Осы күні КСРО ҚК-нің Бас штаб бастығы Николай Василийұлы тез арада Л.И.Брежневтің кабинетіне шақырылды. Онда «шағын Саяси бюро» деп аталатындар жиналды (Ю.Андропов, А.Громыко және Д.Устинов). Бас штабтың бастығы ауғандық мәселені күш қолдану арқылы емес, саяси жолмен шешу керек екендігін қатысып отырғандарға қайта түсіндіріп бағуға тырысты. Ол ауған халқының өз территориясында шетелдіктердің жүргеніне шыдай алмайтынын, салт-дәстүрлерінің ерекше екенін де ескертті. Саяси бюронң бұл шешімі Н.В.Огарковтың ғана емес, оның бірінші орынбасары С.Ф.Ахромеевтің де және Бас оперативті басқарма бастығы В.И.Варенниковтың да кеңес әскерлерін Ауғанстанға кіргізу жөніндегі ынталарын тудырмады. Бұл әскери шенділер мұндай жолға қадам жасауға тек саяси көзқараспен ғана қарап қоймай, терең ойлана қарады. Вьетнамдағы америка

интервенциясын мысалға ала қарады. Бірақ та әскери маршалдардың ойлары мен пікірлері қабылданбады.

Кешке Д.Устинов Қорғаныс министрлігінің ұжымын жинап, жоғары әскери қолбасшылардың шағын тобына жақын арада Ауғанстанға кеңес әскерлерін кіргізу шаралары іске асуы мүмкін екендігін хабарлады және тиісті топты дайындау керек екенін айтты. Д.Устинов Бас штабқа Түркістан әскери Округінен (ТүрӨО) жаңа армия жасақтау туралы ауызша тапсырмасын берді.

Ауғанстанға әскер кіргізу жөніндегі соңғы саяси шешім желтоқсанның 12 күні түс ауа шағын ғана кеңес басшыларының тобымен қабылданды. Бұл топта Брежнев, Сулов, Андропов, Устинов және Громыко болды. Косыгиннің кейбір естелік жазбаларына көз тастасақ, ол бұл топта болмағанын, бұл уақытта сырқаттанып жатқанын айтты. Осылайша жағдай КОКП ОК Саяси бюросының толық мүшелерінсіз ақ шешілді. Соңынан Саяси бюронң жазба түрінде қаулысы шықты, оған Саяси бюро мүшелері толық өз қолдарын қойды. Ауғанстанның заңды үкіметінің өтінішін ескеріп және 1978 жылғы 5 желтоқсандағы Шартты, сондай-ақ БҰҰ Жарғысының мемлекеттердің өзін-өзі қорғау құқығы туралы 51-бабын алға тартып, КСРО Ауғанстанға қарулы күштерін кіргізуге келісті [2].

Шешім қабылданған күннің ертесіне Бас штаб бастығының бірінші орынбасары, армия генералы С.Ф.Ахромеевтің басшылығымен КСРО Қорғаныс министрінің Оперативті тобы құрылды. Бұл топқа Бас штабтың генералдары мен офицерлері, оған қоса КСРО Қарулы күштерінің барлық саласынан, КСРО Қорғаныс министрлігінен және орталық басқармаларынан өкілдер кірді. 14 желтоқсан күні 22.00-де КСРО Қорғаныс министрлігінің Оперативті тобы кеңес-ауған шекарасына орналасқан Термезге келді және ТүрӨО-де жұмысқа кірісті. Сәл кейіннен КСРО Қорғаныс министрлігінің Оперативті тобына жетекші етіп, Кеңес Одағының маршалы С.Л.Соколовты тағайындады [3, 96-б.].

Бас штабтың Бас оперативті басқармасында Ауғанстанға 40-армияны кіргізу үшін Қарулы күштердің барлық саласынан генералдар мен офицерлердің арнайы тобы жұмыс істеді. Олар арқылы Ауғанстанға әскерлерді кіргізу үшін Бас штаб бастығы мен Қорғаныс министрлігі нұсқауларының жобалары дайындалды. Ауғандық шекараға әскер мен техниканы, қару-жарақ пен басқа материалдық қажеттіліктерді тасу жоспарланып жүзеге асты, басқа да түрлі ұйымдастыру шаралары жүргізілді. Ауғанстандағы әскери-саяси жағдайлар туралы хабарлар алынып, ол жөнінде ұсыныстар баяндалды. Бұл топ «жабық есік» жағдайында жұмыс істесе де, Бас оперативті басқармасының көптеген офицерлері олар арқылы шешіліп жатқан мәселелердің жүзеге асатынын білді, сондықтан да Ауғанстанға кеңес әскерлерін кіргізу олардың көпшілігі үшін аяқ асты шешілген жағдайға саналмады.

Ауғанстанға әскер кіргізу үшін ТүрӨО-дан әскери топ құрамын құру ұйғарылды. Сөйтіп, 1979 жылы желтоқсанда КСРО Қорғаныс министрлігінің ауызша бұйрығы КСРО Қарулы күштерінің Бас штабы арқылы берілді. Ол бұйрықта: «14 желтоқсанда Закавказье

әскери округінің *истребительді-бомбалағыш полкын Марыға көшіріп, ТүрӨО-ға қарамағына берілсін*», – делінді [3, 97-б.].

16 желтоқсанда 40-армияның далалық басқармасын ТүрӨО басқармасынан бөліп, армия қолбасшысы етіп ТүрӨО қолбасшысының бірінші орынбасары, генерал-лейтенант Ю.В.Тухариновты тағайындау бұйырылды. 40-армияның далалық басқармасын толық жауынгерлік қимылға келтіріп, ТүрӨО-дан атқыштар және танкішілер полкын, тағы бір дивизияны толық соғыс қимылына дайындау тапсырылды [4].

19 желтоқсанда Түркіменстанның Тахта-Базар ауданына 21 желтоқсан күні жүретін атқыштар және танкішілер полкын орналастыру көзделді. 40-армияны толық жауынгерлік дайындыққа келтіру тапсырылды. 23 желтоқсанда Орта Азия әскери округінің (ОАӨО) мотоатқыштар дивизиясын толық жауынгерлік дайындыққа келтіру бұйырылды.

Бұл айтылғандардан желтоқсанның ортасынан бастап Ауғанстанға әскерлерді кіргізу үшін шектеулі контингенттің күшті қарқынмен құрылғанын айқын көреміз. Оның негізін ТүрӨО-ға орналасқан және бәрі мамандандырылған бөлімдер мен бірлестіктер құрды. Олар жергілікті жердің қосымша қаржысының есебінен жасақталды. Әскер Д.Ф.Устиновтың тиісті ауызша бұйрығын алғаннан кейін, Бас штаб басшылығының нұсқауы бойынша дайындыққа келтірілді. Барлығы үш аптаның ішінде отыздан аса нұсқаулар берілді. Бұл КСРО Қорғаныс министрлігінің желтоқсанның ортасына дейін АДР-ға кеңестік әскерлерді кіргізу туралы нақты жоспарының болмағанын көрсетті. ТүрӨО мен ОАӨО-дағы шаралар КСРО басшыларының «оңтүстік көршіге көмектесу» деген шешімінен кейін ғана басталды.

Барлығы 100-ге жуық бірлестіктер ұрысқа бағытталды. Оның ішінде 40-армияның басқармасы және аралас авиациялық корпус, төрт атқыштар дивизиясы (үшеуі ТүрӨО-дан және біреуі ОАӨО-дан), артиллериялық, зенитшілердің ракеталық және десантшылар бригадалары, жеке атқыштар және реактивті полктер, байланысшылар мен барлаушылардың, жөндеушілер мен тылдағылардың бөлімі кірді. Әуе-десантшылар дивизиясы, дербес парашютші-десантшылар полкы, авиациялық-техникалық және әуежайды қамтамасыз етушілердің бөлігі толық штатқа сай жасақталды. Әскерлерді жасақтау үшін резервтен 50 мыңнан аса офицер, сержанттар мен солдаттар шақырылды, ауыл шаруашылығынан 8 мыңға жуық автомобильдер мен басқа техникалар бөлінді [3, 98-б.].

Осындай кең көлемде әскерді мобилизациялау шаралары ТүрӨО мен ОАӨО-да бұрын болмаған еді. Мұндай іске биліктің жергілікті органдары, өнеркәсіп пен шаруашылық жетекшілері, әскери комиссариаттар мен әскери бөлімдер оған дайын да емес еді. Алғашқы күндері әскери бөлімшелерді мамандармен жасақтау сапасына ешкім де дұрыс мән бермеді, өйткені барлығы бөлімшелердің жеке құрамалары толық жасақталды деген баяндамадан кейін бәрі аяқталады, бұл әдеттегідей тексеру жұмысы деп ойлады. Бірақ та әскери комиссариаттар мен командирлер әскерге шақырылғандарды әскери міндеттерін атқару бөліміне жіберу басталғаннан-ақ ұзақ уақытқа созылатын қандай да бір әрекеттің туғаны туралы шамалады.

Мұндай жағдайда қажетті мамандардың жетіспеушілігі қатты абыржытты (танкілердің және құрылықтағы соғыс машиналарының жүргізуші-механиктері, атқыштар техникасының операторлары, зеңбіректердің нысанашылары және т.б.). Әскери міндеттілердің көпшілігі әскери комиссариат есебінде дұрыс тұрмауынан, төлқұжаттарын тіркеу тәртібінің бұзы-

луынан, көше атауларының дұрыс көрсетілмеуінен және т.б. кемшілік салдарынан ізделмеді. Әскери міндеттілердің әскерге шақыру қағазы келгенде орнында жоқ болып, тұрғылықты жерінен кетіп қалып, ауыратын анықтамалар алып, әр түрлі себептер аясында бұғып қалғандар да кездесті. Көптеген запастағы офицерлер армияда ешқашан арнайы әскери мамандықтар бойынша қызметтен өткен жоқ, жоғары оқу орындарындағы кафедралардағы дайындықтан ғана өтті. Мұның бәрі Ауғанстанға келген алғашқы айларда көптеген қиындыққа душар етті. Қиыншылықтарға қарамастан 24 желтоқсанда 40-армияның негізгі күші дегенмен қозғалуға дайын тұрды.

24 желтоқсан күні бірінші жазбаша құжат пайда болды. Бұл құжатқа КСРО Қорғаныс министрі Д.Ф.Устинов пен Бас штаб бастығы Н.В.Огарковтың қолы қойылып әскерге жіберілді. Құжатта: «*Орталық Шығыстағы әскери-саяси жағдайға байланысты Ауғанстан үкіметінің соңғы өтініші дұрыс деп танылды. Достық ниеттегі ауған халқына интернационалдық көмек көрсету мақсатында Ауғанстан демократиялық республикасына елдің оңтүстігінде орналасқан әскердің кейбір бөлімдері кіргізіледі, сондай-ақ кейбір мемлекеттер тарапынан антиауғандық әрекетке тыйым салып, қолайлы жағдай жасау үшін шешім қабылданды*», – деп, қабылданған шешімнің қысқаша түсініктемесі берілді [5, с. 10].

Құжат бойынша АДР-ға кіретін әскери топ құрамы былай көрсетілді: 40-армия (108-ші және 5-мотоатқыштар дивизиясы, 860-дербес мотоатқыштар полкы, ОАӨО-дан 56-шы дербес десантшылар бригадасы, 353-артиллериялық және 2-зенитші-ракета-лық бригадалар, ТүрӨО-дан 103-әскери-десантшылар дивизиясы және 345-дербес парашютшы-десантшылар полкы, 34-аралас авиациялық корпус) болып белгіленді. Оған қоса резерв ретінде Кабул бағытына қарай ОАӨО-дан 201-мотоатқыштар дивизиясы, ал Кушка бағытына қарай ТүрӨО-дан 68-мотоатқыштар дивизиясы кіретін болды [3, 100-б.].

Әрі қарай жолға шығу және Ауғанстан территориясына орналасу міндеттері қойылды. Соғыс қимылына қатысу айтылмады. АДР-ға әскер кіргізуге қатысты барлық шаралар бір тәуліктен де аз уақыт ішінде жүзеге асты. Мұндай асығыстықты алысқа жетелейді деп айту мүмкін болмады. Көпшілігі ойланбаған және дайындалмаған болып шықты. 25 желтоқсан күні таңертең Н.В.Огарков телефонмен мемлекеттік шекараны кесіп өту Мәскеу уақыты бойынша 15.00 (жергілікті уақыт бойынша 17.00) екенін хабарлады.

Осылайша қысқа мерзімде соғысқа жұмылдырылған 40-армия, бұл тез арада аяқталатын әскери операция деп ойлағанымен, ұзақ уақыт Ауғанстанда қалып, он жыл бойы отқа оранумен болды. Жалпы КСРО-дан 620 мың азамат осы соғыстың отына күйсе, оның 22 мыңы қазақстандықтар еді. 14 мың 453 адам ұрыс даласында көз жұмса, олардың 1000-ға жуығы қазақстандықтардың еншісіне тиді.

ӘДЕБИЕТТЕР МЕН ДЕРЕКТЕР

- 1.Ляховский А.А. На афганской выжженной земле // Коммунист Вооруженных Сил. – 1990. – №22. – 57-68 с.
- 2.Сайлан Б.С. Ауған соғысы қалай басталды? // Егемен Қазақстан. – 1996. – 24 желтоқсан.
- 3.Сайлан Б.С. Ауған соғысының ақиқаты. Алматы: Қаз-ақпарат, 2001. – 250 б.
- 4.Тухаринов Ю.В. Рассказывает первый командир 40-армии генерал-полковник Ю.В.Тухаринов // rsva.ru
- 5.Гроссман А.С. Секретные документы из особых папок Афганистана (об участии советских войск в афганской войне 1979-1989 гг.) // Вопросы истории. – 1993. – №3. – 3-32-б.

ДӘУЛЕСКЕР КҮЙШІ ҚАРШЫҒА АХМЕДИЯРОВ: өмірі мен шығармашылығы

Жамиға ТАҢАТАРОВА,
тарих ғылымдарының докторы, профессор,
Айбар ҒАНИҰЛЫ,
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік
университетінің 2-курс магистранты

Кең байтақ қазақ даласы домбыра шанағынан күй сауылдатқан дарынды таланттарға кемдік етпеген. Қазақ өлкесінің күйшілік өнері күй атасы Құрманғазы, дәулескер күйші Дәулеткерей, күй анасы Дина, батыр күйші Махамбет, батыс күйшілік мектебінің өкілдері Абыл, Есір, Құлшар, Өскенбай, Мұрат, Ерғали, арқаның атақтысы Тәттімбеттен бастау алатыны тарихтан белгілі.

Елімізде күйшілік мектеп қаншалықты көп болса, соған сай қағыстары да сан алуан. Осындай шеберлікті біршама меңгергендердің бірегейі **Қаршыға Ахмедияров** болатын. Ол 1946 жылы 25 наурызда Атырау облысы, Махамбет ауданы, Таңдай ауылында күйші, қиссашы, саятшы, бір басына алуан түрлі өнер қонған Ахмедияр Көшәліұлы отбасында дүниеге келген [1, 20-б.].

Қаршыға Ахмедиярұлының орындаушылық өнерде дарашығуының табиғат үйлестірген, төңірден берілген заңдылықтары көп-ақ. Біріншіден, ана сүтімен келген дарқан дарыны. **Екіншіден**, небір шідер үзген дүлдүлдер Құрманғазы, Дина, Махамбет, Исатай, Шернияз, Бала Ораз, Мұрат, Қиса, Аухат шабыты шалқыған асқақ Атырау өлкесінде дүниеге келуі. **Үшіншіден**, әкесі Ахмедиярдың тәрбиелік мектебінен өтуі. Таңды ән-күймен атырып, терме түстендіріп, жыр жоралғы болған жанұяда төрт жасар бала Қаршығаның ермегі де, ойыны да кішкентай домбыра болды. Бұл – **төртінші** заңдылық. Әрі өтіп, бері кеткен емес, әйгілі өнер адамдары әдейі ат басын тіреп, шабыт сусындатқан шаңырақ. Осы дәстүрлі жолдан Қаршыға Ахмедиярұлы бір табан тайдырмаған. Қазақстандағы күйші, әнші атаулының бәрін өз отауына шақырып, қонақ етіп, дәм татқызып, кешті күймен ашып, таңды әнмен талмай атырған өнер жарыстары – **бесінші** заңдылық [2, 7 б.].

Ол мектептен кейін Атырау музыка колледжінің хор дирижері мамандығына қабылданады. Тамағын салжыр ұстап, даусы ауырып оқуын жалғастыра алмайды. 1964 жылы Алматы малдәрігерлік институтында оқып жүрген кезінде көркем-өнерпаздар үйірмесін басқаратын домбырашы, сыбызғышы Н.Жорабеков және атыраулық күйші Б.Құбайжанов жас жігіттің күйшілік талантын байқап, Қ.Ахмедиярұлының өнерін Құрманғазы атындағы академиялық оркестрдің бас дирижері, КСРО халық артисі, Мемлекеттік сыйлық иегері Ш.Қажығалиевке тыңдатқызады [3, 9-б.].

Қаршыға Ахмедиярұлы 1965 жылы консерваторияға дайындық курсына және Құрманғазы атындағы оркестрге жұмысқа қабылданып, 1972 жылы консерваторияны бітіреді. 1973 жылы домбырашылар тобының концертмейстері, 1977 жылдан консерватория ұстазы қызметін атқарады [4, 6-б.].

Шамғон Сағадинұлы Қаршыға туралы: «Қар-

шыға консерваторияға түспей тұрғанда дүлдүл домбырашы болатын. Бірақ кәсіби білім алу, жан-жақты музыка маманы болу – биік мақсат деген ақыл-кеңесімді қабыл алған, ол осылайша кәсіби өнерге малдәрігерлік институтынан оқып жүрген кезінен бет бұрды. Мен Қаршығаға дирижер мамандығы бойынша 5 жыл дәріс беріп, Мәскеуге 2 жыл дирижерлық курсқа жіберіп, бұл қырын ұштауына да себепші болдым. Жақсы дирижер болу үшін керекті қадір-қасиеттің бәрі Қаршығада бар. Ол **біріншіден, дәулескер күйшілігі, **екіншіден**, оркестрде ұзақ жылдар бойы қалыптасқан машығы, **үшіншіден**, репертуарының ауқымдылығы, **төртіншіден**, табиғаттан берілген дирижерлық қасиеті, **бесіншіден**, жан-жақты кәсіби білімі. Міне, сол кезде Қаршығаны дәл танығаныммен қазақ өнеріне үлкен құбылыс, дара тұлға әкелдім деп айтсам мақтанғаным емес, халқымның перзенті ретінде абыройлы іс тындырдым деп есептеймін», – деген жүрек жарды ойын айтты [5, 6-б.].**

Күйшінің орындаушылығы мен күй шығармашылығы арасындағы көзге көрінбейтін жұмбақ сабақтастық шеберлікпен астасып, саз өлемінде өзіндік өрнек салады. Қ.Ахмедияров дарынды домбырашы, дәулескер күйші ғана емес, композитор ретінде де жұртшылыққа кең танымал бол-ды. Қаршыға Ахмедиярұлы – «Нарын», «Қуаныш», «Сағыныш», «Атамекен», «Атырау», «Ақ қайың», «Желдірме», «Қайран әке», «Жырау», «Ғазиза», «Қазанғап Ақжелең», «Шамғон Ақжелең», «Раушан гүлім», «Би», «Алтын ұя», «Шабыт», «Елбасы», «Нұрғиса», «Құрдастар», тағы басқа бірнеше белгілі күйлердің авторы. Бұл күйлер қазақ халқының рухани қазынасына қосылған құнды дүниелер болып саналады.

Қ.Ахмедиярұлының «Атырау» күйі – тәуелсіздік алған соң Гурьев қаласының Атырау болып өзгергені туралы үкімет жарлығын ұшақта естігенде туған күй. Күйші жүрегінен құдіретті әуез көк биігінде саулады, күйдің арынды, тегеурінді болуы да сенім мен қуаныш сілемдерінің қуатты көшкінінен болуы керек. Батыс Қазақстан күй дәстүрінің озық үлгілерінде шығарылған, нағыз шаттықты, қуанышты пайымдайтын бірегей туынды. Мәнері мәнімен, құлаққа жағымды әуенімен есте қалады. Өте шапшаң, оралымды оң қол қағыстарымен, сол қолдың епті қимылы мен ашық ішектерді тез екпінде сол қолды сыпырта сырғытып әрі буын, әрі ойды жалғастырады, әрі қуанышты сәтте адам баласы есі шығып жүрегі жарыла, қанат бітіп ұшуға да дайын болады ғой, осы бір сезім жеткізуі сәтті шыққан [5, 16-б.].

«Нарын» Құрманғазы, Дәулеткерей, Дина, Исатай, Махамбет сынды асылдардың кіндік қаны тамған ұлы далаға арналған. Кешегі солақай саясаттың сойқанынан осы дала атом бомбаларын жаратын

аймаққа айналып, халқы азап шеккенде күйші жүрегінің үні шанақтан күй боп атылды. Үнсіз жалмауыз жегі құрттай білдіртпей мүжиді. Сол ұлылардың жалғасы, елін, жерін оның бар болмысын отты өлеңдерімен өрнектеген, «Тарлан ақын» Қ.Мырзалиевке арнау күй. Күй осындай келеңсіздіктерді қай құдіреттің бетіне тіке қарап айтатын ақын толғанысын, тебіренісін диттей өрнектеген. Сондықтан автор күйге Құрманғазы «Кішкентайынан» қалған ыза-кектің булыққан мінез-құлқын беретін әуендік жүйені алған. Мұңды, жан тебіренісінен ұлылар қасиетіне табыну арқылы, шуақты күндерге үміт арту, іштей қарсылық күй тілі қуатымен өрнектелген [5, 17-б.].

Қаршыға Ахмедияровтың біршама еңбектері жарық көрген. Солардың алғашқысы – Махамбет баба шығармашылығына арналған «Шашақты найза – Шалқар күй». Бірде өнер зерттеушісі Мұстафа Ысмағұлов Қаршыға Ахмедиярұлына академик Ахмет Жұбановтың талантты күйші Оразғали Сүйімбековтен Махамбет күйлерін жазып алғанын, өзінде де ұнтаспа және деректер бар екенін айтып, осы істі қолға алуын сұрап, қолқа салады. Айтқанындай бәрі табылып: тарих ғылымдарының кандидаты Н.Көшекбаев (өнер зерттеуші), Мұстафа Ысмағұловтар еңбегі нәтижесінде Махамбет бабамыздың тағы бір дара қасиеті – күйшілігі барша жұртқа аян болды. Қазақ халқында батырдың ақын, ақынның әнші, күйші болғаны заңдылық. Жинақта Махамбет күйлерін толықтай хаттап, орындаушылық ерекшелігі хақында ұтымды ойлар толғаған. Батыр баба мұрасы әлі күнге ұрыс даласының қиқуындай құлаққа келеді. «Жұмыр Қылыш», «Қайран Нарын», «Өкініш» күйлері орындаушылық үрдісте берік орын алған шоқтығы биік шығармалар. Артынша үлкен күйтабақ та өмірге келді [2, 21-б.].

Қ.Ахмедияров Москвада оқып жүріп, ондағы Ленин кітапханасының музыка бөлімінен Динаның 23 төл күйін анықтап, кейін елге келгесін «Әсем қоңыр» деген атпен кітап етіп шығарды. Сондай-ақ «Сарыарқа» деген атпен Құрманғазының, «Жігер» атауымен Дәулеткерейдің, «Атырау», «Шынар», «Табыну» деген атпен өз күйлерін жинақтап, кітап етті.

Әйгілі күйшінің өнеріне АҚШ, Жапония, Франция, Куба, Швеция, Италия, Финляндия, Үндістан, Швейцария, Норвегия, Польша, Португалия, Чехия, Венгрия, Йемен, Ангола және басқа да көптеген елдердің көрермендері ықылыстана қол соқты. Белгілі музыка мамандары оның өнерін өте жоғары бағалады. Қ.Ахмедияровтың репертуарында халық күйшілерінің және кәсіби композиторлардың күйлері, сондай-ақ шетел композиторларының шығармалары бар. Ол өңдеген халық композиторларының және қазіргі композиторлардың шығармалары түрлі концерттерде тұрақты түрде орындалып жүр. Құрманғазы атындағы

халық аспаптар оркестрінің мәртебелі сахналарда өнер көрсетіп, беделінің биіктей түсуіне Қаршыға Ахмедияров үлкен үлес қосты [4, 302-б.].

Қазақ музыка мәдениетіне сіңірген еңбегі үшін Қаршыға Ахмедиярұлына берілген атақ-дәрежелер мынадай: 1981 жылы «Қазақстанның еңбек сіңірген әртісі» атағы, 1982 жылы Әдебиет, өнер және архитектура саласындағы Қазақ ССР Мемлекеттік сыйлығының лауреаты, 1985 жылы домбыра кафедрасының доценті, 1991 жылы «Қазақстанның халық әртісі» атағы берілді. 1993 жылы профессор ғылыми жоғары атағына ие болды. 1998 жылы «Парасат» орденінің иегері атанды. Халел Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің 2006 жылы құрметті профессоры атағын иеленді. 2006 жылы Атырау облысы, Махамбет ауданының Құрметті азаматы, Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрінің 2007 жылдың 26 маусымындағы №178 бұйрығымен «Жыл мезгілдері» күйлер топтамасын жасауға мемлекеттік грант, 2010 жылы 7 желтоқсанда Атырау облысының Құрметті азаматы атағы беріледі [6].

Талантты күйшіге өзі туып-өскен Атырау облысы, Махамбет ауданы, Таңдай ауылында мектеп аты берілген. Сонымен қатар күйші атандағы мектепте Қазақстан Республикасының халық әртісі, Мемлекеттік сыйлықтың және «Парасат» орденінің иегері, профессор Қаршыға Ахмедиярұлының атындағы домбырашылар сыныбы бар. Атырау облыстық тарихи-өлкетану музейінің «Өлке мәдениеті мен әдебиеті» залында профессор Қ.Ахмедиярұлына арналған көрме бар. Көрмеге күйшінің өнер саласындағы еңбектерінің сыр шертетін жеке домбырасы, күй жинақтары, шетелдердегі гастрольдік сапарларда түскен фотосуреттері қойылған. Қорытындылай келгенде, Қаршыға Ахмедияров – қазақтың екі ішекті домбырасын әлем халқына паш еткен, күймен өмірін өрнектеген ұлағатты ұстаз, дарынды композитор, тірі кезінде өзіне өшпестей ескерткіш қойып кеткен тұлға.

ӨДЕБИЕТТЕР

1. Күй – керуен (Атырау күйшілері).- Астана: «Ақ Жайық kz», 2015. – 352 б.
2. Ахмедияров Қ. Табыну. – Алматы: Дайк-Пресс, 2000. – 471 б.
3. Тлепбергенов А.Ж. «Күйші Қаршыға Ахмедияровтың шығармашылығындағы дәстүр және жаңашылдық»/Домбыра мамандығы бойынша өнер магистрі академиялық дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация/ Алматы, 2017. – 48 б.
4. Ахмедияров Қ. Күй ғұмыр.- Алматы, «Нұр Өлем Шыңы», 2011. – 408 б.+32 б.
5. Ахмедияров Қ. Күй-ұран. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 336 б.
6. Атырау облыстық тарихи-өлкетану музейінің «Өлке мәдениеті мен әдебиеті» залынан алынған мәліметтер.

БАЛЫҚШЫДАН БАЛЫҚ ӨНЕРКӘСІБІ МИНИСТРІНЕ ДЕЙІН

Болат НЫҒМЕТОВ,
Атырау мұнай және газ университетінің доценті,
тарих ғылымдарының кандидаты

«Адамды табиғат жаратқанымен, оны өсіріп, тәрбиелейтін – қоғам», – деген орыс ойшылы Виссиарион Белинскийдің сөзі біздің мақаламыздың

кейіпкерінің өмірлік ұстанымы, өткен кеңестік кезеңінің тарихи ақиқаты болғандай. Атырау – балық шаруашылығы өрістеген өңір. Осы саланың қарыштап

дамуына сүбелі үлес қосқан жандардың бірі – Ысқақ Өтеғалиев.

Ысқақ Өтеғалиев өткен ғасырдың 30-жылдары Манашы ауылында қарапайым балықшы жанұясында дүниеге келген. Ол жоқшылықты тартып, талай қиындықты көрсе де, сол дәуірдегі замандастары сияқты өмірге деген ынтызарлықты, қызығушылықты еш жоғалтпаған, жақсылыққа ұмтылумен өмір кешкен. Өз естелігінде *«көңілім елжірей сағынатын қасиетті Мысырым – Манашым»*, – деп, өз еліне, жеріне деген зор махаббатты, сағынышты өн бойында сақтаған [1; 7-б.]. Ысқақ Махмұдұлы еңбек жолын Атырау облысында, Исатай ауданы, «Қызыл балық» ұжымшарында 1946-1947 жылдары қарапайым балықшыдан бастады. Жігерлі жас Гурьев балық өнеркәсібі техникумында білім алып, оны ойдағыдай аяқтап, жолдамамен Астрахан қаласындағы Еділ-Жайық Мемлекеттік тресіне жұмысқа орналасады. Балық өнеркәсібінде теңізден балық аулайтын мекемеде шебердің көмекшісі, механикаландырылған балық аулаушылар сейнерінің басшысы қызметінде болған іскер, жас маманға жоғары оқу орнына жолдама беріледі.

Ысқақ Махмұдұлы 1954-1959 жылдары Астрахан техникалық балық өнеркәсібі және шаруашылығы институтында оқып, оны үздік аяқтады. Білгір маман туған өлкесіне келіп, әуелі бас инженер, кейін Гурьев балық өнеркәсібі Басқармасының басшысы қызметіне тағайындалады. 1959-1965 жылдары ол Жайық-Каспий бассейніндегі бірден-бір Гурьев балық комбинатын қайта жабдықтауға атсалысып, уылдырық-балық жасайтын және арнаулы сардина цехын, кемелер тоқтайтын орындарын салды. Сонымен қатар Балықшы ауданын жылумен қамтамасыз ететін орын, өндірістік және поселкі ішілік көріз желісі, Балықшы аудандық Мәдениет сарайы салынуына мұрындық болды [2:68-п.]. Сонымен қатар балық өнеркәсібінің материалдық-техникалық базасын жетілдіру үшін сонау Чехословакиядан кеме жөндейтін алып қондырғы (Док) Еділ-Дон каналы арқылы Каспий теңізіне жеткізіліп, буксирмен Баутиноға әкелінеді. Одақтан тәуелділіктен құтылу үшін бұл – кеме жөндеу ісін жаңғырту саласында сол кез үшін үлкен жетістік. Баутино кеме жөндеу зауыты жаңадан жарықтандырылып, заман талабына сай сол кездегі кемелердің (РС-80, ПТС, т.б.) корпустары жөнделіп, қаншама мамандар жұмыспен қамтылды десеңізші.

Уақыт өте келе, еліміздің батыс өңіріндегі балық шаруашылығындағы маман кадрларға деген сұраныс өсе түсті. Осыған орай, мемлекет және балық өндірісінің мекемелері тарапынан жас мамандардың оңы салада еңбек етуіне, орта және жоғары оқу орындарына оқуға мүмкіндік туғызылып, жұмыс орындарымен қамтамасыз етіліп, олардың өз мамандықтарын игеруіне, жетілдіруіне біліктілігін арттыруға қолайлы жағдай жасалды [3; 182-б.].

Міне, осындай қызметіндегі жетістіктерін ескерген республика жетекшілері жігерлі, талапшыл, адал басшыны қолдап, жаңадан құрылған Қазақ КСР Балық шаруашылығы министрлігінің басшысы, министрі қызметіне тағайындайды. 1965-1980 жылдары бұл қызметті де абыроймен атқарады. Оған сол дәуірдегі атқарылған жұмыстар дәлел. Негізгілеріне тоқтала кетейік. Осы тұста ескеретін жағдай Жайық-Каспий бассейніне қарасты мекемелері мен ұжымшарлары КСРО балық өнеркәсібіне қарады [4:33-34-бб.]. Ал, Арал, Балқаш, Зайсан, Алматы, т.б. ішкі су өзендері мен көлдері

Қазақ КСР балық өнеркәсібіне бағынды. Ысқақ ағамыздың басшылығымен Қазақстанның балық өндірістік саласы және де оның материалдық-техникалық базасы жедел қарқынмен дамыды. Сол кезеңде Арал-Сырдария, Шу-Талас, Балқаш-Алакөл, Ертіс, Нұра-Сарысу, Есіл, Тобыл-Торғай су шаруашылық бассейндерінде тоғандық балық өсіру және аулау жүйесі, балық өңдеу, Арал балық комбинаты, Қазалы балық зауыты, Алакөл балық комбинаты, Жамбыл балық зауыты, Балқаш балық комбинаттары жұмыс жасап, мыңдаған адамдар өз нәпақасын тауып, еліміздің өркендеуіне атсалысты. Өндірістік мекемелер 28 мұздатқыштың көмегімен 34,3 мың тонна балық өнімдері сақталып, балық кептіретін қондырғыларда 12,4 мың тонна дайын өнім, үш консерв зауытының қуаттылығы жылына 46 миллион құты, басқа да балық өнімдерінің алуан түрлері, ауыл шаруашылығына қажетті жемдік ұндар тонналап шығарылатын еді. Балық шаруашылығында 13 балық өсіретін және өндіретін тоған, көптеген мекемелер мен ұжымшарлар қызмет атқарды [5:2-п.]. Осындай алып өндірісті дамытуға ағамыздың кәсіби шеберлігі, білімі, ұйымдастырушылық қызметі мен сіңірген еңбегі өлшеусіз. Тіпті елімізде аптаның бір күні тек балық өнімдерін ас мәзірінде қолданғанын ұмыта қоймаған шығармыз.

«Патриот – Отанға қызмет етуші адам. Ал Отан дегеніміз – ең алдымен халық», – деп жар салған Николай Чернышевскийдің ойы сол заманның ұранына айналды. Қазіргі уақытта да бұл ұстаным маңызды деп есептейміз. Ысқақ Махмұдұлы 1980-1994 жылдары Қазақстанның су айдындарындағы биологиялық ресурстарды қалпына келтіру және оны қорғау инспекциясында басшылық қызмет атқарды. Сол кезеңде экологиялық проблемаға айналған Арал теңізінің трагедиясын, Балқаш көлінің де Арал тағдырын қайталауы мүмкін екендігін үнемі назарында ұстап, өзінің ойларын ғылыми негізде дәлелдеп, жоғары басшылыққа жеткізіп отырған. Мәселен, Қапшағай су қоймасы мен ГЭС салынуы Іле өзені суының Балқашқа жетуінің қиындауы, Жамбыл фосфор зауытының уланған қалдықтары сол өңірдегі Алакөл, Ақкөл, Ащыкөл су айдындарының ластануы мәселелеріне араласып, мемлекеттік деңгейде көтеріп, олардың қалпына келтірілуіне, кәсіби маман ретінде еліміздің су-айдындарын сақтауға атсалысып, оның биологиялық биоресурстарын қалпына келтірудің жолдарын айтып, үнемі қорғаштап отырған.

Қазақстанға алғашқы рет өзі бас-көз болып, жаңа балық түрлерін: құбылмалы түсті форель, ақ амур, камбала, т.б алып келіп, олардың өсінуіне көп еңбек сіңірді. Алматы облысында 1967 жылы өзі құрған форельдік шаруашылық бүгінгі таңда алматылықтар мен қала қонақтарының жайлы демалыс орнына айналған. Ысқақ ағамыз елу жылдан астам өзінің сүйікті ісіне адал болды. Сонымен қатар, Жайық өзені мен Каспий теңізінің тағдыры үнемі назарында болып, қатты толғандырды. Солтүстік Каспий шельфінде бұрғылау қазба жұмыстары мен мұнай өндіру ісінің басталуына байланысты бұл күдік өрши түсті. Каспий теңізі мен оның биологиялық ресурстары, табиғи ортасын сақтау, бағалы балықтар мен бекіре тұқымдас балықтардың қорын қалпына келтіру үшін өз ойларын ашық білдіріп отырды [6:3-4-пп.]. XX ғасырдың 90-жылдарында Жайық-Каспий бассейнінде 1999-2010 жылдарға арналған балық шаруашылығын дамыту жоспары бекіп, бекіре тұқымдас балықтарды өсіру үшін Атырауда жаңа

зауыт ашу, Курилкинодағы бекіре өсіру базасын қайта жарақтандыру мәселелері жүзеге аса бастады. Кеңес дәуірі кезінде Қазақстанның соның ішінде Батыс Қазақстан аймағындағы орналасқан балық кәсіпшіліктері посткеңестік елдермен тығыз байланыс жасай отырып, қалыпты жұмыс жасағанымен, технологияның жетістіктерімен толыққанды қамтамасыз етілмеді. Енді егемендік алып, тәуелсіз мемлекет болып отырған кезде балық өндірісі тәуелсіз халықаралық стандартқа сай келетін балық және балық өнімдерін шығаратын интеграциялық үрдістерге өзіндік үлес қосатын балық кластерін қалыптастыру – уақыт талабы.

Ысқақ Махмұдұлы балық өндірісі мен осы саланың басшылық орындарына білікті ұлттық мамандарды тарту, олардың білімдерін шетелдерде жетілдіру жолдарын іздестіру керекпіз деген тұщымды ойларын ортаға сала білген. Иә, Ысқақ ағамыз қайталанбас тұлға, біздің еліміз тарихының бөлігі іспеттес. Ақиқатына келсек, осындай адамдардың дүниеден өтуін олармен бірге тарихи кезеңнің де өткендігімен байланыстыруға болады [7]. Ағамыздың мемлекет және қоғам қайраткері болуына, керемет жетістіктеріне жетуіне, әрине құдай қосқан қосағы, жарының үлкен үлесі бар. Қазақта *«Үйдің басын әйел қосар, елдің басын батыр қосар»* деген түсінік осы шаңыраққа айттылған сияқты. Ысқақ ағамыз бен Галина жеңгемізден екі қыз, екі ұл өрбіген. Әрине, ағамыздың еңбегін мемлекет адал бағалады. «Еңбек Қызыл ту», «Құрмет белгісі», көптеген медальдармен, Құрмет грамоталарымен марапатталған. «Қазақ КСР еңбек сіңірген өнеркәсіп қызметкері», 2007 жылы «Атырау

облысының Құрметті азаматы» атақтарына ие болды. Шүкіршілік, бірақ та біздің ойымызша осындай қарапайым балықшыдан министр лауазымына жеткен азаматымызды ұлықтап, өскелең жас ұрпаққа үлгі болсын деген ой жетелейді.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются основные успехи видного казахского государственного и общественного деятеля Ысхака Утегалиева. Становления от рядового рыбака до главы казахстанской рыбной промышленности и как авторитетного специалиста в этой области.

In this article, we will consider the success of Y. Utegaliyev from the ordinary fisherman to the head of the Kazakh fisheries industry and as a reputable specialist in this field.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. **Ы. Утегалиев.** «Жылдар мен жолдар» Алматы. «Дәуір баспасы». 2000. 7 б.
2. Қазақстан Республикасының орталық мемлекеттік мұрағаты. 1571-қор, 2-тізбе, 1405-іс, 68-п.
3. **Нығметов. Б.С.** Жайық-Каспий өңіріндегі балық өнеркәсібі. (1941-1991жж.) монография. // -Атырау, 2018. 182 б.
4. Бұл да сонда. 33-34-бб.
5. Атырау облысының мем. мұрағ. 193-қор, 2-тізбе, 77-іс, 2-п.
6. Бұл да сонда. 3-4 пп.
7. Атырау газеті. 2016 жыл. 27 тамыз. № 68.

ҚАЗІРГІ ЗАМАН: ТАРИХ ЖӘНЕ ҚОҒАМ

ӨЖ 925(574.1)

ТҮЛҒА ҚАЛАЙ ҚАЛЫПТАСАДЫ?

Тұяқбай РЫСБЕКОВ,
Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің профессоры, тарих ғылымдарының докторы
Баян ШЫНТЕМІРОВА (Шинтимирова),
Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің профессоры, тарих ғылымдарының докторы

Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың жақында жарыққа шыққан «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласы «Рухани жаңғыру» бағдарламасын толықтырушы, соның жалғасы іспеттес. Бұл екі мақаланың қандай ұқсастығы байқалады? Біріншісі екі бөлімнен тұрады және оның біреуі ұлттық санаға арналған. Жаңа мақала да екі бөлімнен тұрады, оның біреуі «тарихи сананы жаңғырту» деп аталады. Оның негізгі мазмұны өз тарихыңды, бай тілің мен мәдени мұраларыңды білмей және түп-тұрғысымен зерттемей, қазақ халқының ұлттық санасының рухани-идеологиялық негізін салу мүмкін емес.

Көпшіліктің санасында тарихи үдерістер, **негізіннен тұлғаландыру сипатына ие болатыны белгілі.** Көптеген халықтар өз елінің ерекше елшісі сынды ұлы бабаларының есімдерін мақтан тұтады [1].

Тұлға деп кімдерді айта аламыз, олар қалай қа-

лыптасады және олардың тарихтағы рөлі қандай? Тұлғаның тарихтағы орнына баға беру өте күрделі, әрі біркелкі шиеленісті философиялық мәселелердің қатарына жатады.

Жалпы алғанда тарихи тұлғалар дегеніміз – жағдайдың күшімен және ерекше қабілетімен тарих тұғырына көтерілгендер. Олар тек іс-әрекеттің және саясаттың қайраткерлері ғана емес, сонымен қатар, ойшыл адамдар және өзінің соңына бұқараны ерте алатын рухани басшылар. Бұл адамдар тарихи қажеттілікті сезінеді және қабылдай алады.

Тарихи қызметінің барысында тұлғаның мықты және осал жақтары білінеді. Бұлардың қай-қайсысы да кей жағдайда зор әлеуметтік мәнге ие болады және ұлттың, халықтың, кей жағдайда адамзаттың тағдырына әсерін тигізеді. Сондықтан да мемлекет басына кемеңгер, қуатты ақыл-парасаты, үлкен

еркі, өз мақсатына жету жолында табанды, қоғамды жаңалықтармен, идеялармен байыта алатын адам қажет. Адамзат баласының тарихы жоғары аренаға көптеген тұлғаларды алып шықты. Олардың кейбіреуі өз халқын биікке көтерсе, енді біреулері былық пен бассыздықтың, масқаралық пен күйреудің иіріміне душар қылды.

Адамның дамуын ғылыми тұрғыдан мына төмендегідей оған тән ерекше бағыттарға бөлуге болады:

1. Барлық жеке адамдарда болатын жалпы кезеңдерді қосатын жас ерекшелігі;

2. Тұлғаның даралық дамуы;

3. Тұлғаның қоғам мүшесі ретінде оның мәдени құндылықтар мен әлеуметтік қағидаларды игеру, тұтыну және жасау, әлеуметтік өзара қатынастардың талабы мен шарттарын, сондай-ақ тәжірибесін қосу арқылы әлеуметтенуі;

4. Тұлғаның қызмет барысында, еңбекте, кәсіби тұрғыдан дамуы;

5. Тұлғаның өмір жолының субъектісі ретінде дамуы;

6. Өмірбаян тұлғаның тарихы ретінде;

7. Адамгершілік – рухани тұрғыда даму және тұлғаның жетілуі [2.212].

Тұлға – адамның қоғамдық қатынастарда қалыптасатын және оның қоғамдық маңызды қызметі мен мінез-құлқына себепші болатын ерекше қоғамдық сапасы мен қасиетін белгілейтін тиянақты әлеуметтік сипаттама. **Тұлға – жағдайлардың «өнімі» ғана емес, оның жасаушысы.** Тұлға болып адам тұмайды. Оның қалыптасуы, оның әлеуметтенуінің, сол қоғамның тәжірибесі мен құндылық бағдарларын игеру барысында іске асады.

Тұлға екі заңдылық әрекетінің нәтижесінде қалыптасады және дамиды. Біріншісі, тұлғаның әлеуметтік ортаға тәуелділігі; екіншісі, оның ішкі белсенділігі.

Тұлғаның қалыптасуы мен дамуының негізгі заңдылықтарына сәйкес оның негізгі бағыттары анықталады. Олар – әлеуметтену және даралану. Бірінші жағдайда адамның әлеуметтік жүйеге шоғырлануы, алдыңғы ұрпақтың (әкелер, аталар, бабалар) әлеуметтік тәжірибесін ұғыну іске асырылады. Екіншісінде, адамның өзінің биологиялық және психикалық ерекшеліктерімен, жеке әлеуметтік қоршаған ортаның өзгешелігімен келісілген даралық белгілері дамытылады.

Ұлы болу үшін ұлылық жасауың керек. Егер басқалардан ешқандай айырмашылығың болмаса саяси лидер болу мүмкін емес. Өйткені қабілет пен дарын сенімді шақырады [3.15-16].

Тарих тұлғаларды ұсынады, ал тұлғалар өз кезегінде тарихты анықтайды [4.38-41]. Төл тарихында қиянат пен әлеуметтік апаттың небір тозағынан өтіп, аман-сау қалған халықтар ішінде қазаққа тең келетіні көп емес. Қазақ хандығының 1465-1466 жылдар шамасында шаңырақ көтергенін М.Дулати әйгілі шығармасы «Тарих-и Рашидиде» дәйектеген. Еуразияның сайын даласын мекендеген халық XVI ғасырдағы шапқыншылықтың өмір сүруін тоқтатты десе, XVIII ғасырдағы «Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұламадан» кейінгі қазақты сол заманның көрнекті азаматы жан сауғалаған қоянға ұқсатыпты. Арада екі ғасыр уақыт өткенде тоталитарлық биліктің ұжымдастыру қасіретінен ұлттың үштен екісі қырылды, шетелге босып кетті. Отарлау мен өктемдік қыспағында қазақ үшін алапатты тарих екі рет емес, талай рет қайталанды. 1937-

1938 жылдардағы «үлкен қырғынды», 1941-1945 жылдардағы нацистік Германиямен соғысты, тың игеруден басталған демографиялық, атом қаруын сынаумен келген экологиялық апат қалайша қазақтың қасіреті емес?! Өткен ғасырдың 80-90 жылдар межесінде ұлттың басына апат қаупі қайта төнді. Ұлт рухының алтын діңгегіндей Д.Қонаевты менменсіген ресми Мәскеудің қызметтен тайдыруы, ызғарлы желтоқсанда алаңға шыққан өрімдей жастарды итке талатып, сапер күрегімен қанға бөктірді, тұтас халықты «қазақ ұлтшылдығымен» айыптауы, мыңдаған адамды жауапқа тартып, соттауы – бәрі орталықтың жымсықылықпен, аярылықпен жоспарланған науқанының басы ғана еді. Осындай қиынқыстау кезеңде тарих сахнасына Н.Назарбаевтай тұлға шықты.

Заманында өз халқын соңына ерте білген, өз қоғамының дамуына белгілі бір дәрежеде ықпалын тигізген адамдарды тұлға деп айтамыз. Әр заманның өз тұлғалары болады. Бертіндегі батырлардың көпшілігі түрлі ұлт-азаттық көтерілістерде көзге түскендіктен, халықтың мүддесі үшін шайқасқандықтан тұлға қатарына қосылады. Хан болсын, батыр болсын, ақын болсын немесе би-шешен болсын бәрі де еліне, қоғамға шын пейілімен қызмет еткендіктен тұлға ретінде халықтың көңілінде қалып отырады [5.3/3].

Қорыта келе айтқанда, әртүрлі мәдениет пен өркениет тұлғаның өзіндік түрлерін қалыптастырады. Қалай дегенмен де тарихқа сол кезеңге лайықты керемет қабілеті, жоғары кәсіби сапасы бар адамдар қажет. Тарих объективті заңдылықтарға сәйкес іс істеуші адамдармен жасалады. Олардың бытыраңқы әрекет жасамауы үшін біртұтас орталық қажет. Ал оны іске асыратын – лидер, халықтың көсемі, данышпан басқарушы. Әл-Фараби айтқандай, мұндай басшы кезінде халық бақытты өмір сүреді. Көрнекті тұлға тарихи заңдылық, қажеттілік шеңберінде әрекет жасайтынын ұмытпау керек. Бірақ бұл жағдай бұзылса, ол әлеуметтік дамудың кедергісіне айналады. Тарихи тұлға туралы баға бергенде оның не жасай алмағанына қарай емес, не жасағанына қарай баға бергеніміз абзал.

РЕЗЮМЕ

Автор в своей статье всесторонне раскрывает особенности и свойства, которые способствуют формированию личности и осмыслению места и роли этой личности в истории.

The author in his article comprehensively reveals the features and properties that contribute to the formation of personality and understanding the place and role of this person in history.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Назарбаев Н. Ұлы даланың жеті қыры // Егемен Қазақстан. -2018. -21 қараша. -№223. –б. 1-2

2. Человек: Индивидуальность творчество, жизненный путь / Сб. статей // Под ред. д.ф.н. В.И. Келасьева –СПб/ : изд-во СПбУ – 1988.

3. Гандилов Л. Роль личности в современной истории Казахстана и Азербайджана // Роль личности в истории – Материалы МНПР. –Астана. – 2000.

4. Бурханов К. История и личность – личность и история // Там же.

5. Бастағы бақ, астыдағы тақ және уақыт // writers.kz/? ID=10&NUM= 122&CURRENT= &Article=3586

О ТРЕТЬЕЙ ВОЛНЕ МОДЕРНИЗАЦИИ КАЗАХСТАНА

и новых дисциплинах в педагогических вузах (на примере КазГос ЖенПУ)

Галия САРМУРЗИНА,
доктор исторических наук, профессор КазГос ЖенПУ

В настоящее время в Казахстане разворачивается Третья волна всеобъемлющей модернизации. Благодаря Первой и Второй модернизациям были успешно решены задачи демонтажа тоталитарной системы и строительства рыночной экономики, досрочного вхождения в топ-50 самых конкурентоспособных стран мира. Третья модернизация нацелена на обновление страны и ее продвижение в 30 процветающих государств в условиях новой глобальной реальности.

Если говорить о Третьей модернизации, то здесь снова используется принцип «использование кризиса для рывка» [1].

И как говорилось в статье Президента **«Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания»**: *«Первое условие модернизации нового типа – это сохранение своей культуры, собственного национального кода. Без этого модернизация превратится в пустой звук»* [2].

На сайте МИА «Казинформ» 21 ноября 2018 года была опубликована статья Президента РК Нурсултана Назарбаева **«Ұлы даланың жеті қыры»** («Семь граней Великой степи»), где говорилось о конкретном подходе к изучению отечественной истории и путях воспитания уважения к прошлому, нацеленному в духовной сфере нашими предками.

Казахстан является полиэтническим государством, мирно и свободно живут и трудятся граждане около 140 национальностей, а гибкая и тщательно выверенная национальная политика, позволяет всем считать себя полноправными гражданами со свободным развитием своих языков, культуры, религии. – Весь народ Казахстана является единственным носителем Суверенитета.

Коренным, государственно образующим этносом являются казахи – бывшая кочевая народность, имеющая долгую и древнюю историю формирования и окончательно сформировавшаяся к XV веку прошлого столетия, заявив о себе созданием Казахского ханства.

Согласно переписи 1897 года, проведенной в Российской империи, казахов насчитывалось 3,4 миллиона человек, и они составляли 81,7 % населения, живущих на территории современного Казахстана [3].

В результате удельный вес казахов, составлявших в 1926 году 57,1% от всего населения республики, снизился в 1939 году до 38%, а в 1959 году не превышал и 30% [4.с 246], а точнее: казахов было всего 2,7 миллиона, и они составляли 29% – самый низкий показатель коренного населения из всех республик бывшего СССР [4. 246].

Как свидетельствует Е.Ертысбаев, [4.246-247], долгое время проработавший Советником Президента: «Тотальная русификация с наибольшим успехом» была осуществлена Москвой именно в Казахстане. Перестройка и гласность, боль переживаний после декабрьских событий 1986 года резко активизировали деятельность казахской интеллигенции, выступившей в защиту родного языка, культуры и традиций.

Президент Н.А.Назарбаев так сформулировал свою задачу перед своим этносом, которую он

себе поставил в предисловии к книге **«В потоке истории»**: *«Президент лично отвечает за то, чтобы его нация не исчезла в ближайшие 100-200 лет, как это было со многими тюрками Алтая в этом веке, а как максимум, расцвела и заняла достойное место в мировой семье других народов»* [5 с.5].

В результате транзитного кризиса после развала СССР сильно ухудшились экономические показатели, пострадала социальная сфера, и как следствие такого ухудшения экономической обстановки, а уже потом боязни языковых трудностей (был принят Закон о Языках) – резкий отток европейского населения в ближнее и дальнее зарубежье. – (Мы с сожалением можем это сказать).

Перед казахстанцами и прежде всего, русскими (долгое время они являлись самым многочисленным этносом в Казахстане), встал мучительный вопрос: *«Кто Я?»*. *Казахстанец русского происхождения или русский, проживающий в Казахстане (а то и в «Южной Сибири», по терминологии некоторых русских «национал-патриотов»)* [5. с.250].

Оралманы – явились ценными носителями языка, обрядов, традиций – национальной культуры, они приносят и проблемы: зачастую едут многодетные семьи с престарелыми родителями, имеют низкий образовательный уровень, нуждаются в дополнительной заботе и помощи в адаптации – всё это предусматривается принятой Программой «Нұрлы көш».

Постепенно, из года в год, отрицательные сальдо миграции в Казахстане сокращается [6. 66-67]. Это происходило на фоне роста экономических успехов республики.

Исходя из этого, а также, правильной демографической политике, согласно данным на начало 2018 г. общая численность населения Казахстана по данным на 1 марта 2018 года составляет 18 195 900 человек., этнос – казахи составляет большинство населения (67,47%). Следующими крупными этносами, населяющими страну, являются русские (19,76%), узбеки (3,18%), украинцы (1,53%), уйгуры (1,46%), татары (1,11%) и другие [7].

«На наших глазах мир начинает новый, во многом неясный, исторический цикл. Занять место в передовой группе, сохраняя прежнюю модель сознания и мышления, невозможно... Новая модернизация не должна, как прежде, высокомерно смотреть на исторический опыт и традиции. Наоборот, она должна сделать лучшие традиции предпосылкой, важным условием успеха модернизации... Без опоры на национально-культурные корни модернизация повиснет в воздухе. Я же хочу, чтобы она твердо стояла на земле. А это значит, что история и национальные традиции должны быть обязательно учтены» [1].

В новых гуманитарных дисциплинах: «История Великой Степи» и «Современная История Казахстана» как нельзя лучше учат именно такому подходу.

История Великой Степи основана на теоретическо-методологической концепции истории Казахстана, а содержание предмета не повторяет программу среднего образования. Хронологические рамки курса

определены исторически сложившимися этапами истории Казахстана. Особое внимание в ходе обучения данного курса уделено богатой духовной культуре казахского народа, ее национальной самобытности на каждом этапе исторического развития. В ходе обучения истории Великой степи используются принципы межпредметных связей на основе концептуальных и практических исследований. На основе методологии совмещены выводы исторической науки, политологии, социологии, культурологии, филологии и других гуманитарных наук.

Здесь мы подробно рассматриваем диалектические взаимоотношения цивилизаций: Восток-Запад, механизмы функционирования кочевой цивилизации, философию кочевника, роли торе и простого соплеменника, многогранную деятельность биев, военные традиции тюрков, роль женщины и мужчины в обществе, традиции и обычаи и многое другое, а обсуждая на «Современной Истории Казахстана» новую профессию XXI века – «Медиатор социальных конфликтов», мы обсуждаем, что общего у них с деятельностью биев.

По нашему мнению медиатор социально-экономических конфликтов должен в условиях Республики Казахстан: 1. В совершенстве владеть государственным и русским языком, языком своей национальности и, английским – свободно; 2. Должен обладать знаниями в области социальных наук, психологии, культурологии, менеджмента, основами знаний о профессиях и сфере будущего приложения своей профессиональной деятельности; 3. Работать на предупреждение конфликтов: составлять программы для профилактики конфликтов в курируемой области, проводить зондирование обстановки, работать в тесном контакте с менеджерами, профсоюзами, и т.д.; 4. В случае необходимости уметь создать рабочую группу из своих помощников и специалистов данного предприятия или учреждения, разработать план действий и дать конкретное задание каждому члену своей группы; 5. В случае необходимости должен получать чрезвычайные полномочия, обеспечиваться транспортными средствами; 6. В своей деятельности руководствоваться тем, что главная цель его деятельности – установление гражданского согласия, толерантности и стабильности. Затем после обсуждения, приходим к выводу, что и у тех, и у других – цель – общая: не столько – «наказать» (да, если необходимо, то и наказать!), сколько – установить и поддержать гражданский мир и согласие.

А обсуждение современной гендерной политики возвращает нас к роли женщины и мужчины в

тюркском обществе. - У казахов молодые люди рано начинали семейную жизнь, и, если мужчина был воином, то основная тяжесть хозяйственных забот ложилась на женщину. К 30-35 годам у нее уже были достаточно взрослые дети и она по существу превращалась в старуху, с во время, когда мужчина, если он оставался живым после многочисленных военных столкновений с врагами, которых было в степи великое множество, был еще в расцвете сил. Естественно, кто мог себе это позволить, брал вторую жену и т.д. Сейчас обстоятельства социальной жизни изменились – женщины часто внешне и функционально – моложе: так стоит ли разрешать многоженство? - Наши девушки дружно решают, что – нет!

Говоря о духовности и роли религии в обществе, мы вспоминаем наших суфиев, имевших высшее положение в суфизме (степень пиров) – Ходжи Ахмеда Яссауи и Бекета-ата и других. Пир, как правило, обладал особыми способностями, которые редко могли быть у простого смертного, но это для них не было главным. Эти способности приобретались по мере приближения к богу и не являлись самоцелью. Наша аудитория: будущие историки, социологи, психологи, социальные работники, логопеды, химики, математики, географы и т.д. – разных национальностей -на казахском и русском отделении – прекрасно это воспринимают и понимают.

Связь предметов – очевидна, а в свою очередь, связь их с жизнью и современными задачами модернизации общественного сознания – также.

Мы все говорим о новом сознании, но оно должно воспитываться. Мы привели для примера всего две учебные дисциплины нашего вуза, но какую пользу они приносят обществу, ведь это будущие учителя, практические работники, магистры и доктора PhD.

ЛИТЕРАТУРА

1. Назарбаев Н.А. Эра Независимости., Астана.-2017.- 508 с.
2. Население Казахстана в 1917-1939 гг.//История Казахстана. Международный научно-популярный журнал. - 10.46 Mb, pdf - ehitory.kz/ru/contents/view/1269.
3. Ертисбаев, Е., Казахстан и Назарбаев: логика перемен. - Астана: Елорда, -2001.
4. Назарбаев НА., В потоке истории. - А.: Атамұра.- 1999.
5. Назарбаев НА., 1996. Идейная консолидация общества - как условие прогресса Казахстана// Назарбаев Н. Пять лет Независимости. - Из докладов, выступлений и статей Президента Республики Казахстан. - Алматы: «Қазақстан», с. 261-262.
6. Казахстан, 2002. Информационно-аналитический сборник. - Агентство Республики Казахстан по статистике 1991-2002 годы. - Под ред. А.А.Смаилова.- Алматы: ТОО «Интеллсервис»
7. https://ru.wikipedia.org/wiki/Население_Казахстана.

ӨЗ КАФЕДРАҢЫЗДЫ РЕСПУБЛИКАҒА ТАНЫТЫҢЫЗ!

“Қазақ әдебиеті және мемлекеттік тіл”, “Қазақ тарихы” журналдарында «Тарих (не Әдебиет, Тіл) кафедрасы сөз алады» айдарымен ЖОО-дағы Қазақ тілі, Әдебиет не Тарих (Қазақстан тарихы, дүние жүзі тарихы, т.б.) кафедраларының іс-тәжірибесі жарияланады.

Шарт: әр кафедрадан кемінде 5 адам (не оқытушы-профессорлар құрамы) 1 жылға толық жазылып, 1) барлығының түбіртегін, 2) барлық кафедра мүшелерінің бірігіп түскен сапалы фотосын және 3) кафедраның соңғы

2-3 жылдағы жетістіктері туралы 0.5-1 беттік мәлімет, 4) қанша адам жазылса, сонша оқытушының 2-2.5 (1 жылға жазылса, 4 бет) беттен аспайтын шағын зерттеу не танымдық мақаласын жіберуі тиіс.

Ал жазылушылар саны 12-ден асқан жағдайда журнал мұқабасының ішкі 2-3-беттеріне кафедраның (не факультеттің) тыныс-тіршілігін көрсететін түрлі-түсті 5-6 фотосурет қоса жарияланады.

Редакция алқасы.

HISTORICAL PRECONDITIONS OF INTRODUCING LATIN SCRIPT IN KAZAKHSTAN

Yerbol ZHARMAGAMBETOV,
Master of Law science Arkalyk
Roman AYMAGAMBETULY,
Master of Arts science Arkalyk
Saina KAYIRBEK,
Third-year student of history and arts Arkalyk

Latin language belongs to the Indo-European language family. The origin of its name is related to the Latin tribe, which inhabited a small region in central Italy called Latium. Latin was initially one of the many closely related Italic languages. With the expansion of ancient Roman state, Latin language had spread to the entire territory of modern Italy. It acquired a status of national language in the significant part of Europe, in Northern Africa and in some regions of Asia. Latin was the official language in Roman Empire. Before the modern era, it was one of the main written languages in West European science, culture and social life. This language was used in Catholic culture up until the 20th century. For more than 2000 years old literature was written in Latin. It appears to be one of the most important languages in human culture. Modern Italian, French, Romanian people speak languages, which are descendants of Latin language. These languages form a Romanic group of Indo-European language family [1; 10 p.].

Latin alphabet is used as the basis for a writing system of many languages from different language groups.

Latin alphabet, which developed, by certain resources, from Etruscan, formed nearly the VII century BC.

Modern Latin alphabet consists of 26 letters.

The primary Latin alphabet consisted only of 21 letters:
A B C D E F Z H I K L M N O P Q R S T V X

Then, during a long period, Latin alphabet went through the next transformations:

-In 312 year BC – “Z” letter was dropped out of the alphabet and it shortened to 20 letters.

-In 234 year BC – “G” letter was created by adding a cross line to the “C”, which was used before to present [k] and [g] sounds.

-In the I century BC – letters “Y” and “Z” were added to the alphabet in order to write adopted words from Greek language words. These changes led to the formation of classical Latin alphabet, consisting of 23 letters:

A B C D E F G H I K L M N O P Q R S T V X Y Z.

The last modifications of Latin alphabet occurred in the Middle Ages:

-In the XI century – “W” letter was added to the alphabet

-In the XVI century – “J” and “U” letters were introduced, and the alphabet turned into its modern version.

However, Latin alphabet, when related to Latin language itself, is often regarded as consisting of 25 letters. The reason is that letter “W” used mostly for writing English and Deutsch names, sometimes is not included in the alphabet [1; 12 p.].

In the world 4 billion 200 million people use Latin alphabet, which is 60% of Earth’s population. Latin script emerged as a writing system for Romanic languages, and it constitutes a basis for alphabets of many European languages. In the present time some countries of “near abroad” use Latin alphabet as well [2; 3 p.].

“The transfer to the Latin script has a thorough reasoning,” the president of Kazakhstan N.Nazarbayev said in his article called “Bolashakka bagdar: rukhani jangiru” (“the pass to the future: the moral legacy”).

“This transfer is related to the modern technologies, environment and communications, in addition, to the features of educational and scientific processes in 21 century. Children learn English and Latin letters from the school, so there will not be any difficulties and obstacles for the younger generation to cope with the change. With the help of scientists and social discussion the new standard of Latin graphics based alphabet must be admitted till the end of 2017,” Nazarbayev writes in his article. He notices that throughout the history of Kazakh alphabet, it was transferred to one or another graphics type only in political purposes, and interests of the nation were never considered.

Kazakh language originated in VI-VIII centuries with the appearance of Ancient Turkic runic writing on the territory of Eurasian continent, better known as Orkhon-Yenisey inscriptions. These inscriptions introduced an example of one of the most ancient alphabets in human history. Turkic language had a function of international language on the biggest part of the continent during V-XV centuries. For example, official documents and international letters and messages of the Golden Horde were written in Ancient Turkic language. With spreading of Islam, runic inscriptions were gradually displaced by Arabic script. This type of graphic system was used on the territory of modern Kazakhstan for 900 years from X to XX centuries. On 7 August 1929, the Central Executive Committee of KazSSR and Council of People’s Commissars of KazSSR accepted a decree about integration of “Unified Turkic alphabet”, based on Latin graphics. This alphabet was used from 1929 until 1940. On 13 November 1940, another act of Kazakh language transfer from Latin to Russian graphics was adopted, as it is written in the article called “History of Kazakh spelling”.

“Thus, every time transfering of the language to one or another type alphabet was initiated by political aims” writes the president.

The head of the state reminded that, according to 2012 year’s strategy “Kazakhstan – 2050” the Republic has to transfer to Latin graphic system until 2025.

It means that by the time, we have to use Latin script in all spheres of state activity. From 2025, all business records, the print media, schoolbooks have to be issued in Latin graphics. The time is coming, and we have to start this work immediately. The government must prepare a schedule of transition to Latin script” the president wrote in the article in the newspaper “Yegemen Kazakhstan” (“Independent Kazakhstan”).

A transition to the Latin alphabet is not just replacement of one letters by others; it is a complicated process, which

aims to create conditions for co-development of Kazakh language and high technologies [3; 3 p.].

It is a significant element of social consciousness's modernization program, the foundation of the progress, advanced knowledge and digital communication.

As a result of association with Bologna Process Kazakhstan has passed to three-level based model of advanced education: bachelor's, master's, doctoral levels.

Introduction of global educational standards will contribute to increase of proficiency and competitiveness of Kazakh specialists in the world. In Kazakhstan, in order to receive a master or doctoral degree one must pass IELTS or TOEFL examinations, for a submission of a dissertation one must have an English article in journals, included in Scopus or Thomson Reuters database. As the transition proceeds, it will be more comfortable for youth to adjust in modern educational and informational space, where English language has a dominant position [4; 2 p.].

The head of the state has frequently noticed that the transition to the Latin graphic system will be consequent and systematic. It will occur according to a staged plan of Latin alphabet integration, starting from 2020. A special national committee will control issues of approbation, preparation of teaching corps, and creation of legislative basis. The National Committee organized four groups to deal with different types of issues: first – orthographic (for adaptation of Kazakh language's orthographic and orthoepic rules to Latin script), second – methodical (for elaboration of educational methodology and infiltration of Latin script to educational system), third – terminological (for systematization of Kazakh language's terminological fund in accordance to Latin script), fourth – expert technical (for adaptation of Latin script to IT technologies). Groups consist of experts in corresponding fields of science.

At the present time, linguist scientists develop orthographic concept. It is a complicated process, which includes creating spelling rules of Kazakh language in Latin graphics. Orthography establishes right spelling of phonemes, morphemes, words, based on three main principles: tradition-historical, phonetic and morphological (phonemic).

Tradition-historical principle is basically used in European languages: for example, in English and French. The words are written in the same way they were written in ancient times. Such type of writing system emerged a long ago, has not changed for centuries, although the phonetic was evolving, the number of phonemes was increasing. It resulted in discrepancy between letters and sounds, writing and pronunciation. The correct spelling is usually achieved with help of transcription.

Phonetic principle is common for Belarusian and Serbian languages. According to this principle, words are written in the same way they are pronounced, in other words, spelling matches pronunciation, for example: “галава”, “карова”, “тунэль”.

Morphological (phonemic) principle is used in Russian language. Phoneme or morpheme does not change in all cognate words and their forms despite of pronunciation. Thus, the letter “O” in words “ropa” and “горы” has different sounds, but never changes in writing.

Kazakh language uses all three principles, but the leading position takes phonemic principle. In phonemic writing, the same letters present a phoneme in all its forms, no matter how it is pronounced. For instance, consonant phonemes [ң, с, з] can sound differently depending on their position in a word.

The history of languages' evolution can show that sound foundation of a certain language has been improving, has been supplemented by new phonemes

and, because of their frequent use, has been adjusting to the articulatory apparatus of its users. Appearance of new phonemes is connected to a development of a language and intellection, addition with new notions, new vocabulary, influence of adjacent cultures and civilizations. This progressive phenomenon upgrades the language, but does not spoil it, as some puristic linguists think.

In the time of globalization and intercultural cooperation, education of young generation in traditions of trilingualism, puristic view of alphabet reformation cannot be accepted, as it can create a variety of additional problems. New generation aimed for European standards for entrance into global informational space, for adoption of world technologies and science systems stands for a reasonable and adequate transition of Kazakh language to Latin graphics.

New Kazakh writing system, based on Latin scripts, will allow fully and simply convert spoken language into writing, using the minimal number of letters required for that. The law of economy in orthography is one of the main goals every language aims to reach. For the Kazakh language, the way towards this goal started with one of the kazakh linguistics' founder Akhmet Baitusynov. His “tote jazu” (“economic writing”) was the first attempt to present all the variety of Kazakh sounds with limited number of letters [5; 3p.].

ТҮЙІНДЕМЕ

Мақалада латын әліпбиі мен латын тілінің пайда болуын, латын әліпбиін және оның ежелгі заман мен орта ғасырдағы өзгеруін, латын әліпбиінің Еуропа мемлекеттерінде қолдануын көрсетеді. Сонымен қатар, мақала латын әліпбиінің морфологиялық, фонетикалық және орфографиялық концепцияларын, Қазақстанның латын графикасына көшудің оң және теріс жағын баяндайды.

Түйінді сөздер: Латын, әліпби, орфографиялық концепциялар, латын графикасы.

РЕЗЮМЕ

Данная статья описывает происхождение латиницы и латинских языков в целом, латинский алфавит и его эволюцию в древнее время и средние века, особенности использования латинского алфавита в европейских странах. Кроме того, данный труд рассмотрит морфологические и фонетические особенности латинского алфавита, особенности его произношения, преимущества и недостатки перехода Казахстана на латинскую графику.

Ключевые слова: латиница, алфавит, орфографические концепции, латинская графика.

BIBLIOGRAPHY

1. Slovar spravochnik (latinsko-russko-kazahskiy) (Dictionary handbook (Latin-Russian-Kazakh))// Shaydarov M., Ahmetov M.// Almaty – 2015 p.10, 12;
2. Latinitsa i zaimstvovannaya terminologicheskaya leksika (Latin script and adopted nominclative vocabulary) // Kasyimbekov A. // Akmolinskaya pravda (Akmola's truth) – 2018 – September 8 - #106 – p.3
3. Latinitsa – istoriya kazahskoy pismennosti (Latin script – history of Kazakh writing)// A.Esmaganbetova// Prostor (The vast) – 2017 – Decemer 1;
4. Perehod alfavita na latinitu – trebovanie vremeni (Transfer of the alphabet to the Latin script – a demand of the time)// Prostor (The vast) – 2017 – September 29;
5. Printsipyi novogo kazahskogo pisma (Principles of new Kazakh writing) //Bazarbaeva Z. // Karagandinskaya pravda (Karaganda's truth) – July 26 – 2018.

БІЛІМ САПАСЫН ЖЕТІЛДІРУДЕ ТҮРЛІ ӘДІСТЕРДІ ҚОЛДАНУ

Улмира ИГЕНБАЕВА,
Кенес Одағының батыры Сабыр Рахымов атындағы
Шымкент республикалық «Жасұлан» мектебінің тарих пәні мұғалімі

Қазақ халқының ағартушы ғалымы Шоқан Уәлиханов: «Халықтың кемеліне келіп өркендеп өсуі үшін ең алдымен азаттық пен білім қажет», – деп айтқан. Еліміздің ертеңі кемел, болашағы берік болуының негізгі алғышарты білім екендігі сөзсіз.

Қай мемлекеттің де негізгі тірегі – асқақтаған күмбездер де, ғимараттар да, экономикалық жағдай да емес, білімді де білікті, іскер де, белсенді адамдар. «Біздің балаларымыз білімі жоғары жұмысшылар мен фермерлер, инженерлер, банкірлер және өнер қайраткерлері, мұғалімдер мен дәрігерлер, зауыттар мен биржалардың иелері болады» (Қазақстан – 2030 бағдарламасы). Қоғамның дамуына қарай ғылым мен техниканың деңгейі де, оны басқару жүйесі де өзгеріп отыратыны белгілі. Осыған орай маман қызметінің мазмұны жаңарып, жаңа мақсат, жаңа көзқарас, жаңа шешімдер мен жаңа мүмкіншіліктерді қажет етеді. Ондай мүмкіншілік тек білім арқылы келеді.

Тарих пәні – мектептегі оқу пәні ретінде жалпы негізгі білім беретін барлық гуманитарлық және қоғамтанушылық курстардың негізін құрайды. Тарих ұлттық өзіндік сана-сезімді және адамгершілік-этикалық нормаларды қалыптастыра отырып, оқытудың дүниетанымдық негізін қалыптастырады. Тарихтың басқа пәндермен өзара байланысы талдау, жинақтау сияқты ортақ логикалық таным әдістерін қолдануға мүмкіндік береді. Мысалы, гуманитарлық циклдағы пәндермен байланысы картамен, мәтінмен жұмыс істеу, оқиғалар мен құбылыстардың ерекшеліктерін айқындау сияқты ортақ әдіс-тәсілдері негізінде іске асады. **Тарихи білім берудің басты мақсаты мен міндеттері мынадай:**

- оқушылардың адамзат қоғамының ежелгі заманынан бүгінгі күнге дейінгі даму тарихынан жүйелі білім негіздерін қалыптастыру;
- бүкіл адамзат жасаған құндылықтарды, мәдени тарихи тәжірибенің негізін оқытып, меңгерту;
- оқушылардың дүниеге ғылыми көзқарасын қалыптастыру, оларға адамзат жинаған әлеуметтік рухани, адамгершілік тәжірибесін меңгерту;
- оқушыларды өз халқы мен басқа халықтардың мәдениеті мен тарихын, бүкіл адамзаттың мәдени мұрасын сақтауға тәрбиелеу;
- оқушылардың бойында Қазақстандық патриотизм мен азаматтық сезімді қалыптастыру;
- эстетикалық, экономикалық тәрбие беру, діннің тарихтағы қызметін дұрыс түсіне білуге тәрбиелеу.

Осы міндеттер мен мақсаттарды орындау үшін қазіргі педагогиканың жаңалықтарын, оқу әдістемелік тәсілдің тиімді жолдарын таңдау, үздіксіз ізденіс пен білім сапасын жақсарту қажет. Тарихқа деген қызығушылығын арттыру үшін сапалы білім берудің тиімді жолдарын таңдау, тарихи және мәдени мұралармен

таныстыру, қосымша элементтерді пайдалану мен тарихи деректерді оқып үйренуге дағдыландыру, баяндама, рефераттар, хабарлама жасату, өз бетінше оқып білім алып шығармашылықпен айналысуына жағдай жасау сияқты жаңа педагогикалық технологиялар мен инновациялық бағыттарды, әдістер мен тәсілдерді енгізу және т.б. Осыған орай, біз яғни мұғалімдер қауымы орыстың ұлы педагогі К.Ушинскийдің «Мұғалім өзінің білімін үздіксіз көтеріп отырғанда ғана мұғалім, оқуды ізденуді тоқтатысымен оның мұғалімдігі де жойылады» деген сөзін әр уақытта естен шығармауымыз қажет. Бүгінгі таңда сабақ өткізудің түрлері көбеюде. Түрлі әдіс-тәсілдерді пайдалана отырып, сапалы білім, саналы тәрбие беруде сабақтың тиімді түрлерін қолданып келеміз. Осы мақсатта оқушылардың танымдық қызығушылығын, белсенділігін арттыру үшін өз сабағымда пайдаланып жүрген әдіс-тәсілдерден мысалдар келтіріп кетуді жөн көрдім. 10-сыныптарда сын тұрғысынан дамыту, ұжымдық оқыту, пікірталас, семинар, сынақ, жарыс, өзіндік жұмыс, т.б. тәсілдерді қолданамын. Сурет-иллюстрациялар бойынша әңгіме құрастыру, тірек сигналдар, тірек-сызбалар, кластерлер, хронологиялық еңстелер құрастыру, тірек-конспектілер, Венн диаграммасы арқылы жұмыс істеу әдістері де қолданылады. Тағы бір ерекшелік, күнделікті сабақпен салыстырғанда қайталау сабақтарында оқушылардың өз беттерінше ойланып жұмыс істеуіне едәуір мүмкіндік туады. Тарихи оқиғалар мен құбылыстарды өз бетінше талдайды, салыстырады, қорытынды жасайды, баға береді.

1-тапсырма. Кестемен жұмыс. Мысалы: палеолит, мезолит, неолит, энеолит кезеңдеріндегі уақыт шеңбері және ескерткіштердің ерекшеліктерін анықтайды.

2-тапсырма. Тарихи сынақхат. Көп нүктенің орнына оқулықтағы кілт сөздерді қойып жазады. Әр топтың басшысы тексеріп, тақтада ілінген бағаларды алып, өз топтарын бағалайды. Тарихи сынақхат мәтіні Кир қайтыс болғаннан кейін б.з.б.519 жылы парсы патшасы сақтарға шабуыл жасайды. есімді бір сақ жауынгері өзінің денесін жарақаттап, қашып барып, өзін сақ көсемдерінен көрген етіп көрсетеді. Ол парсы әскерлерін сусыз шөлге апарады. «Мен сендерді адастырып ұшыраттым, елімді алып қалдым, мен дегеніме жеттім. Енді келгендеріңді істей беріңдер» деп, көрсетіп, парсылардан Шырақ кегін алады. Дарий көптеген әскерінен еліне мәжбүр болады. Шырақ сияқты жауынгердің арқасында сақтар өз сақтап қалды.

3-тапсырма. Венн диаграммасын толтыру:

1783-1797 жж. Сырым Датұлы бастаған көтеріліспен 1837-1838 жж. Ішкі Ордадағы шаруалар көтерілісінің ерекшеліктері және көтерілістердің ортақ белгілерін анықтайды.

4-тапсырма. «Портреттер сөйлейді» (көрсетілген фотосуреттегі адамның аты-жөнін атап, өмірбаянына тоқталу).

5-тапсырма. «Бұл сөзді кім айтқан?» (мәнерлеп оқи отырып, карточкада берілген мәтіннің кімнің сөзі екенін анықтау) т.с.с.

6-тапсырма. «Сөзілгек» ойыны. Мұғалім сөзді бастайды, әрі қарай оқушы сөзді жалғастырып кетеді. Мысалы: - 100 мың жыл бұрын егіншілік ... - Саналы адам, епті адам - Малды қолға үйрете бастады - Алғашқы еңбек бөлнісі - Ежелгі адам тұрағы

Міне, осы тәрізді әдіс-тәсілдерді білім сапасын арттыру мақсатында түрлендіре отырып қолданамын. Бұл жұмыстар оқушылармен тығыз байланыста болуға, оқушы бойындағы табиғи мүмкіндіктерді ашуға, оқушының танымдық іс-әрекеттерін қалыптастыруға, оқушы тарапынан белсенділік танытып, дербестік көрсетуіне, өзіне деген сенімділігін қалыптастыруға көмектеседі. Оқушылардың алған білімдерін кеңейтіп,

логикалық ойлау жүйесін дамытып, тиянақты білім алуына жол ашады. Сабақта оқушының жеткен жетістігін баса көрсетіп, оның пәнге деген қызығушылығын арттырып отырамын. Оқушыларды өз бетімен ізденіп жұмыс істеуге баули отырып, шығармашылық қабілеттерін шыңдаймын. Бірақ шамадан тыс тапсырмалар беруден сақтану керек, ең басты оқиғалар мен фактілерді ғана білуі керектігін ескеріп, нақты тапсырмалар берген жөн. Сондай-ақ, күнделікті сабақта оқушылардың білімін бағалауға да тигізер көмегі көп. Мұғалімнің ой-өрісі кең, жан-жақты білімді, ізденімпаз ғалым, тынымсыз еңбекқор, кез-келген ортаның ұйтқысы, оқушылары алдында беделді, ұжым мүшелері мен ата-аналар арасында сыйлы болуы керектігін ескере отырып, Отаны мен халқы алдындағы жауапкершілігін сезіне алатын жас ұрпақтың азаматтық ұстанымын қалыптастыруға өз үлесімізді қоса білейік. Себебі халық бізге өз балаларын үлкен сеніммен тапсырып отыр емес пе?

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан тарихы әдістемесі. 2010 ж № 5.
2. Ғаламтор.Ustaz/kz сайты.

ҚҰҒЫН-СҮРГІН ҚҰРБАНДАРЫН ЕСКЕ АЛУ күніне орай өткізілген «Қызыл қырғын қасіреті» атты конференция

Шолпан НҰРИЕВА (Нуриева),
Алматы мемлекеттік көлік және коммуникациялар
колледжі, «Қоғамдық пәндер» оқытушысы

Мақсаты: Саяси қуғын-сүргін құрбандары жөнінде оқушыларға терең түсінік беру, олардың саяси санасын ояту, адамгершілік көзқарастарын қалыптастыру. Оқушылардың тыңдау, ойлау, есте сақтау қабілеттерін дамыту. Олардың бойына отан-сүйгіштік, патриоттық сезімін, ерлік, батылдық, шындық, төзімділік, адамгершілік қасиеттерін дарыту. Саяси қуғын-сүргінге ұшыраған ақын-жазушылардың ерлігін үлгі-өнеге ету.

Конференцияның барысы.

1-жүргізуші: – Құрметті оқытушылар мен студенттер! Саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу күніне арналған «Қызыл қырғын қасіреті» атты конференцияға қош келдіңіздер!

2-жүргізуші: – 1997 жылдан бері 31 мамыр «Жаппай қуғын-сүргін құрбандарын еске алу күні» деп атап өтіліп келеді. Миллиондардың жанындағы жарақатқа шипа болып, әділетке сенімді күшейті. Озбыр билік пен тоталитарлық саяси жүйенің табиғатын мықтап танытып, демократиялық құндылықтардың маңызын жете түсінуге және қастерлей білуге көмектесті.

Қуғын-сүргін құрбандары:

Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Мұхаметжан Тынышбаев, Хәлел және Жаһанша Досмұхамедовтер, Жүсіпбек Аймауытов, Шәкәрім Құдайбердиев, Мағжан Жұмабаев, Міржақып Дулатов және т.б. болды.

1-жүргізуші: Осындай саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу құрметіне 1 минуттық үнсіздік жариялаймыз.

2-жүргізуші: Кіріспе сөз кезегі Қазақстан тарихы пәнінің оқытушысына беріледі.

1-жүргізуші: Патша өкіметінің қазақ жерін тартып алуы екі бағытта жүргізілді:

Біріншісі, әскери бекіністер салу арқылы.

Екіншісі, Қазақстанға басқа халықтарды қоныстандыру арқылы.

2-жүргізуші: – Қазақша жер-су атаулары өзгертіліп, орысша атаулар енгізілді. Қазақ халқының әдет-ғұрпы, дәстүрі аяққа басылды.

Көрнекті тілші, ғалым, әдебиет зерттеушісі, дарынды аудармашы, үлкен ағартушы Ахмет Байтұрсынов Патша өкіметінің отаршылдық саясатын айыптады.

Ендігі сөз кезегі Ахмет Байтұрсынов атындағы мұражайдың директорына беріледі.

1-жүргізуші: 1922 жылы 30 желтоқсанда өткен Кеңестердің Бүкілодақтық съезінде Кеңестік Социалистік Республикалар Одағының құрылғаны туралы шарт қабылданды. Съезд КСРО мемлекетінің басты белгісі – КСРО мемлекеттік елтаңбасын, жалауын бекітті. КСРО астанасы Мәскеу қаласы болып белгіленді.

2-жүргізуші: – Ұжымдастыру желеумен қазақтың бар малын тартып алған соң 1931-1933 жылдары қазақ халқы аштыққа ұшырады. Осы жылдары қуаңшылық болып, 2 миллионға жуық қазақ қырылды. Ашаршылыққа ұшыраған халықтың жағдайы өзен-көлдерді жағалай бақа-шаян теріп, жол-жөнекей жәндіктерді, ит пен мысықты қорек еткендері де болды. Олар ашаршылыққа шыдамай өз Отандарынан Өзбекстан, Моңғолия, Түрікменстан, Иран, Түркия, Ауғанстанға қоныс аударды. Елінен кеткен босқындар болатын.

1-жүргізуші: – Ашаршылық туралы бейнебаянға назар аударыңыздар!

2-жүргізуші: – «Елім-ай» әні орындалады.

1-жүргізуші: – 1931-1933 жылдары республика-дан жыл сайын халық саны мен мал саны кеміп отырған. Қазақстанның қоғам қайраткері Тұрар Рысқұлов, С.Сәдуақасовтар шолақ белсенділердің зорлық-зомбылықтарын Кеңес өкіметі басшыларына жеткізіп отырды, бірақ Кеңес өкіметі құлақ аспады. **Тұрар Рысқұлов** – адам ретінде де, қоғам және саяси қайраткер ретінде де ерте есейіп, есімі жиырма жастан асар-аспас кезінде жұрт аузына ілініп, халыққа танымал болды. Ол сталиндік-голощекиндік «Кіші Қазан» бағытын жүзеге асыру нәтижесінде жаппай ашаршылыққа ұшыраған өз халқына ара түсіп шырылдады. Сталинге хаттар жазды. «Ұлы көсеммен» сөзге келіп, айтысқа түсті, оның диктаторлық ел билеу тәртібіне қарсы шықты. Нәтижесінде 1937-1938 жылдары бүкіл ел көлемінде орын алған үлкен террордың құрбаны болып кете барды.

2-жүргізуші: – Баяндама оқылады.

1-жүргізуші: – Алғаш «Алаш автономиясын» құруға Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатұлы, Жүсіпбек Аймауытов, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Мағжан Жұмабаевтардың қосқан еңбектері көп болды. Ендігі кезекте біз осы алаштың бес арысы туралы білеміз.

1-оқушы: Ахмет Байтұрсынов. Оның тағдыры – қиын, бірақ кісі қызығарлық тағдыр. Ғұмыры ащы арманға толы, алайда адамға өнеге боларлық ғұмыр. Мақсат-мұратының мазмұны кей тұста қайшылықтарға соқтырды десек те, өте терең. 1929 ж. қамауға алынған қазақ зиялыларының ішінде «рухани көсем» А.Байтұрсынов та бар. 1937 ж. 9 қазанда сталиндік репрессияның қанды пышағына ілігеді.

2-оқушы: Мағжан Жұмабаев – табиғат жаршысы, махаббат жыршысы. Оның бұл тақырыптардағы өлеңдерінің де негізгі тақырыбы тәуелсіздік. Ел тәуелсіздігінің жыршысы Мағжан ақын да 1937 жылы 30 желтоқсанда қызыл қырғынның құрбандығына айналды. Өз өлеңдерінде қазақ арасындағы әр түрлі келеңсіз мінез-құлықты, әрекетсіздік пен жалқаулықты, сауатсыздықты сынайды. Елін білім алуға, өнер үйренуге шақырады. «Жазғы таң», «Өнер-білім қайтсе табылар», «Қазағым», т.б. өлеңдерінде ақын осы тақырыпты көтереді. Мағжанның ағартушылық сарындағы өлеңдерінің арасында ел мен жер тағдырына алаңдаушылық жатады. Ақын туған елін сүйді, туған жерінің әрбір пұшпағын жүрегіне жақын тұтты.

3-оқушы: Міржақып Дулатов: «Оян, қазақ!» Бұл сөздің құдіреті де қасиеті де сол – осы отты өлеңнің жарық көргеніне ғасырдан астам уақыт өтсе де, сол қаны тамшылаған өзекті күйінде қалып отырғандығы – бүгінде қазақ байтағын індеттей жайлаған бойкүйездік, самарқаулық, жалқаулық, еріншектік – қысқасы ұлтымызды ұлық істерден кері тартып отырған барша кесепаттарды тап басып айта білген, содан арылуға үндейді, намысқа шақырады. 1938 жылы қайтадан қамауға алынып, ату жазасына кесілді.

Міржақып 58-статьямен айыпталып айдауда жүріп, 1935 жылы өлді.

4-оқушы: Жүсіпбек Аймауытов 1919 жылдан бастап Семейде, Павлодарда кеңес өкіметінің жұмыстарына араласады. Семей губерниялық оқу бөлімінің меңгерушісі, «Қазақ тілі» газетінің редакторы болады. 1922-1924 жылдары Қарқаралыда мектеп мұғалімі болады. 1924-1926 жылдары Ташкентте шығатын «Ақ жол» газетінің редакциясында істейді.

1926-1929 жылдары Шымкенттегі педагогикалық техникумға директор болады. Ара-арасында әр түрлі саяси жұмыстарға араласады. 1929 жылы жазықсыз тұтқынға алынып, «халық жауы» деген жаламен 1931 жылы өлім жазасына кесіледі.

5-оқушы: Шәкәрім Құдайбердіұлы (1858–1931) – ақын, жазушы, аудармашы, композитор, тарихшы және философ. Қоғамдағы әділетсіздіктің күші сондай адалдық жолы болған емес. Қоғам адасты, қоғаммен бірге халық та адасты. Адастыңанын түсініп отырған жұрт жоқ. Шәкәрім тек қоғамның жалғандығын, оның халықты да жалғандыққа бастап отырғанын айтады. Халық ұлттық құндылықтарынан айырылған. Сол себепті ол жақсылық пен жамандықты айырмайды. «Зұлымдық пен өтірік, зорлық пен мақтан билеген заманды тудыратын да билік. Оған халықтың тоз-тоз болып, бірімен бірі алысқаны жақсы, бірін-бірі жек көргені жақсы. Ондай халықты басқару оңай, қорқытып-үркіту оңай. Сондай қиын, әділетсіз заманда жүреkteгі тазалығын сақтаған, зұлымдықтан қашқан, ешкімге қиянат жасамайтын адамдар әулиедең кем емес», – деп есептейді Шәкәрім.

2-жүргізуші: – 2-ші Бейнебаянға назар аударыңыздар!

1-жүргізуші: – Көрініске назар аударыңыздар!

Голощекин: – Келді ме әлгі маңғаз жазушы?

Кезекші: Келді. (Мүсірепов кіреді).

Голощекин: – Кел, жазушы... Сені ғой Крайкомға жауапты қызметке алдық. Не үшін?

Мүсірепов: – Мен Крайкомға қызметке алындар деп арыз бермеген сияқтымын.

Голощекин: – Көрдіндер ме? Қалай-қалай кердендейді.

Құрамысов: – Жолдас Мүсірепов! Сіз Крайкомның бюросында тұрғаныңызды білесіз бе?

Мүсірепов: – Крайком бюросы Голгоф емес қой деп ойлаймын.

Елеусіз: – Не дейді? Қай жер дейді?

Құрамысов: – Иса пайғамбарды шегелеп тастаған жерді айтады. Соны Голгоф дейді.

Елеусіз: Астафыралла! Сонда бұл өзін Исамын деп тұр ма?

Голощекин: – Рас-ау, сонда сен өзінді Иисус Христосқа балап тұрсың ба?

Мүсірепов: – Жоқ, жолдас Голощекин. Мен – коммунист, жазушы Мүсіреповпын.

Голощекин: – Міне, нағыз Иисус! Өзін құрбандыққа дайындап тұр.

Мүсірепов: – Неге құрбан болуға тиіспін? Шындықты айтып, бюроға ашықтан-ашық мәселе қойғаным үшін бе?

Голощекин: – Қайдағы шындық? Халық, мал-жан жаппай қырылып жатыр деген шындық па? Жала! Жала! Жала!

Құрамысов: – Жала арқылы халықты Крайкомға қарсы қою. Бұл – провокация!

Мүсірепов: – Елаға сіз де түк көрмей қалдыңыз ба? Бір үзім нан сұрап, кеңсеңіздің алдында сұлап жатқандардың үстінен аттап-пұттап өткеніңіз де есіңізден шыққан ба?

Голощекин: – Олар – жалқау, оңбағандар! Жұмыс істегі келмей, ыңырсып жатқандарды кеңсенің алдынан мен де көрдім.

Мүсірепов: – Оларға: «Бездельники! Работать надо!» деп бастарынан теуіп-теуіп кеткеніңізді мен де көрдім.

Голощекин: – Жалқау, оңбағандарды маңдайы-

нан сипауым керек пе сеніңше? Аяғыма оралды, аяғымды ажыратып алғаным рас. Тепті дегенің тағы жала!

Елеусіз: – Ғабит, шырағым «Төременен тіреспе, күштімен күреспе» демеуші ме еді, неғыласың қарсыласып...

Голощекин: – Ол бізді негізгі мәселеден бұрып кетіп, бұлғаққа салып тұр ғой (Мүсіреповке қолын шошайтып). Экспертиза хаттың үш дана басылғанын анықтады, қалған екі данасы қайда?

Мүсірепов: – Біреуі Сталин жолдасқа жіберілген.

Голощекин: – Сен не тікелей Сталин жолдаспен хат алысатын болғансың ба? Ол хатың Сталинге жетпеді, хат ұсталды.

Мүсірепов: – Әлгі совет почтасының азамат құпиясын сақтайтыны қайда?

Голощекин: – Құпия сақтағышын. Почтаның Крайкомнан жасыратыны жоқ. Ал хаттың үшінші данасы қайда?

Мүсірепов: – Үшінші хатты жыртып тастадық.

Голощекин: – Сен жалақор ғана емес, әрі өтірікші екенсің ғой (қоңырауды басып қалып көмекшіге) Шақыр Қарабаевты.

– Қарабаев жолдас хаттың үшінші данасы қайда?

Қарабаев (қызарақтап, жан-жағына алақ-жұлап қарап) үшіншісі РСФСР Совнаркомына, Тұрар Рысқұлов жолдасқа жіберілмек болған. Бірақ жіберген, жіберілмегенін білмеймін. Мен... топтан шықтым ғой...

Голощекин: – Естідің бе, жазушы? Енде есіңе түсті ме?

Мүсірепов: – (Қарабаевқа жеркене қарап): Иуда!!!

Голощекин: – (алақандарын шапалақтап): Браво! Міне Ииус! Айда, Иисус!

– Қарабаев – Иуда, Мүсірепов – Иисус. Иуда Иисусты ұстап берді. Тарих қайталанбайды дейді. Қайталаңады! Қайталаңады!

Елеусіз: – (Құрамысовқа): Не деп кетті?

Құрамысов: – Иса пайғамбарды Иуда деген сатып кеткен, соны айтады.

Голощекин: – Сталин жолдасқа қолы жетпеген бишаралардың ендігі тапқаны – Рысқұлов.

Жантақов: – Рысқұлов – пантюркист!

Иванов: – Жолдастар (сағатына қарап)! Түнгі

сағат бір болды, нақты мәселеден ауытқып барамыз.

Голощекин: – Қателесесіз, Иванов. Нақты мәселе енді келдік. Бүліктің басталуы қайда жатқанын білдіңіз бе? Анықталды ғой, бөленің бәрі Рысқұлов, алыста жатып Мүсіреповтың қолымен от көсейді. Бұл бүлікке Рысқұлов араласқан екен ғой. Міне, бұл – шатақ-шатақ!

Жантақов: – Бәрі де пантюркистер. Атылсын!

Голощекин: – Атыласыңдар! Бесеуің де атыласыңдар! (Мүсіреповке) Не амал, сені ажалға қимай-ақ қоюға болар еді. Бірақ сен түзелмейсің. Саяси бүкір адамды тек мола түзейді.

Мүсірепов: Атам қазақ айтқан «Шалқайғанға – шалқай, пайғамбардың ұлы емес; еңкейгенге – еңкей, екеңнен қалған құл емес».

Голощекин: – Айттым ғой саяси бүкір адамды тек мола ғана түзейді деп. Атылсын!

Мүсірепов: – Атыңдар! Голощекин! Құрамысов! Жантақов! Біз халық қырылып жатқандықтан атыламыз! Ал сендер қайта тіріліп кеткендіктен атыласыңдар! Халық қайта тірілгенде сендер екі дүниеден де орын таппай қаласыңдар. Сендер сияқтылар бұрында болған. Сендер қисапсыз қылмыстарыңнан мәңгі-бақи құтыла алмайсыңдар. Ал, атыңдар!

1-жүргізуші: – 1929-1933 жылдар арасында көптеген көтерілістер болды. Сол кездегі Алаш арыстарының Ұраны да болған.

Алаш ұраны. Бұл жерде 3 оқушы шығып, «Алаш ұранын» айтады.

2-жүргізуші: – 1930-1938 жылдар аралығында Қазақстанның ақын-жазушылары жазықсыз жазаланады. Олардың ішінде А.Байтұрсынов, Ж.Аймауытов, М.Жұмабаев, Б.Майлин, І.Жансүгіров, М.Дулатов, С.Сейфуллин, т.б. қазақтың көптеген ақын, белсенді қоғам қайраткерлері жазықсыз атылды.

«Халық жауы» деп айып тағылғандардың отбасы, бала-шағасы қуғын сүргінге ұшырады. Жазықсыз жандардың 21 мыңдайы ату жазасына бұйырылды. Ату жазасынан аман қалғандардың да біразы отбасына қайта оралмады.

1-жүргізуші: – Осымен бүгінгі өткізіліп отырған «Қызыл қырғын қасіреті» атты конференциямыз аяқталды! Қош сау болыңыздар!

Алматы қаласы.

ИСЛАМНЫҢ ҚАЗАҚСТАНДА ТАРАЛУЫ

Аззамжан БАСАНОВ,
Қос-Қорған жалпы орта
мектебінің тарих пәні мұғалімі

Оқу бағдарламасына сәйкес оқу мақсаты: Ислам дінінің қазақ жерінде таралуын зерттеу.

Сабақ мақсаты.

Барлық оқушылар: Исламның қазақ жеріне келуі туралы біледі. Өз ойларын жетік пайдалануға дағдыланды.

Оқушылардың басым бөлігі: Тақырыптың мазмұнын талдайды, пікірлерін дәлелдейді, тапсырмаларды орындайды. Ислам дінінің Қазақстанда таралуы тарихы туралы біледі, топтық жұмыс орындауда қатесіз тапсырмалар орындайды.

Кейбір оқушылар: Логикалық ойлау қабілетін жетілдіреді, өз бетінше еңбектенеді, белсенділіктерін арттырады.

Қазақ тарихы

№10 (167), желтоқсан, 2018

Бағалау критерийлері. Оқушылар:

-Ислам дінінің Қазақстанда таралу тарихының негізгі ерекшеліктерін анықтап, түсіндіреді;

-Исламның Қазақстанда таралуына үлес қосқан ғалымдардың қызметін дұрыс тұжырымдайды;

-Кестені дұрыс толтырады және жылдарды талдайды;

-Тақырыпты үйреніп, терминдерді дұрыс жіктейді.

Тілдік мақсаттар: Оқушылар күнделікті сабақтарда қолданатын негізгі ұғымдар мен сөздерді қолданады.

Пәндік лексика және терминология: халифат, түркі-ислам мәдениеті, діни ағымдар, қожалар, шайх,

рибат, ғибадат, тәбәрік, сопылық ағымы.

Құндылықтарды дарыту: Коммуникативті дағдылар, ұқыптылық, бір-біріне деген құрмет, функционалдық сауаттылық. Жолдастарын тыңдай білу, ой пікірлерімен санасу, өз ісіне жауапкершілікпен қарау дағдыларын дамыту

Пәнаралық байланыстар: Дінтану, әдебиет, география.

АКТ қолдану: Интерактив тақтамен жұмыс.

Сабақ барысы.

Сабақтың басы:

1. Мұғалімнің кіріспе сөзі. (Сабаққа психологиялық көңіл-күй).

2. Үй жұмысын тексеру (сұрақтар қою, бақылау, өзін-өзі тексеру).

Мақсаты: оқу материалының игерілу деңгейін тексеру, проблемаларды анықтау және оларды түзету.

Оқушылармен бірлесіп сабақтың оқу мақсатын және жаңа тақырыпты анықтайды.

Өткенді қайталау.

Сұрақ-жауап.

1. Ислам діні қашан және қай жерде пайда болды?

2. Ислам дінінің қасиетті кітабы Құран Кәрім туралы не айта аласың?

3. Мұсылмандықтың бес парызы туралы баянда.

4. Ислам дінінде қандай бағыттар мен діни мектептер бар?

5. Ислам дінінде ғылым мен мәдениеттің орны қандай?

6. Ислам дінінде Отанға деген махаббат туралы не айтылған?

Критерийлер	Дескриптор	Ұпай
Ислам тарихы туралы білу	Толық біледі	3
	Жартылай біледі	2
	Білмейді	1

Жаңа тақырып бойынша бейнебаян көрсету.

Ислам діні VII ғасырда Арабия түбегінде пайда болды. 633 жылдан бастап арабтар «дін үшін соғыс» ұранымен ислам дінін көрші елдерге тарата бастады. VIII ғасырда ислам дінін таратушылар Орта Азияға келіп жетті. 737-748 жж. араб қолбасшысы Насыр ибн Сейяр Қазақстанның Оңтүстігін жаулап алды. 751 жылы әйгілі Атлах шайқасы болып өтіп, оның нәтижесінде Қазақстанда ислам діні орнай бастады. Ислам дінінің Қазақстанда тарауына Қарахан мемлекетінің хандары Сатұқ Боғра хан мен оның ұлы Мұса хан, Алтын Орда хандығының басшысы Өзбек хан, Моғолстанның ханы Тоғылық-Темір хандардың үлесі үлкен болды. Діннің таралуына ортағасырлық Әбу Мансұр әл-Матуриди, Қожа Ахмет Ясауи, Махмұт Қашғари, Жүсіп Бала-сағұни, Ахмет Иүгінеки сияқты ғалымдардың қызметтері орасан зор болды.

1-тапсырма: Оқушылар «Адаққан әріптер» әдісі арқылы ислам дінінің Қазақстанда таралу кезеңдері туралы тұжырымдамалар жасайды.

Формасы: топтық.

Әдісі: проблемалық-ізденушілік.

Критерий	Дескриптор	Ұпай
Ислам дінінің Қазақстанда таралу тарихының негізгі ерекшеліктерін анықтап, түсіндіреді	Түсіндіре алды	2
	Жартылай түсіндірді	1
	Түсіндіре алмады	0

2-тапсырма: «Түйінді ойлар пирамидасы» әдісі арқылы қазақ жерінде ислам дінінің таралуына ауқымды еңбектері сіңген ғалымдар мен ғұламалар туралы түйіндемелер жасайды.

Формасы: жұптық.

Критерий	Дескриптор	Ұпай
Исламның Қазақстанда таралуына үлес қосқан ғалымдардың қызметін дұрыс тұжырымдайды	Дұрыс тұжырымдады	2
	Қателер жібереді	1
	Тұжырымдай алмайды	0

3-тапсырма: «Сандар сөйлейді» әдісі арқылы Қазақстанда ислам дінінің таралуындағы маңызды даталар мен жылдарды талдап, саралайды

Формасы: топтық.

Сандар	Сөйлейді
751	
960	
1329-1363	
951	
714	
1280-1341	
734-748	
1360	

Критерий	Дескриптор	Ұпай
Кестені дұрыс толтырады және жылдарды талдайды	Дұрыс толықтырып, талдады	3
	Жартылай толтырды, талдамады	2
	Кестені қате толтырды	1

4-тапсырма: Оқулықтан пайдаланып, пәндерге қатысты терминдерді анықтап, берілген кестені толтыру.

Формасы: жеке.

Тарих	Математика	Әдебиет	География	Физика	Химия	Биология	Дінтану

Критерий	Дескриптор	Ұпай
Тақырыпты үйреніп, терминдерді дұрыс жіктеу	Бірнеше термин анықтап, дұрыс жіктеу	3
	Бірнеше термин табу, бірақ дұрыс жіктемеу	2
	Терминдерді аз анықтау	1

Сабақтың соңы:

1.Рефлексия. «Тазалық әдісі».

Мақсаты: Оқушылардың өз тәртіптеріне рефлексия жасауды мобильдендіру (мотивация, әрекет тәсілдері, қарым-қатынас).

Рефлексия. Оқушылар стикерге мына сұрақтарға жауап жазады:

1. Маған сабақта не ұнады және қай мәліметті өз ойымда сақтап қалуым керек.

2. Маған ұнамаған жерлері және мен үшін маңызды болмаған ақпарат.

3. Маған немен жұмыс істеу керек? Қай материал үстінде әлі де жұмыс жүргізуім керек.

1. Үй тапсырмасы. Тақырып бойынша эссе жазып келу.

Түркістан облысы,
Кентау қаласы.

Қазақ тарихы